

TÜRK TARİHİ

Necib Âsım Yazıksız

Yayın Hazırlayan - Sadıkoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Necib Âsım Yazıksız

Necib Âsım Yazıksız
Türk Tarihi

«Elips Kitap»

Yazıksız N.

Türk Tarihi / N. Yazıksız — «Elips Kitap»,

Bazı eserler vardır, hem yazarı hem de eserin kendisi o kadar önemlidir ki unutulmaya yüz tutmuş olmasına anlam veremezsiniz... Heyecanla, biraz da telaşla bir an önce okurla buluşsun istersiniz... Türk Tarihi ve Necib Âsım Yazıksız, işte tam da bu tarife denk düşüyor... Peki kimdir Necib Âsım? “Türkçü Necib”, “Vav’lı Türk” olarak tanınıyor en çok. Millî şuuru en zor zamanlarda uyandıranların başında geliyor. Mustafa Kemal’in, Harp Okulunda Fransızca öğretmeni de olmuş. Milletvekili, asker, tarihçi, öğretmen, yazar, dil bilimci... Ama her şeyden önemlisi Türkçülük denince ilk akla gelenlerden... Hayatı da en az eserleri kadar ilgiyi hak eden büyük bir bilim adamı... "Türk Tarihi", yazıldığı dönemde büyük yankı uyandırırken Necib Âsım da saygı ve takdirle karşılanmaktan geri kalmıyor. Yusuf Akçura’nın “Osmanlılar ve belki bütün Türkler içinde ilk Bütün Türk Tarihi yazarı olmak şerefi Necib Âsım Bey’indir.” sözü de malumun ilanı gibi âdeta...

"Türk Tarihi", Leon Cahun’un Asya Tarihine Medhal/Giriş adlı eseri esas alınarak yazılmakla birlikte, Doğu kaynakları ve Türk kültür tarihindeki temel kitaplar da yazar tarafından okunarak bunlardan pek çok eklemeler de kitaba dâhil edilmiştir. “Karşılaştırmalı bir tarih çalışması” olarak nitelendirmek, Türk Tarihi için en doğru tanımlama olacaktır. "Ufkumuzu kaybettik... Kızıllema’mız vardı

Ceddimiz doludizgin bir hedefe koşardı Âleme nizam veren millet! Halife hânı Azametiyle tir tir titretirdi cihânı Birbirine düşürmüş ufku kaybolan millet Her darbede küçülür... Olur âhiri zillet"

Содержание

İTHAF	5
SÖZ BAŞI	12
TÜRK TARİHİ	15
BAŞLANGIÇ	16
ASYA-ARAZİ	19
TÜRKLERİN ASLI	30
İKİNCİ KİTAP	79
TÜRKLER VE İSLÂMÎYET	79
Конец ознакомительного фрагмента.	88

Necib Âsım Yazıksız Türk Tarihi

İTHAF

TÜRK MİLLETİNE DUA

Ufkumuzu kaybettik... Kızılelma'mız vardı
Ceddimiz doludizgin bir hedefe koşardı

Âleme nizam veren millet! Halife hânı
Azametiyle tir tir titretirdi cihânı

Birbirine düşermiş ufku kaybolan millet
Her darbede küçülür... Olur âhiri zillet

Yâ Rabb bize ne kavga... İhtilaf ne savaş ver
Birlik olup ardınca hayra koşacak baş ver

Bir ok kolay kırılır, kavidir bir deste ok
Birlik ver!.. Yok olmamak için başka çare yok

Millet ve devlet sevgisi ile ömür sürüp hizmet veren; Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp ve Mehmed Âkif Ersoy okumaları ile bizi Türk-İslâm kültürü ile yoğuran muhterem babam Niyazi Yılmaz'a saygılarımla ve Türk Tarihi yazarı Necib Âsım Yazıksız'a rahmet dileklerimle...

Ankara, 23 Nisan 2021

Nazlı Rânâ Gürel

Necib Âsım Yazıksız, 29 Aralık 1861/hicrî 1277'de Kilis'te dünyaya geldi. "Balhasanoğulları" diye tanınan bir asker ailesindendi. Babası Hacı Âsım Bey, annesi ise Gülşah Hanım'dı. Babası o küçük yaşlarda iken vefat ettiği için onu annesi büyüttü.

M. Yahya Efe, *Kilis Kent Gazetesi*'ndeki bir yazısında Necib Âsım'ın çocukluk günlerine dair şu anlatısına yer veriyor:

Kilis'te, şimdi amcam oğlu Faik Bey'in oturduğu evin divanlı odasında doğmuşum. Göbeğim oraya gömülmüş, ta ki eve bağlı bir adam olayım. Kısmete bakın ki, evine bağlı bir erkek oldum ise de, Kilis'e maddeten bağlanıp kalamadım.

Babamın adı Mehmet Âsım, onun babası da Yeniçerilerin kaldırıldığı yıllarda Kilis Mütesellimi yani mutasarrıfı olan Mehmet Bey'dir. Ailece söylendiğine göre aslımız Kastamonulu imiş. Sipahi tımarımız Kilis'e havale olduğundan oraya gelmişiz.

Atalarımızdan birisi de II. Selim (Yavuz Sultan Selim) zamanında Basra fethinde imiş. Doğduğum günlerde evde mazanna-i rical bir ihtiyar varmış. Beni o adamın kucağına vermişler. Başımın sol taraf gerisinde bir et beni var. Onu görmüş 'Bu çocuk memlekette büyük bir adam olacak' demiş. Eğer bu adam Kilis'te en büyük rütbeli olacak demek istemiş ise miralay oldum. Yok, Türk vatanını kastetmiş ise Türkiye Darülfünununda müderris bulunuyorum. Ben şu buluşa hayretteyim. Her ne ise çocuk iken ben annemin annesinin yanında, yani Çalık Camii yakınlarında

bir evde büyüydüm. Büyükannem beni kendisi okuttu. Sonra Şeyh Camii'nde imamlık yapan merhum Abdurrahman Efendi'ye verdi. Bu hoca dünyada bir mislini daha görmediğim temiz kalpli bir zat idi. Talebelerini meccanen okutur, her birisini öz çocuğu gibi severdi...

Necib Âsım, ilk ve orta tahsilini Kilis'te yaptıktan sonra, Amcası Hacı Kazım Bey'in yardımıyla 1875'te Şam Askerî İdadisine kaydoldu. Şam'da Arapların Türklere yan bakışı ve okulda çok çalışkan bir öğrenci olmasına rağmen, Fransızca öğretmeni Şamlı Arap Zahit Efendi'nin kendisini sınıfta bırakmak istemesi üzerine, Şam İdadisinden İstanbul Kuleli Lisesine naklen geldi. Bu Arap muhitinde Türklere karşı takınılan tavır, onda millî şuurun uyanmasına ve Türkçülük fikrinin doğmasına sebep olmuştu. İstanbul'da Kuleli Askerî Lisesinin ardından da Harp Okulunu piyade mülâzım rütbesiyle bitirdi (1881).

Necib Âsım Yazıksız, Türk tarihini yanlış bilgilerden arındırıp doğrusunu yazan ve milliyet ideali için çalışan fikir, kültür ve ilim adamlarından biri olarak askeriye'deki hayatını okullarda öğretmenlik yaparak geçirdi. Askerî rüştiyelerde, Harp Okulunda Türkçe, Fransızca ve tarih öğretmenliği yaptı. Askerî okullar dışında öğretmenlik yaptığı da oldu. Maarif Nezareti/Millî Eğitim Bakanlığınca Fatih ve Galata Rüştiyelerine Fransızca öğretmeni olarak atandı. 1908 Meşrutiyet İnkılâbından sonra İstanbul Üniversitesinde müderris/hoca oldu, Türk Tarihi ve Türk Dili Dersleri verdi. İstanbul Darülfununu'nda/İstanbul Üniversitesi'nde Türkoloji Bölümünü kuran ve bu üniversitede Türk Dili Tarihi Kürsüsü'nün ilk profesörü kabul edilen Necib Âsım Yazıksız Türkiye'de dilbilimin gelişip yerleşmesinin de öncülerindendi.

Necib Âsım, “Yeni Lisan Hareketi” adıyla başlattığı mücadele ile Millî Edebiyat Akımı'nı hazırlayan Ömer Seyfeddin'in de etkilendiği Türkçü fikir adamlarından biridir (Gürel, 2020:23). Necib Âsım Türkçenin sadeleşmesi ve gelişmesi konusunda Türklüğü olduğu gibi Türk dilini ve edebiyatını da bir bütün olarak görüyor ve kabul ediyordu, bu açıdan bakıldığında ortaya koyduğu görüşler bugün için bile önemini korumaya devam etmektedir. Onun yüz yirmi iki yıl evvel yazılmış, o tarihlerde Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanan *Marifet* dergisinin 19 Ağustos 1899 tarihli 15. sayısındaki yazısında bu konuda dile getirdikleri önemlidir:

Geçenlerde Osmanlıca bilgisi çok bir arkadaş ile bir yerde bulunuyorduk. Söz dilimizin düzeltilmesinden, genişlemesinden açıldı. Ben dilimizi genişletmek için Türkçenin eski, yeni kollarında bulunan sözleri almamızın iyi olacağını söyledim. Karşımdaki arkadaş: Elsine-i meyyite ihya edilemez dedi. Bu sözünden geri dönmedi. Bana kalırsa ne demek istediğimi anlatamadım gibi geliyor. İşte onun için şunu yazıyorum. Kimseye taş atmak, bilgiç gözükmek istemiyorum. Bildiğimi, düşündüğümü söyleyeceğim.

İlk önce şunu söyleyeyim. Benim o sözüm dilimizi düzeltmek, büyütme için bugün bütün Türklerin azıcık anlayabilecekleri en eski Türkçeyi diriltmek değil idi. O olmaz bir iştir. Yıllar geçtikçe bütün gördüklerimiz, bildiklerimiz değişiyor, düzeliyor, güzelleşiyor; yeni sevilir ama eski de atılmaz. Onların içinde değerlileri sakınacak, saklanılacakları, görülecekleri çoktur.

İstedğim dilimizi değiştirmek, eski bir dili diriltmek değil idi. Ölen ölmüş, bir daha diriltilmez. İşte eski Rumca, Latince böyledir. Böyle olmakla beraber bugün yalnız Fransızca, kardeşleri olan başka Latin kolları değil bütün Avrupalılar bu iki türlü dilden söz alıyor, kendi ağızlarına, söyleyişlerine uyduruyor, dillerinin eksiğini kapatıyor, ileri gidiyorlar.

Biz de öyle yapalım. En önce daha okuması yazması olmayanların, akla kararı seçemeyenlerin bildikleri: 'ak, kara, arık' gibi sözleri, sonra yine Anadolu'da kalmış, bunun için de bize pek de yabancı düşmemiş: 'aramak, bezemek, koklamak' gibileri alalım. Bunlar yine az gelir. Onun da yolu, kolayı var: O da eski yeni başka Türk kollarına başvurmak. Bugün Anadolu'nun unuttuğu, bilmediği 'kurultay, tavusmak' gibi sözlerin nesi var?

'Kurultay' kurmak, kurulmaktan geliyor: Büyük işleri görece, söz erlerinin toplanmasına deniyor. Türk tarihinde bu söz çok geçer, işte 'kongre, konferans, mü'temer' yerine seve seve kullanılacak bir söz.

'Tavsamak, tavusmak' bu söz de bizce pek unutulmuş değil, koyunların boynuz vuruşuna 'tosmak' demiyor muyuz? Çağataylarda kadeh tokuşturmaya, idare-i akdaha 'tavusmak' diyorlar. Biz de bunu 'tavusmak' kılığına sokar kullanırız. Bu sözü Fransızca'yı sevenler bile ister: Bu Frenklerin Toast'larına pek benziyor.

İşte böyle sözler diri kalmış ki, elimize geçiyor, gözümüze iliyor. İçinden işimize yarayanı almalı. Yazılışını, söylenişini kendimize uydurmalı. Bu güzel olur. Yalnız yazı yazma isteyenler de istek alır. Dilimizin düzelmesi, genişlemesi onların şu dediklerimi beğenmelerine, o yolda çalışmalarına kalmıştır.

Darılan olmasın, ama bu öyle kolay bir iş değil. Dilin eski çağını, belli başlı kollarını ayrı ayrı görmeli, bilmeli (Yazıksız, 1899:11).

Necib Âsım Yazıksız'ın yıllar önce Osmanlılar zamanında yaptığı bu tespitler, Türkiye Cumhuriyeti'nde Mustafa Kemal Atatürk'e de dil konusunda yol göstermiş olmalı ki o da 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyetini kurduğunda çalışma sürecinde yol haritasını böyle belirlemiştir (Gürel, 2021:8-10).

1927'de Erzurum milletvekili olarak TBMM'ye girdi. 1934'te soyadı kanunu çıkınca kendine "Yazıksız" soyadını aldı. 13 Aralık 1935'te İstanbul'da Kadıköyü'ndeki evinde vefat etti ve Sahra-yı Cedid Mezarlığına defnedildi. Mezar taşında "Necib Âsım Türk Tarihi Müellifi 1861-1935" yazmaktadır.

İlk yazıları *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayımlandı. Sonra *İkdam* ve *Maarif* gazetelerinde yazıları yayımlanmaya başladı. *Musavver Malumat*, *Servet-i Fünun*, *Türk Yurdu*, *Bilgi*, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* gibi dergilerde yazıları çıktı. Macarların *Keleti Szemle* adlı Türkoloji dergisinde *Balhasanoğlu* ve *Balkanoğlu* imzaları ile 1902-1903 yıllarında Fransızca olarak Kilis, Besni ve Erzurum ağızlarına dair üç makalesi yayımlandı. Kendisi de *Medresetü'l-Edeb* adlı bir dergi çıkardı. Arapça, Farsça, Fransızca ile Uygur ve Çağatay Türkçelerini de bilirdi.

Kuleli Askerî Lisesi onun hayatında askerlik dışında yeni açılımlara da vesile oldu. Bu okuldaki öğrencilik yıllarında o zamanın meşhur âlimlerinden olan Hoca Tahsin Efendi'den çeşitli konularda dersler alırken yazar ve yayıncı Ahmed Mithat Efendi ile de tanıştı. 1878'deki bu tanışıklık ona yazı hayatının da kapılarını araladı. Yazı hayatına *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde fen bilgisi ile ilgili yazılarını yayımlayarak adım attı.

Kuleli'de okurken Ahmed Mithat Efendi'nin evinde Veled Çelebi (İzbudak) ile tanıştı. Devrin Türkçüleri arasında yer aldı. O günleri ve sonrasını Yusuf Akçura şöyle değerlendiriyor:

Necib Âsım Bey, 1897 senelerinde hemen her Cuma Ahmed Mithat Efendi'nin Beykoz'daki yalısına gelirdi. Daha sonra Türkçülük hareketinde ayrılmaz arkadaşı olan Veled Çelebi Efendi ile Mithat Efendi'nin yalısında tanıştı. Necib Âsım Bey, Mithat Efendi'yi de Veled Çelebi Efendi'yi de kendisinin 'Türkçü ettiğine' inanır. Muhakkak olan şudur: Necib Âsım ile Veled Çelebi, bu iki 'Vavlî Türkler', Abdülhamid devrinin en tanınmış Türkçülerinden idi.

1893 senesinde Ahmed Cevdet Bey, İstanbul'da *İkdam* gazetesini çıkarmaya başlamıştı. *İkdam* başlığında 'Türk Gazetesidir' diye yazan ilk Türkçe gazetedir. Zaten *İkdam*'ın Türkçülüğü, ilk nüshalarından itibaren göze çarpar. Yirmi iki yıl evvel yazdığım *Üç Tarz-ı Siyaset*'de 'İkdam'ın Türkçülük organı olduğunu kayd ve tespit etmiştim; Ahmed Cevdet Bey, gazetesinin yazı heyetine Necib Âsım Bey, Veled Çelebi ve Emrullah Efendi'leri almıştı. "İkdam Kütüphanesi adı altında pek çok faydalı eseri bastıran Ahmed Cevdet'e Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'ni ve *Kamus-ı Türki*'yi yayımlatanın Necib Âsım olduğunu kaynaklar yazmaktadır (Böler, 2009:199).

Milliyetini açıktan açığa ilândan çekinmeyen bu Türk gazetesinde Necib Âsım Bey, arkadaşı Veled Çelebi'nin dediği gibi 'Ortak konular ile ilm-i mevzû el -kütüb ve lügat felsefesi vesair gerçekliği belli konularda makaleler yazagelmış' ve muharrirliğine 'bahse muktedir olduğu konular o fennin uzmanlarına hakikaten beğendirmek suretiyle başlamış, gitgide çalışmasının ürünü o derece artırarak İslâm fazılları ve Avrupalı müsteşrikler (Türkologlar) arasında bugünkü haiz olduğu

dereceye' ulaşmıştır. Gerçekten Necib Âsım Bey, 1890 senelerinde Avrupaca da tanınmıştı; bir Rus müsteşriki Necib Bey'den bahsederken der ki "Necib Âsım'ın ismi, Avrupa edebiyatında meçhul değildir. Türkiye'de yeni bulunmuş yazılar yahut Osmanlıcanın Anadolu lehçelerinden birini tarif eder yolda yazılmış makaleleri, Keleti Szemle Mecmuası'nda yayımlanmaktadır." Necib Âsım uzun müddet, vatandaşlarıyla Avrupa ilim âlemi arasında bağlantıyı sağlayan hemen yegâne Osmanlı âlimi idi. Peşte'nin Keleti Szemle'sinden başka Paris'in Journal Asiatique'inde de Necib Âsım Bey'in makaleleri yayımlanmıştır. Hatta bu mecmuayı çıkaran Fransızların Asya Cemiyeti (La Societe Asiatique), bir Türk âlimini 1895'de üyeleri arasına seçmiş ve kabul etmiştir (Akçura, 1981:89-90).

Necib Âsım Bey, *Osmanlı Tarihi*'nin belgelerin toplanması ve yazılması için Sultan Mehmed Reşat önderliğinde, 27 Kasım 1909'da kurulan ve kendisine her türlü aracı kullanma, arşivlerde inceleme yapma yetkisi verilen Tarih-i Osmanî Encümeni'nde yer aldı. Encümen, yazacağı *Osmanlı Tarihi*'nin ilk cildini yazma görevini 9 Şubat 1910'daki ilk toplantısında Necib Âsım ile Mehmed Arif Bey'e verdi. Bu iki araştırmacı, yedi yıllık çalışmadan sonra *Osmanlı Tarihi*'ni tek cilt olarak yayımlayabildi. Bu cilt, pozitivizme dayalı olmadığı gerekçesiyle Köprülüzade Mehmet Fuat, Akçuraoğlu Yusuf ve Ahmet Refik tarafından ciddi biçimde eleştirilmişti.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında Necib Âsım'ın tarih çalışmalarıyla ilgili şu tespitleri yapıyor: "Türkçülüğün ilk devrinde, Deguignes tarihinin müessir olduğunu görmüştük. İkinci devrinde de, Leon Cahun'un *Asya Tarihine Giriş* adlı kitabının büyük tesiri oldu. Necib Âsım Bey, birçok ilavelerle, bu kitabın Türklere ait olan kısmını Türkçeye aktarmıştı. Necib Âsım Bey'in bu kitabı, her tarafta, Türkçülüğe dair temayüller uyandırdı. Ahmed Cevdet Bey, *İkdam* gazetesini Türkçülüğün organı haline koydu. Emrullah Efendi, Veled Çelebi ve Necib Âsım Bey bu Türkçülüğün ilk mücahidleri idi." (Ziya Gökalp, 1972:16)

Ziya Gökalp, yazılarında ve şiirlerinde zaman zaman Necib Âsım Bey'den alıntılar da yapmıştır. Ötüken Ülkesi başlıklı şiiri bunlardan biridir. Bu şiirin baş tarafına Necib Âsım'ın *Türk Tarihi* adlı kitabından şu bölümü almış ve sonra da bu şiirinde Necib Âsım'ın söz konusu kitabından hareketle 30 mısra da Oğuz Han'ın Yasası'nı anlatmıştır (Gürel, 2006:20-21).

Ötüken Ülkesi

Ey Türk milleti eğer oraya gidersen öleceksin. Ötüken toprağında oturup kervanlar, kabileler gönderirsin. Ötüken ormanlarında kalır isen, orada ne zenginlik ve de ne türlü kederler ve elemeler vardır. Ebedî bir hükûmeti burada muhafaza edeceksin. (Necib Âsım'ın *Türk Tarihi*)

Ziya Gökalp'ın *Altın Işık* adlı kitabında yer alan *Polvan Veli* adlı masalda anlatılan olayın birebir Necib Âsım'ın *Türk Tarihi* adlı kitabında geçtiğine şahit olmaktayız (Gürel, 2010: 105-119).

Zamanın Türkçüleri arasında Necib Âsım Yazıksız'dan etkilenen ve onun eserlerinden kendi yazdıkları yazılara alıntılar yapan sadece Ziya Gökalp değildir, bu isimler arasında Ziya Gökalp'ın ülkü arkadaşı Ömer Seyfeddin de vardır (Gürel, 2020:21). Ömer Seyfeddin'in; bugün için bile çok önemli olduğuna inandığımız "Türklerin Millî Bayramı: Yenigün, 9 Mart" başlıklı yazısı 18 Mart 1914'te Tanin gazetesinde yayımlanmıştır. Ömer Seyfeddin bu yazısında "Ergenekon Bayramı" olarak nitelendirdiği "Nevruz Bayramı"nı Türklerin millî bayramı olarak anlatmaktadır. Ömer Seyfeddin bu yazısında önce kısa bir giriş yapıyor ve sonra da Necib Âsım'ın tarih kitabından bu konuda uzunca bir alıntı yapıyor (Gürel, 2016:1405-1410):

Her milletin kendi tarihine, kendi eski an'anelerine dokunan millî bayramlar vardır. Biz Türkler milliyetimize ait ne varsa kalbimizde bir acı duymadan unuttukça millî bayramımızı da muhafaza edememişiz. Türklerin millî bayramını Acemler benimsemişler ve "Yenigün" tabirini "Nevruz"a çevirmişler. Bu nasıl olmuş? Necib Âsım Bey'in tarihini açacağım. Yalnız Küçük Türk Tarihinden birkaç sahife... İşte yazıyorum:

Necib Âsım, Türk milliyetçiliği alanında kurulan ilk dernek olan Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı ve bu derneğin başkanlığına getirildi. 25 Aralık 1908'de kurulan derneğin kurucuları arasında Necib Âsım Bey (Yazıksız), Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Hikmet Bey (Müftüoğlu), Rıza Tevfik Bey (Bölükbaşı), Bursalı Mehmet Tahir Bey, Veled Çelebi (İzbudak), Akçura-oğlu Yusuf,

Fuat Raif Bey, Emrullah Efendi yer aldı. Dernek, kurs ve konferanslar düzenledi ve bir de *Türk Derneği* adı ile bir dergi çıkarttı. Mehmet Arif Bey ile birlikte yürüttüğü Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmalarını bu derneğin tüzel kişiliği altında yürütmeye başladı. Derneğin kimi üyeleri ile birlikte 1915 yılında kurulan Âsâr-ı İslâmîye ve Millîye Tetkik Encümenine katıldı. Osmanlılık düşüncesinin iyice yerleşmiş olduğu Abdülhamid devrinde Türkçü ve Türkçeci olarak faaliyetleriyle tanınan en güçlü fikir adamlarımızdandı. O günlerde Türkçeciler grubunda Ahmet Mithat Efendi ve Şemsettin Sami ile birlikte yer almıştır.

1910'larda Türk kelimesinin Arap harfleriyle nasıl yazılacağı konusunda bir belirsizlik sürüyordu. Necib Âsım'a gelinceye kadar bu kelimenin yazımında "ü" sesini veren "vav" harfi kullanılmıyordu. Necib Âsım Bey, "Türk" kelimesini "vav" ile yazmaya başlayan ilk iki kişiden birisidir. İkinci kişi ise Veded Çelebi'dir. Veled Çelebi, *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri* adlı kitabın yazarı büyük Türkçü Yusuf Akçura'ya yazdığı bir mektupta bu konuyu şöyle açıklamaktadır: *Tarihimizde 'Etrâk-ı bî-idrâk' yazdığını gördüğümünden ve Osmanlılardan birçoğunun Türk'e hakaret ettiklerine şahit olduğumdan 'Türk'ü 'vav' ile yazdım. Niye böyle yazıyorsun? diyenlere de 'Etrâk-i bî-idrâk' yazılmasın diye cevap verdim. Ve Bâbiâî Caddesi'nde adım 'Vavlı Türk' oldu.* (Akçura, 1981:88)

Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi* adlı kitabında Necib Âsım ve Veled Çelebi tanışıklığından bahsettikten sonra Veled Çelebi'nin Necib Âsım için şöyle dediğini nakletmektedir: *Necib Âsım Bey'in namını ne kadar verd-i zeban etsem... Yerde servileri kalem ittihaaz ile Bahri Muhit hokkasına batırıp sahife-i âsımına mâdamüssemavati vel'arz nakletsem üzerimdeki hakkını ödeyemem.* (Orkun, 1977:57). Necib Âsım'ın rivayetine göre Veled Çelebi ceddinin âsârını da kendi telkini ile bir araya getirmiştir. *Zamanımızda Türkçe dillerinde fevkalade yetkinliği bilinen Veled Çelebi Efendi Hazretleri ricam üzerine yüce ataları Hazreti Celâleddin Rûmî ile Sultan Bahaaddin Veled cenaplarının Türkçe eserlerini bir risalede toplamışlardır.*

Necib Âsım Yazıksız, Türk Derneği'nin kapanması sürecinde Türk Ocakları'nın da kurucuları arasında yer aldı ve Türk Ocaklarının yayın organı olan Türk Yurdu dergisinde de yazılar yayımladı.

Türk Tarihi üzerine yazdığı eserlerden dolayı Amerika'dan 1892'de düzenlenen Chicago Sergisi'nde madalya aldı. Fransa'da kurulan Societe Asiatique'te üye idi. Kendini çok iyi yetiştirenlerden biri olduğu için İstanbul Üniversitesi'nde Türkoloji'yi kuran ilk müderris oldu. Türk Dil Kurumu'nun kuruluş çalışmalarına da katıldı.

Necib Âsım Yazıksız, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün de Harp Okulunda Fransızca öğretmeni olmuştur. Atatürk üzerinde etki bırakan öğretmenlerinden biri olmalı ki, Mustafa Kemal Atatürk, yıllar sonra bu hocasını hatırlamıştır. M. Yahya Efe, Anayurt gazetesinde 3 Nisan 2018 tarihinde yayımladığı yazısında bu hususta şunları yazmaktadır:

Cumhuriyetin ilanından sonra, Atatürk İstanbul Dolmabahçe Sarayında Türk Dil Kurumunu topladığında, Necib Âsım'a yaptığı devrimleri nasıl karşıladığını sorar. Necib Âsım da: "Yaptığınız işler, Türk yurdu ve Türk milleti için birer şaheser" diye cevap verir.

Atatürk, Necib Âsım'a bir arzusu olup olmadığını sorunca, Necib Âsım: "Sağ ol, var ol" cevabını verir.

Bu görüşmeyi takip eden ilk büyük seçimlerde (1027) , Atatürk, Kilis'in yetiştirdiği Harp Okulundaki öğretmeni, bu büyük Türk bilginini 3. devre Erzurum Milletvekili yapmak suretiyle kadirşinaslık gösterir.

Türk Dil Kurumunun *Türk Dili* adlı dergisinin Birinci Teşrin 1934 tarihli sayısında yer alan *Türk Dili Savaşında İleri Gelenlerimiz* başlıklı yazısında, Necib Âsım için şöyle denilmektedir:

Erzurum mebusu Necib Âsım Bey'in Türkçülük davasında hâlâ devam edip gelen büyük hizmetini her zaman şükranla anacağız. Bizde ilk önce Türk Tarihi yazar, Kilis'in bu Türk çocuğudur.

Türkçülük tarihinin en büyük simalarından olan Necib Âsım hakkında Prof. Faruk K. Timurtaş da şunları yazmıştır:

Türkçülüğün şuurlu bir anlayış hâline gelmesinde, dil, edebiyat ve tarih sahnelerini içine alan ilmî ve büyük bir görüş olarak meydana çıkmasında Necib Âsım'ın çok ehemmiyetli bir rolü vardır. Osmanlılık atmosferi içinde Türklük ruhunun hemen hemen kaybolmak tehlikesi geçirdiği günlerde, Necib Âsım ve arkadaşlarının millî ruhun canlanması için gösterdikleri gayretler, dil ve tarihimize karşı ilgi ve sevgi uyandırmak maksadıyla yaptıkları çalışmalar bugün minnetle anılacak büyük hizmetlerdir. Osmanlı İmparatorluğu camiasındaki unsurlarda milliyetçilik hareketleri çok önce uyanmıştı. Türkler arasında milliyetçilik fikir ve cereyanının kuvvetlenmesinde ise Necib Âsım ve arkadaşları unutulmaz emekler sarf etmişlerdir.

Necib Âsım Yazıksız'ın birçok küçük mektep kitaplarından başka *Medrese-i Edep, Medeniyete Hizmet, Sitler* gibi muhtelif eser ve tercümeleri, Fransızca ve hatta fizik ve resim derslerine ait risaleleri/kitapları da basılmıştır. Çoğu okul kitaplarından ibaret olmak üzere kırk kadar eseri vardır. Türklük idealine ve tarihine, diline ait olarak yazdığı bine yakın makalesi vardır ve bunlar henüz derlenip, tasnif edilip kitap olarak maalesef yayımlanmamıştır.

Kitap Olarak Yayımlanan Eserlerinden Bazıları:

Yeni Tertiple Muhtasar Osmanlı Sarfı (İstanbul 1880), *Arkadaş Bana Fransızca Öğret* (İstanbul 1888), *Güvercin Postası* (İstanbul 1888), *Ev Kızı* (İstanbul 1890), *Muhtasar Osmanlı Nahvi* (İstanbul 1892), *Lügat'ı İlmiye ve Fenniye* (Hasan Tahsin ile İstanbul 1892), *Kitap* (İstanbul 1893), *Osmanlı Sarfı* (İstanbul 1894), *Mükemmel Sarf ve Nahv-i Osmanî* (İstanbul 1895), *Ural ve Altay Lisanları* (İstanbul 1895), *Orhun Abideleri* (İstanbul 1896), *En Eski Türk Yazısı* (İstanbul 1897), *Türk Tarihi* (İstanbul 1898), *Pek Eski Türk Yazısı* adı ile 2. Baskı, (İstanbul 1911), *Gök Sancak* (Leon Cahun'den tercüme, İstanbul 1912), *Hitabetü'l-Hakayık* (İstanbul 1918), *Osmanlı Tarihi* (Mehmed Arif ile İstanbul 1918), *Eski Savlar* (İstanbul 1922), *Bektaşî İlmihali* (1925), *Galip Bahtiyar* (İstanbul 1933), *Celâleddin Harzemşah* (A. Neseî'nin Moğol İstilasına Dair eserinden, İstanbul 1934)

Dr. Öğr. Üyesi Nazlı Rânâ Gürel, 1963 yılında Konya'da doğdu. 1984 yılında Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalında Yüksek lisansını (1987) ve doktorasını tamamladı (1999).

1986 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde Türkçe Okutmanı olarak göreve başladı (1986-1993). 1995 yılında öğretim görevlisi olarak Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği bölümünde vazifesine devam etti (1999). Kazakistan'da bulunan Uluslararası Hoca Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı (1999-2000). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı Başkanlığı yaptı (2010-2015). Öğretim üyesi olarak çalıştığı bu üniversiteden kendi isteğiyle emekli oldu (2015). T.C. Yunus Emre Enstitüsü Türkoloji Projesi kapsamında Makedonya'da İstip Gotse Delçev Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde misafir öğretim üyesi olarak vazife yaptı (2015-2017). Hâlen Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi'nde Türkçe dersleri vermektedir.

Avrupa'daki Türk varlığı ile ilgili olarak Makedonya, Kosova, Almanya, Hollanda ve Finlandiya'da inceleme ve araştırmalarda bulundu, "Ana dili eğitiminin çocuğun zekâ gelişimine ve diğer dilleri öğrenmesine katkıları" konulu konferanslar verdi.

T.C. Millî Eğitim Bakanlığınca düzenlenen hizmet içi kurslarında öğretim görevlisi olarak bulundu. Türkiyeli öğretmenler ile Türk Cumhuriyetleri ve akraba topluluklardan gelen öğretmenlere "Türk Dili" ve "Türk Kültür Değerleri" dersleri verdi. Ankara'da İLESAM: Türkiye İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliğinde ve Makedonya'nın başkenti Üsküp'te Yunus Emre Enstitüsünde "Osmanlı Türkçesi" kursları verdi. Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi'nin Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Projesinde çalıştı. Türk Dünyası Parlamenterler Vakfı ve YTB Yurt Dışı Akraba Topluluklar Başkanlığının ortak projesinde yurt dışından gelen yüksek lisans ve doktora öğrencilerine dersler verdi, danışmanlık yaptı.

T.C. Devlet Tiyatroları sanatçısı Semih Sergen'den "Hitabet" dersleri aldı.

Şiir ve hikâye dallarında ödülleri vardır.

Pek çok derginin yayınında katkıda bulundu: *Redif* dergisi Yayın Kurulu Başkanlığı (Kastamonu 1997-1999), *Yeni Kervan* dergisi Yazı İşleri Müdürlüğü (Ankara 1998), *Dere* dergisi Editörlüğü (Makedonya 2003-2005), *İzzetli Genç Kalemler* dergisi Sahibi ve Yazı İşleri Müdürlüğü (Bolu 2014-2015), *Bahçe Çocuk* dergisinde Lektör (Makedonya 2016-...) yaptı.

Türkiye’de *Gündüz* (Ankara 1999-2000), *Önce Vatan* (İstanbul 2005-2006), *Esnağın Sesi* (Ankara 2005) gazetelerinde, Kosova’da *Yeni Dönem* (Prizren 2004) ve Makedonya’da *Birlik* (Üsküp 2003-2004) ve *Yeni Balkan* (Üsküp 2004- ...) gazetelerinde köşe yazarlığı yaptı.

Türkiye’de *Konevi* (Konya), *Millî Kültür* (Ankara), *Türk Dili* (Ankara), *Kümbet Altında* (Tokat), *Sanat Sokağı* (Bolu), *Duygu* (Çankırı), *Redif* (Kastamonu), *Yeni Kervan* (Ankara), *Redif* (Bolu), *Bilge* (Ankara), *Diyanet Aylık Dergi* (Ankara), *Diyanet Çocuk* (Ankara), *Somuncu Baba* (Darende), *Kastamonu Eğitim* (Kastamonu), *Karşın* (Ankara), *Kültür Çağlayanı* (Ankara), *Kerkük* (Ankara), *Birliğe Çağrı* (Bolu), *İzzetli Genç Kalemler* (Bolu), *Gök* (Ankara), *19 Mayıs Eğitim Fakültesi Dergisi* (Samsun), *Akra Kültür Sanat Edebiyat Dergisi* (İstanbul), *Sahne Tiyatro ve Opera Bale Dergisi* (Ankara), *Nasrullah Gazetesi* (Kastamonu), *Meşale Gazetesi* (Kastamonu), *Bolu Havadis Gazetesi* (Bolu), *Bilimsel Eksen* (Ankara), *Türk Yurdu* (Ankara), *Avrasya Bilgi* (Ankara), *Şiraze* (Bursa).

Yurt dışında *Türkistan* (Türkistan-Kazakistan), *Türkçem* (Prizren-Kosova), *Bay* (Prizren-Kosova), *Hikmet* (Gostivar-Kuzey Makedonya), *Dere* (Yukarıbanisa-Kuzey Makedonya), *Köprü* (Üsküp-Kuzey Makedonya), *Tuna* (Bulgaristan), *Ana Dili* (Bakü-Azerbaycan) *Palimpsest* (İştik-Kuzey Makedonya), *Bahçe* (Üsküp-Makedonya), *Haberci* (Raptişte-Kuzey Makedonya), *Türkçem* (Kosova), *Canbala* (Irak),... gibi dergi ve gazetelerde yazıları, şiir ve hikâyeleri yayımlandı.

Yurt içinde ve yurt dışında pek çok bilgi şölenine ve konferansa katıldı, bildiri sundu. Yurt içinde ve dışında yayımlanmış yüzün üzerinde makalesi bulunmaktadır.

Kitap Hâlinde Yayımlanan Eserlerinden Bazıları:

Baharnâme (Kastamonu 1996), *Osmanlı Türkçesi* (Kazakistan 2000), *Ahmet Kabaklı* (Ankara 2003), *İlk Adım* (Makedonya 2004), *Türk Dili ve Edebiyatı-2* (Kuzey Makedonya 2004), *Göktürk Mehmet Uytun* (Ankara 2004), *Bir Osmanlı Aydını İbrahim Edhem Pertev Paşa* (Ankara 2004), *Dağları Tutukladılar* (Ankara 2007), *Atatürk Devri Dergilerinde Edebiyatla İlgili Kavramlar* (Ankara 2007), *İbrahim Alaettin Gövsa’nın Çocuk Şiirleri* (Ankara 2009), *Mardin Şiir Burcunda* (Mardin 2009), *Fahri Kaya* (Kuzey Makedonya 2010), *Dünya Edebiyatına Giriş* (Bolu 2011), *İslâm Beytullah Erdi Hayatı Sanatı Eserleri* (2012), *İbrahim Alâettin Gövsa Bedii Terbiye Estetik* (Ankara 2012), *Korkma Sönmez Mehmed Âkif Ersoy-İstiklal Marşı-Âkif’ten Seçmeler* (Bolu 2013), *Erzurum’un Yüzleri İbrahim Edhem Pertev Paşa* (Erzurum 2015), *Fahri Kaya Hayatı Sanatı Eserleri* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2015), *Necati Zekerîya Orhan* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2015), *Ben Gidiyorum Bolu’ya Şairlerin Gözüyle Bolu* (Bolu 2015), *Türk Dili ve Edebiyatı Meslek Lisesi-II* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2016), *Gülkaya İlhami Emin Hayatı Sanatı Eserleri* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2016), *Makedonya’da Türkoloji Bölümleri İçin Türk Halk Edebiyatı* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2016), *Makedonya’da Türkoloji Bölümleri İçin Eski Türk Edebiyatı* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2016), *Safveî Ziya Bir Safha-i Kalb* (Ankara 2017), *Kırmızı Gülin Alı Var Makedonya Yazıları* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2017), *Mütemmim Cüzler Avni Engüllü Hayatı Sanatı Eserleri* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2020), *Namık Kemal Emir Nevruz* (Ankara 2021), *Atatürk Devri Dergilerinde Edebiyatla İlgili Kavramlar* (Ankara 2021), *Eğitimci Yazar Recep Murat Bugariç Hayatı Sanatı Eserleri* (Üsküp-Kuzey Makedonya 2021), *Necib Âsım Yazıksız-Türk Tarihi* (Ankara 2022)

Nazlı Rânâ Gürel evli ve üç çocuk annesidir.

E-posta: nrgurel@yahoo.com

SÖZ BAŞI

Hayat hikâyesini, resmî ve husûsî hayatını “Yazarın Hayatı” başlığı altında verdiğimiz Necib Âsım Yazıksız (1861-1935), ömrünü asker, kültür ve bilim adamı olarak Müslüman-Türk milletine ve insanlığa vakfetmiş biri olarak yakın tarihimizdeki abide şahsiyetlerden birisidir.

Yaşadığı zaman dilimi (1861-1935), Türk tarihinin sıkıntılı devirlerine rastlamaktadır. Fransız İhtilali sonrası başlayan milliyetçilik hareketlerinin Osmanlı Devleti bünyesindeki halklar arasında isyana varan kıpırdanmalarla devleti meşgul ettiği bu süreçte, Sanayi Devrimi sonrasında Batılılaşma gerekliliği; Tanzimat, Meşrutiyet ve nihayetinde Cumhuriyet... Yusuf Akçura’nın Üç Tarz-ı Siyaset olarak adlandırdığı Osmanlıcılık-İslâmcılık-Türkçülük hareketlerinin devlette, kurumlarda ve yayın hayatında kendine yer ve taraftar bulduğu zaman ve zeminde Necib Âsım, Türkçü Necib olarak tanınmış ve bu sıfatın da hakkını veren icraatlarda bulunarak ömrünü tamamlamış bahtiyarlardandır.

Asker bir aileden geliyor olması, meslek olarak askerliği seçmesi ama bu meslekte de eğitim kadrosu içinde yer alması onun dikkatlerini insan, özellikle de eğitim, tarih ve dil odaklı çalışmaların içine itmiştir. O zamanın dünyasındaki millî uyanışlar, onda kendi milletine aşk derecesinde bir bağlılık uyandırmışsa da bu bağlanmış hamasetle sınırlı kalmamış milletine ve insanlığa hizmet yolunda ilmî metotlar çerçevesinde çalışarak pek çok yayın yapmış, insan yetiştirmiştir.

Göktürk alfabesini Türklere tanıtmak şerefi 1896’da yaptığı yayınla Necib Âsım’a aittir. David Kushner’in şu tespiti oldukça önemlidir: *Necib Âsım, gördüğümüz gibi Türk okuyucularını eski Türk yazılarıyla tanıştırmış, ancak bu yazıları tekrar canlandırmayı teklif etmemiştir* (Kushner, 1979:119). Necib Âsım’ın Türklüğe, Türkoloji’ye olan hizmetleri bu kadarla sınırlı değildir. *Dîvân-ı Lûgat’it-Türk*’teki atalar sözlerini bir kitapta toplayıp yayımlamıştır. Ali Şîr Nevaî’nin *Muhakemetü’l-Lûgateyn*’ini, kitaba bu büyük Türk şairinin hayat hikâyesini de ilave ederek Veled Çelebi ile birlikte yayımlayan da yine Necib Âsım’dır. Ali Şîr Nevaî’nin *Muhakemetü’l-Lûgateyn*’ini büyük şairin 500. doğum yılı dolayısıyla 1941’de Türk Dil Kurumu da yayımlamıştır. Bektaşilikten bahseden bir risaleyi de *Bektaşî İlmihali* adıyla yayımlamıştır. *Umde’tüt-Tevârîh* gibi mühim bir eseri ilim âlemine sunmuş ve Türk musikisinin esasının Türk halk musikisi olduğunu ileri sürmüş ve eski Osmanlı musikisine bağlanan, onu müdafaa edenlere karşı koymuştur. Edib Ahmed Bin Mahmud Yükneci’nin İslâmî dönem Türk kültür ve edebiyatının ilk eserlerinden biri olan *Atabetü’l-Hakayık* adlı eserini de ilk defa bilim muhitine tanıtan Necib Âsım olmuştur. 1906’da bu eserin Uygur harfli metninin bir kısmını yayımlayan Necib Âsım, 1918’de ise metnin tamamını tercüme ve izahlı olarak yayımlamıştır. Necib Âsım’ın bu çalışması bizde ve Avrupa’da önemli bir çalışma olarak kabul edilmiş, değerlendirilmiş ve hakkında ciddi yazılar yayımlanmıştır. Prof. Dr. Fuad Köprülü ve Radlof’un yazıları bu konuda yayımlanmış önemli makalelerdir. Türk dili ve edebiyatının inkişâf tarihinde, bir merhâleyi aydınlatması bakımından mühim bir yer tuttuğu şüphesiz olan Edib Ahmed Yükneci’nin *Atabetü’l-Hakayık* adlı eserinin yeni bir tenkitli metnini hazırlayıp yayımlayan ise Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat’tır (Arat, 1992).

Necib Âsım, bu çalışmaları yapıp bir kısmını Avrupa’daki yayın organlarında yayımlamakla, Türklerin de bu gibi işlerle ilmî metotlar çerçevesinde meşgul olduklarını Türkoloji’nin merkezi olmakla övünen Avrupalılara da göstermiştir diyebiliriz.

Necib Âsım Yazıksız’ın bu ilmî çalışmaları arasında tarih kitaplarının önemli bir yeri vardır. O, tarih yazarlığını o derece önemsemiştir ki, vefatında mezar taşına “Necib Âsım Türk Tarihi Müellifi” yazılmasını vasiyet etmiştir. Dostları da onun bu vasiyetini yerine getirmişler ve bugün onun İstanbul Kadıköy Sahrayı Ce-did Mezarlığı’ndaki kabrini ziyarete gidenler mezar taşında şu yazıyı okuyacaklardır: *Necib Âsım Türk Tarihi müellifi 1861-1935*.

Türkçülüğün tarihini yazarların hemfikir oldukları bir görüş vardır: “Necib Âsım’ın Türkoloji ve dolayısıyla Türkçülüğe en büyük hizmeti ilk defa olarak bir Türk tarihi neşretmesidir.” Hakikaten

Necib Âsım'a gelene kadar yazılan tarih kitaplarımız 15. asırdan sonra Osmanlı Tarihi olarak anıla gelmiş ve Türk tarihini Osmanlı ile başlatır olmuşlardır.

Yusuf Sarıнай, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları* adlı eserinde; Necib Âsım Yazıksız (1861-1935) Leon Cahun'un, *Asya Tarihine Giriş* adlı eserini esas alarak yazdığı *Türk Tarihi* (1899) ile Türklerin Osmanlı öncesi tarihlerini aydınlatmıştır. Devletin Osmanlı adını almasını Türklerin eskiden beri devleti hanedan adıyla anmalarının bir sonucu olarak gören Necib Âsım, *Türkleri devletin yönetici milleti olarak adlandırmaktadır* (Sarınay, 1994:74) diyerek, Necib Âsım'ın ve bu eserinin önemini ortaya koymuştur.

Necib Âsım Yazıksız'ın *Türk Tarihi* adlı eseri, pek çok edebiyatçımıza da eserlerini yazmada ilham kaynağı olmuş, yazarlarımız bu kitapta verilen bilgilerden hareketle yeni makaleler, şiir, hikâye ve tiyatro eserleri kaleme almışlardır.

Leon Cahun'un "*Introduction a l'Histoire de l'Asie*" adıyla 1896'da Paris'te yayımlanan kitabını esas alan ve Doğu kaynaklarını da okuyarak yeni bilgi ve belgelerle genişleterek *Türk Tarihi* adıyla yayımlayan Necib Âsım Yazıksız, bir de yine Leon Cahun'dan *Gökbayrak* adlı bir roman tercüme etmiştir. Bu roman da Osmanlı'da Türkçülük fikirlerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Sizin şu anda okumaya başladığınız *Türk Tarihi* adlı bu kitap, Leon Cahun'un *Asya Tarihine Medhal / Giriş* adlı eserinden hareketle Necib Âsım tarafından yazılmıştır. Necib Âsım, bu eserini yazarken Leon Cahun'un eserini esas almış ancak, Doğu kaynaklarını ve Türk kültür tarihindeki temel kitapları da okuyarak yeni pek çok ilaveler yapmıştır. Mesela *Orhun Kitabeleri*'nden parçalar eklenmiş, Ebulgazi Bahadır Han'ın *Secere-i Terakime* kitabından bölümler alınmış, *Kutadgu-Bilig* hakkında bilgi verilmiştir. Necib Âsım'ın yararlandığı önemli şahıs ve kaynaklar arasında İbn-i Haldun, Kâtip Çelebi, Sultan Bâbü'rün *Bâbü'r-nâme*'si, Nestor'un *Vakayinâme*'si, İbn-i Fadlan'ın *Kitâb ilâ Melike'l Sakalibe*'si, Şehabeddin Mercânî'nin, *Müstefad'ül-Ahbarfî Ahval-i Kazan ve Bulgar*'ı, el-Cahiz'in *Menâkıb Cünd el-Hilafe ve Fuza'il el Etrak*'i, Şair Nedim'in tercüme ettiği *Sahayifü'l Ahbar*, Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'si, Diyarbakırlı Sait Paşa'nın *Mir'atü'l İber*'i, Galib Edhem Bey'in *Meskûkât-ı Türkmâniye Kataloğu ve Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiyye*'si, Hayrullah Efendi'nin *Tevârih-i âl-i Osman* ve Yazıcızâde Ali'nin *Tevârih-i âl-i Selçuk* adlı eserleri sayılabilir.

Necib Âsım, bu kitabını yazarken en doğru bilgiye ulaşmak için zaman zaman tarih kitaplarındaki bilgileri karşılaştırarak karşılaştırmalı tarih çalışması da gerçekleştirmiştir diyebiliriz, bu hususu da özellikle belirtmekte fayda vardır diye düşünüyoruz. Yani Necib Âsım, nakilci anlayış yerine akılcı bir yaklaşım sergilemiştir.

Necib Âsım'ın *Türk Tarihi* adıyla hazırladığı bu kitap, iki baskı yapmıştır. Yayımlandığı zaman Osmanlı'da millî şuurun uyanmasına birinci derecede âmil olan bu önemli eserin ilk baskısı İstanbul'da 1900 yılında yapılmış, ikinci baskısı ise Türk Derneği tarafından 1911 yılında yine İstanbul'da olmuştur.

Kitabın sonunda birinci cildin sonu denmesi ve yine eserde Türk tarihinin bütün zamanlarının anlatılmamış olması ikinci bir cilt daha olması gerektiğini düşündürüyor. Necib Âsım, planlamasını iki cilt olarak yapmış ama ikinci cilt hazırlanıp yayımlanmamış olabilir diye düşünüyoruz. Biz, yine de Yusuf Akçura'nın şu tespitine katılıyoruz: *Osmanlılar ve belki bütün Türkler içinde ilk 'Bütün Türk Tarihi' yazarı olmak şerefi Necib Âsım Bey'indir.*

Müellifi Necib Âsım olan *Türk Tarihi* adlı bu kitap, zamanın Maarif Nezareti Celilesinin 131 numaralı ve 13 Zil'kade sene 315 ve 23 Mart sene 314 tarihli ruhsatnamesiyle basılmıştır. Biz söz konusu bu kitabı önce Arap harfli metinden Latin harfli metne aktardık sonra da günümüz okurunun daha rahat anlayıp istifade edebilmesi için günümüz Türkçesine aktardık.

Necib Âsım'ın *Türk Tarihi* adlı kitabını yayına hazırlarken yeri geldikçe biz de "çevirmen notu" altında bazı açıklamalarda bulunduk. Bir başka husus da; Necib Âsım'ın farklı kitaplardan yaptığı uzun iktibasları dipnot olarak göstermek yerine kitabın sonuna eklediğimiz "Notlar" kısmında vermeyi daha uygun bulduk.

Necib Âsım, *Orhun Âbideleri*'nden başlayarak Türkçenin pek çok dönem ve muhtelif lehçe ve şivelerinden ayrıca Arap ve Fars dilleriyle yazılmış metinlerden de alıntılar yapmıştır. Dolayısıyla bu tip metinlerin Türkiye Türkçesine çevrilmesinde dostlarımdan ve sahanın uzmanlarından da destek aldım. Desteğini gördüğüm Dr. Bilge Kaya Yiğit, Yılmaz Baş, kızım Rabia Betül ve eşi Afşin Muhibali'ye, Prof. Dr. Mustafa Kalkan'a teşekkür ediyorum. Kalkan'ın, Şehabeddin Mercânî'nin günümüz Türkçesine aktardığı *Müstefadü'l Ahbar Fî Ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı eserinden istifade ettik.

Necib Âsım'ın *Türk Tarihi* adlı eseri okuyup anlamak, ele aldığı zaman dilimi itibarıyla; tarihî olarak derinliğine, coğrafî olarak da genişliğine ciddî ve kapsamlı bir bilgiyi gerekli kılmaktadır. Biz bu çalışmayı yaparken pek çok tarih kitabını da okumak zorunda kaldık. Çünkü şahıs ve yer adlarının doğrusunu yazabilmek için bile bu okumalara ihtiyaç vardı. Özellikle yer adları konusunda Mısır, İran, Azerbaycan, Gürcistan gibi ülkelerdeki dostlarımızın ve Türkiye'nin muhtelif şehirlerindeki dostlarımızın bilgilerine de müracaat ettik. Zaman zaman sahanın uzmanı tarihçi akademisyenlerimize de danıştık. Çalışmamızın editörlüğünü de tarihçimiz Prof. Dr. Mehmet Serhat Yılmaz yaptı, kendisine teşekkür ediyoruz.

Kitabın başında yazarıyla ilgili olarak koyduğumuz özgeçmiş, Necib Âsım Yazıksız'ı niçin şimdiye kadar keşfedip okumadım dedirtecek tarzda hazırlandı. Bizim dil, kültür ve tarih sahalarında ilklerden biri olarak tespit ettiğimiz Necib Âsım Yazıksız, bu yayımla yeniden okurlarıyla buluşacak ve hizmeti devam edecektir diye düşünüyoruz.

Elips Kitap'ın sahibi Yasin Topaloğlu'na da özellikle iki kere teşekkür etmek istiyorum; birincisi yayımlandığı zaman devrin aydınları ve yazarları üzerinde çok etkili olmuş olan bu eseri keşfedip günümüz Türkçesine kazandırma arzusu için, ikincisi de bu eseri yayımlayarak günümüz ilim ve kültür dünyasıyla buluşturduğu için.

Necib Âsım'ın *Türk Tarihi* adlı bu kitabı, Arap harflerinden Latin harflerine aktarımından ziyade günümüz Türkçesi ile yayına hazırlanması oldukça zor bir eser, erbabı benim ne demek istediğimi mutlaka anlayacaktır. Bizim bu çalışmamızda birtakım eksiklerin olması da muhtemeldir, okurlar zaman içerisinde fark ettikleri yanlışları ve eksiklikleri iletirlerse bir sonraki baskıda düzeltme imkânımız olacaktır. Bu tür dikkatleri için okurlara şimdiden teşekkür ediyorum. *Türk Tarihi*'nin müellifi Necib Âsım Yazıksız'ı da rahmet ve minnetle anıyorum.

Ankara, 23 Nisan 2021

Dr. Öğr. Üyesi Nazlı Rânâ Gürel

TÜRK TARİHİ BİRİNCİ KİTAP

Müellifi

NECİB ÂSİM

Sahibi ve Naşiri

Hasan Ferid ve Ahmed Şemseddin

Maarif Nezareti Celîlesinin 131 Numaralı ve 13 Zil'kade sene 315 ve 23 Mart sene 314 tarihli ruhsatnamesiyle basılmıştır.

BAŞLANGIÇ

Türkler ve Moğollar İran ve Çin medeniyetleri arasında ara bulucu oldular. Büyük toplumlar ve devletler kurup asayiş zamanlarında önemli medeniyetler meydana getirdiler.

Cenkten doğmuş ve fetihler için bir araya gelmiş bu topluluklar kendi komşularının zihnî kazanımlarında canlanarak bir ganimet malından istifade edercesine onlara da yayıldılar. Türk ve Moğol fatihlerinin fikir ve kurumları, uzun süre etki altına aldıkları kavimler ile birlikte karışmamak için direnme esasına dayanmakla birlikte, bunları kendi kavimlerine dönüştürüp kaynaştırmak için de esaslı bir fikir oluşmamıştı. Çünkü bunlar var olanı korur ve himaye eder, kendilerine yenilenlerin medeniyetlerini alır, ileri götürürlerdi.

Büyük fetihler ve güçlü devletler kuran Türk ve Moğollar ilk önce iki komşuları olan İran ve Çin ile ünsiyet kurmuş ve bunlarda görüp beğendikleri fikir ve bilgileri kabul etmiş oldukları için İran'a komşu olan Türklerin, Çin'e Acem terbiyesini, Çin'e komşu olanların da İran'a Çinli terbiyesini sırayla naklettikleri görülmüştür. İşte bu şekilde hicretten iki asır evvelinden dokuz asır sonrasına kadar şiddetle yer değiştiren Türk ve Moğollar, Doğu ve Batı Asya'nın iki medenî kavmini birbiriyle ilintilendirmeye ve her iki tarafın fikirlerini ve medenî eserlerini diğerine nakletmeye aracı olmuşlardır. Bu şekilde sürekli fikir ve medeniyet değişimine sebep ve aracı olan bu iki kavim kendi fikir ve kurumlarının başlangıç alâmetlerini geliştirmeye ve açmaya fırsat bulmuş ve medenî hizmetleri ile de tarihte önemli bir yer kazanmışlardır. Tarihlerinden çıkartılan bu sonuç yalnız bunlarda görülüp başka kavimlerin hiçbirisinde etki altına alınanların fikir ve kuruluşlarının esasları ve birbiri üzerine olan müşterek hareketleri bu kadar açık görülemez. Türk ve Moğol kavimleri ile oluşturdukları devletlerin tarihî vaziyetlerinin incelenmesi, bunlara çağdaş olan diğer cemiyet ve devletlerin daha karışık olan tarihî olaylarının hakikatini araştırmayı genellikle kolaylaştıracak bazı eserlerin ortaya çıkmasına yardım eder. Türk ve Moğollar daima galibiyete alışmış ve münasebette bulundukları kavimleri kılıçla dize getirmiş oldukları için bahsedilen kavimler tarafından kaydedilen fakat "tarih" adına gerçeği yansıtmayan vakayinamelerde Türklere birtakım fenalıklar isnat olunarak bu şekilde öç almaya kalkışılmıştır. Hatta Sadi-i Şirazî *Gülistan*'ında Şiraz bölgesinden gurbete gidişine sebebin Türkler olduğunu ve S'ad bin Zengi zamanında Fars ülkesinin imar olunduğunu naklederken bir Türk'e kendi hemcinsini yerdiğinin farkına bile varmamıştır. İşte bu gibi hâller yabancıların yazdıklarında bütün Türkler için görülebiliyor. Tarihî hikmetler ise bu kindar saldırıları reddeder. Öncelikle dinî düşmanlıklar, bunların ihtişamlı zaferleri üzerinde pek az etkili olmuştur. En haşmetli ve kuvvetli zamanlarındaki hükûmet tarzlarına misal olan Moğol Devleti zamanında belirli bir dinleri yoktu. Bunlar kılıç ile ne yapılsa onu yaptılar. Kazandıkları başarılar hep kılıçlarının ekmeği idi. Devletlerini askerî fikirleri esas alarak kurdular. Kahramanlık, itaat, istikamet, meşru ve faideli zevkler gibi sahip oldukları güzel hasletleri, kendilerinin hakkıyla savaş ehli olduklarını ispat eder. Bunlar sağlam, hükmedici, metîn, iyi idare amirleri idiler. Sanatları ve ilmi tahkir etmek şöyle dursun erbabını onurlandırır, yüceltir, ünlendirir ve aklî melekelerle oluşturulan eserleri alır, bunlara meyleder, mesai sarf ederlerdi. Türklerin yaratılışında bulunan istikamet ve nurani bakış dolayısıyla ait oldukları medenî kavim, uygarlık eserlerini alıp benimsemeye pek müsait idi. Bu fatihler, İranlı ve Çinlilerden aldıklarını kendi tavır ve zekâlarına uydurarak genişlettiler.

Hicrî altıncı asırda "Buda" mezhebine girerek diğer Müslüman Türklerden ayrılan ve "lama" denilen Buda rahiplerinin tesirleri ile zaten rahata kavuşan Moğollar hakkında Çin'in tuttuğu siyasî yol ve Batı Türklerinin aslî vatanlarından coğrafi mekân ve siyasî ahval açısından ayrı düşmeleri her iki tarafı birbirine arka çıkmak ve korumaktan uzaklaştırmışsa da huy ve kurallarını değiştirememiştir. Hatta Afgan Emîri Abdurrahman Han meşhur layihasında bunu hatırlatarak muktedir bir kumandan çıktığı takdirde Türkistan'dan cihanı sarsacak ordular çıkabileceğini zikreder. Çin İmparatoru Kien Long o zamanın Moğolları hakkında: *Moğollar artık bittiler! Rahipleri bunları eve bağladılar, demiştir. Bu sözü nakleden Çin tarihçisi de: Şefkat duyguları bunlardaki savaşçı ruhu söndürdü.*

*Ahiret mükkâfatları inancı gururlarını aldattı: (Buda mezhebini düzenleyen) Tsongkhapa Çin ve bütün âlem için iyi sonuçlar doğuran başarı temsilidir, diyor.*¹

Bu büyük milletin ortaya koyduğu irili ufaklı devletlerin tarihte yapmış oldukları faaliyetlerin tamamını içine alan ve tarihî hikmetleri esas alarak oluşturulmuş bir umumi tarihlerinin bulunmayışı, insanlık âlemi için büyük bir gecikme sayılabileceği gibi, bilhassa bizim için büyük bir gaflet alâmeti sayılabilir. Dolayısıyla bu önemli ve zor vazifeyi üstlenmeme sebep millî muhabbet hissinden başka bir şey değildir. Fakat bu mukaddes söz hilafetpenahîye layık ve milletimizin büyüklüğüne yakışan, oldukça mükemmel bir eser meydana getirebilmek için yalnız bir kişinin teşebbüs edip özenle çalışması yeterli olamayacağından bazı ehil kişilerin malumatlarına başvurulduğu gibi doğru ve yanlış ayırt eden kardeşim Hasan Tahsin Bey'in ziyadesiyle takdire şayan yardımlarına nail oldum. Kaynakların güzelce tedariki, ismi geçen Bey'in ilim muhabbeti ve yardımları sayesinde, millî tarihimiz oldukça istifadeye layık bir inceleme olarak bir araya getirilmiştir diyebiliriz.

Bu eser “etrâk-i bî-idrâk” falan diyerek koca bir milleti küçük düşürmekten utanmayan ve tarihçilik sıfatını haksız yere sahiplenene kindarların yalan ve iftiralarını reddederek, övünülecek milliyetimizi yine onların eserleriyle ispat edebilecektir. İşte bu fayda da bizim için hayırlı bir sonuç demektir.

Böyle bir kitapta şahıs ve yer isimleri tamamıyla doğru ve muntazam olamaz. Hatta Hîve Hanlarından olup hicrî 1073 yılında Şecere-i Türkî adıyla ataları olan Türk ve Moğolların tarihini kaleme alan Ebulgazi Bahadır Han bile hakikate tam uygunluğun zorluğunu, *Moğol Tarihi*'ni yazan meşhur Reşidüddîn'in Farsça kitabının yanlışlarla dolu olduğunu beyan için şu şekilde bir açıklamada bulunuyor: *Bütün dağ, ırmak, şehir ve şahıs isimleri Türk veya Moğolca iken bunların üçte bir ve hatta yarısını değiştirmiş veya yanlış yazmıştır. Bu tarihi yazmakla görevlendirilen zat ile nüshaları bize kadar ulaşan müstensihler tamamen Moğolca ve Türkçe bilmez Acem veya Taciklerdi. Birtakım Moğol adları vardır ki bir Tacik on günde doğru telaffuzunu öğrenemez. Artık bunlar onları nasıl doğru yazabilirler?*²

Ebulgazi'nin bu şikâyeti çok doğru olup bu eseri meydana getirmek için Arapça, Farsça ve Fransızca eserlerde bir ismin çok farklı şekillerde kaydedilip yazıldığı görülmüş ve bunlardan asılları Arapça ve Farsça olanlar aslî imlalarıyla kaydedilerek Türkçe ve Çince isimler için elde edebileceğimiz Türkçe eserler ve leksikolojinin yardımına başvurularak mümkün mertebe düzeltilmeye çalışılmıştır. Kullanmakta olduğumuz Arap alfabesi kelimeleri hakkında ifade etmekten aciz olduğu için yeri geldiğinde harekelemek ve hatta Latin harfleriyle yazmak gereği de duyulmuştur.

Kitabımız Türk ve Moğolların eski tarihlerinden de bahsettiği için bu devre ait hâllerden dolayı kavimlerin cehalet ve vahşetine hükmedilemez. Bugünün medenî kavimlerinin o zamanki hâlleri, Türk ve Moğollarınki ile kıyaslanırsa bunların ahlakî üstünlük ve diğer faziletlerce onlara kat kat üstün geldikleri görülür. Türklerin ve Moğolların eski ahvalinde Romalılar, Yunanlılar ve Arapların cahiliye devrinde görülen kötü hâllerin hiçbirisi değilse de pek çoğu görülemez. Dolayısıyla ilmî dikkat sahiplerinden eserimizi işte bu şekilde okumasını temenni ederiz.

Bu tarihi meydana getirmek için bir kütüphane dolduracak kadar kaynak tedarik edilmiş ve her birisinden yapılan alıntılar yerli yerince gösterilmiştir. Fakat en çok işimize yarayan eser, Paris'te

¹ Rahip Palladius'un *Moğolistan'da İki Cevlan* adlı eserinden alınmıştır.

² *Şecere-i Türkî*, s. 36.

Mazarine Kütüphanesi Müdür Yardımcısı Mösyö Leon Cahun cenaplarının *Introduction a l'histoire de l'Asie, les Turcs et les Mongles* adlı seçkin eseridir.

Hicrî 753 yılına kadar kaynak göstermeksizin naklettiğimiz vakaların çoğu bu kitapta ya aynen yahut az bir değişiklikle alınmıştır. Hakikaten Türk tarihine vukufu ve Türklere muhabbeti ile meşhur olan Mösyö Leon Cahun cenapları zaten eserinin tercümesine ve istenilen şekle konulmasına müsaade ettiler. Bu sebepten kendilerine samimi hislerimizi arz etmeden sözü sonlandıramayız.

Necib Âsım

ASYA-ARAZİ

Batıya doğru uzanmış bir kolundan ibaret olan Avrupa kıtası gibi, Asya'nın da sahillerinde derince içeriye sokulmuş denizler vardır. Güneyde Hint Okyanusu Asya kıtasının içerilerine girerek Şap Denizi'ni (Bahr-i Kulzüm), Basra Körfezi'ni veya Acem Denizi'ni, Siyam ve Tonkin kıyılarını teşkil eder. Avrupa'nın İber, Rhone ve Po nehirleri, Akdeniz'den Pirene ve Alp yamaçlarına çıktıkları gibi bu girintilere tamamlayıcı olan Fırat, Sind ve Ganj nehirleri de içerilerde Kürdistan ve Kafkas dağlarına, Hind veya Hindikuş, Bin Dağ veya Himalaya dağlarına çıkarlar. Fakat kuzeyde bu iki kıtanın manzarası büsbütün başkalaşır. Avrupa'da Baltık, Kuzey ve Manş denizleri, güneydeki Akdeniz'e karşılık kuzeyde bir iç deniz oluşturdıkları gibi güneyde bulunan yarımadalara nazire olarak İsveç, Danimarka yarımadalarıyla, İngiltere, Konstantin ve Britanya arasını gösterir. Hâlbuki Asya'nın güneyinde bulunan Arabistan, Hindistan, Hint Çini yarımadaalarının mukabilleri Kore ve Japonya'da ortaya çıkmıştır. Hint Okyanusu'nda bulunan canlı körfezlerle Kuzey Denizi'ni sınırlayan ruhsuz sahiller arasında pek geniş karalar vardır. İlk bakışta Avrupa ile Asya arasında görülen benzerlik, sahillerinin gözden geçirilmesiyle derhâl ortadan kalkabilir. Asya'da, Avrupa'da olduğu gibi Ren, Rhone, Po ve Tuna gibi gemi seferlerine elverişli, denizlere açılan ve aktıkları girintileri kaynaklarına yaklaştıran nehir yolları yoktur. Kuzeye doğru akmakta olup Türklerin Ögüz ve Yençü, eskilerin Oxus ve Yaksart dedikleri Ceyhun ve Seyhun³ (şimdiki adları Amuderya ve Siriderya) nehirleri ve güneye akan Fırat ve Sind nehirleri ve doğuya doğru akan Nehr-i Asfer aralarında olan benzerlik, Ren ve Alp, Ren, Po ve Tuna nehirleri arasında dahi bir dereceye kadar bulunmaktadır. Ren ve Elbe nehirlerini alan Avrupa'nın kuzey iç denizine karşılık Asya'da iskâna elverişli geniş bir toprak vardır. Nitekim vaktiyle Viking denilen deniz korsanları kuzey iç denizini Baltık'tan Manş'a kadar nasıl gezinti yeri saymışlarsa bu arazi de çöl halkına birçok zaman gezinti yeri olmuştur. Yukarı Yenisey⁴ ile İrtiş, Emba, Yayık (Ural), İdil (İtil-Volga), Ton (Don) nehirleri arasında bulunan stepler,⁵ dağlar, ormanlar Vistül ve Luvar arasında bulunan denizler, körfezler, yarımada ve burunlara mukabildir. Eğer doğuya doğru bakılırsa iş büsbütün değişir. Çünkü Yeni Çay'ın yüksek havzasından hareket eden bir Tatar, atından inmeksizin Nehr-i Asfer'e doğru gidebildiği gibi Don Nehri'ne de varabilir. Hâlbuki Vistül veya Danimarka ile İsveç arasındaki boğazdan gemiye binen bir seyyah gemisini terk etmeksizin Tuna ağızlarına inemez. Çünkü burada gemi seyri çok karışık, ziyadesiyle eğri bükürü, çok engellidir. Asya'da Hazar Denizi'nin kuzeyinde bulunan ekinsiz ve geniş yerler Aral,⁶ Balkaş gölleri arasından bir atlı ulağın geçmesi için mevcut olan kolaylık ve güçlük Avrupa'da da Kuzey İç Deniz yaygın adıyla anmakta olduğumuz Baltık, Kuzey ve Manş denizleri arasında sefer gerçekleştirecek gemiciler için de mevcuttur. Denizci nasıl Cebel-i Tarık Boğazı'nda bir engelle karşılaşacak ise seyyah da Karadeniz Boğazı'nda öyle olacaktır. Fakat Avrupa'ya has olan şu nehir ve denizlerin birleşmesi keyfiyeti, Asya'nın hiçbir yerinde bulunmayan imara sebep olmuştur. Avrupa'da Tuna kaynaklarından Po, Rhone, Ren, Sen kaynağına gidildiği gibi Asya'da da kara yoluyla mesafe oranı korunmak şartıyla Asfer Nehri kaynaklarından Yenisey, İrtiş, hatta Ceyhun ve Seyhun kaynaklarına kadar gidilir. Fakat Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin denize bir çıkış yeri olmadığı gibi Obi, Yenisey ve Nehr-i Asfer ağızlarının arasında da gemi seyahati imkânı olmayan Kuzey Buz Denizi yolu veya devr-i âlem yolundan başka ulaşım vasıtası yoktur. Avrupa'da ulaşım hayatı damar mesabesinde bulunan kara yolları, nehirler ve denizlerde cereyan ettiği hâlde Asya'nın içerisinde kara yollarıyla, dışarıya çıkışı bulunmayan nehirlerde cereyan ediyor. Avrupa'nın kuzey iç denizinin baktığı

³ Seyhun'a "Hocend Suyu" derler. *Babürnâme*, s. 1.

⁴ Bunun bize göre telaffuzu (Yeni Çay) şeklinde olmalıdır. Türkçenin Kaşgar kolunda (ç) s'ye dönüşür. "Yenice" olmak ihtimali de mümkündür.

⁵ Bu step kelimesinin Türkçede karşılığı bozkırdır.

⁶ Arapçada "cezair-i müctemia" denilen takımadaların Türkçe ismidir. Bu göle Aral denmesi de çok adalı olmasındandır.

yön Asya'nın Karadeniz kuzeyinden ve Tuna'dan başlayarak Japon Denizi ve Nehr-i Asfer'e kadar uzanan bozkır mıntıkası olduğundan beri bir denizden ibaret olan şu ulu yolun adaları yerinde olan dağlarını, körfezlerini teşkil eden vadilerini, boğazlarını, çukurlarını, sarp yerlerini, su akıntılarını incelemek gerekir.

Nehr-i Asfer'den başka açık denizlere bir çıkışı bulunmayan Asya'nın karalar kısmını Baykal Gölü'nün doğu sahilinden, yerli Türklerin Pamir ve İranlıların Bam-ı Dünya dedikleri yüksek ve verimsiz ova ve yaylalara kadar, kuzeydoğudan güneybatıya bir dağ silsilesi iki havzaya ayırır. Bu havzayı ikiye ayıran dağ silsileleri veya ara duvarlarının Baykal'ın kuzeydoğusunda bulunan bir ucu Norveç toprağında olduğu gibi, Pamir'in öte tarafındaki ucu da Sicilya kadar güneşe maruz olmak üzere güneye iner. Pamir Yaylası'nın yanlarından çıkan sular Sind'e ve Yengeç Dönencesi altında bulunan denizlere yönelir. Baykal civarındaki dağlardan inen sular da Lena Nehri'ne ve kutup buzullarına doğru akar.

Doğu havzası batıdan bin metreden ziyade yüksektir. Ortalama yüksekliği bin yüz ile bin iki yüz metre arasında olup bu havzayı batıdan ayıran silsilenin eteklerinde ise bin metrelik bir çukurluk belirir. Silsilenin diğer tarafında bulunan batı havzası ise çukurlaşarak Aral Gölü düzlüğünden kırk sekiz ve Hazar Denizi'nden yirmi altı metre aşağıya iner.

Aşağı ve yukarı havzalar arasında Baykal Gölü'nün güneyinden Pamir'e kadar olan silsilede birçok noktalarda geçit verir gedikler ve boğazlar vardır. Kuzeyde yerlilerin Altay⁷ dedikleri doğudan batıya doğru uzanıp giden heybetli bir silsile ile güneyde buna paralel ve altı yüz kilometre uzunlukta bulunan Tanrı Dağı arasında geniş bir geçit mevcuttur. Bu Tanrı Dağı'na Çinliler kendi lisanlarında aynı manayı ifade eden Tiyen veya Tiyen-Şan diyorlar.

Bu boğazın içerisinde bulunan birtakım beller, çıkıntılar, tümsekler burada bir hayli engeller teşkil ediyor. Fakat Rusların Tarbagatay Dağları dedikleri bir yığının kuzey ve güneyinde boğazlar Altay ile Tanrı Dağı arasında yukarı havzadan aşağısına inmek üzere geniş bir geçit verir. İşte bu çukurluktan Çaysan (Dzaissan) Gölü İrtiş Nehri'ne ve Ala Kul (Lac aux Eaux-Violettes)⁸, Yedi Irmak (Sept Rivières) Balkaş Gölü'ne inerler.

Altay ile Tanrı Dağı arasındaki geçit ne kadar geniş ve kolay ise doğu havzasını batıdan ayıran dağ silsilesi üzerinde ve Tanrı Dağı güneyinde bulunan gedikler de o kadar dar ve geçmesi zordur. Tanrı Dağı güneydoğudan kuzeydoğuya doğru uzanan ve aralarında yaklaşık 30 derece kadar bir açı oluşturarak başı batıya doğru yönelen yan yatmış bir (V) şeklini alan bir dağ ile birleşir. Çinliler böylece (V) şeklini alan dağın aşağı koluna Güney Dağı manasında Nan Şan dedikleri gibi, iki dağın birbirine en ziyade yaklaştıkları noktaya da Çong Ling⁹ derler. Buranın coğrafyasını yazan Araplar, dağ kayalarının parlaklığına bakarak Cebel-i Billur¹⁰ demişlerdir. Avrupa coğrafyacıları da bu ismi oralarda rast gelen dağa vere vere birtakım karışıklığa sebep olmuşlar, nihayet *böyle bir dağ yoktur*, demeye mecbur kalmışlardır; fakat Billur ismi Güney Dağları'nın Çinlilerce Çong Ling denilen kısmından ibarettir. Yine bu Çinliler daha güneyde bulunan tepelere K'un Lun-Kouen Len İspinoz¹¹ derler ki şimdi elde bulunan Avrupa haritalarında burası Kunlun diye kaydedilmiştir.

Pamir yığını (V) şeklinde bulunan iki dağ silsilesinin teşkil ettikleri açının güney tarafında ortaya çıkmıştır. Pamir yığınının kuzeyinde Tanrı Dağı ile Nan Şan'ın (Güney Dağı) teşkil ettikleri

⁷ Altay kelimesini bazı lügatler Altun Dağı terkiibinden bozma kıyas ediyorlar ise de bu nazar Türkçe telaffuz ile uygun değildir. Altay Ora Türkçesince yüksek orman manasında Al-Tayga terkiibinden ibarettir. Bu, oryantalistlerin bakışı ve seyyahlardan Radloff'un sözüdür. Bize kalırsa yine bu manada olarak Al-Toyga'dan değişmiştir.

⁸ Ala Kul, Ala Göl demektir.

⁹ Çincenin (ling) kelimesi "geçitli tepe" demektir. Çung Ling Türkçenin "Gök Arat" terkiibinin tam tercümesidir. Türkçede arat kelimesinin asıl manası çatı şeklinde olan dam olması sebebiyle, böyle yerler de bu terimle anılmıştır. Arat yüksekliği çok bir boyunu, yanaşılması kolay veya imkânsız olan komşu iki akarsuyun beslenme teknelerini ayıran sınırdır. Hâlbuki (davan) sarp boğaz ve (bel) gibi geçilmesi kolay boyun veyahut fark olunmadan bir vadiden diğer vadiye geçilen boğaz manasındadır. (Arat) komşu iki akarsuyun beslenme teknelerini ayıran sınır üzerinde boyun, (davan) ise bir geçittir.

¹⁰ Billur; vahan bölümünde bulunan güney dağlarının bir kısmında iskân olan bir kabile dahi bu adla anılır.

¹¹ "Kouen" (değnek, kuru fidan) ve "len" (böğürtlen) demektir.

açıya benzer fakat iki kenarı daha kısaca ona karşı gelen bir açı daha vardır. Birincinin karşılığı olarak açıklığı batıya doğru olan ikinci (V) şeklindeki dağın birleştiği kuzey kolu birinciye nispetle -ki doğuya doğru yönelmiştir- batıya yönelerek içinde bulunan pek çok vadiden birisine Çat Tagal¹² daha doğuda iki kol arasını kısmen kapayan ve bir boyun vasıtasıyla geçilmesi mümkün olan buzlu tepeye nispetle de Gök Arat¹³ adını alır. (V) şeklinin güney kolu yayla manasına gelen alay adını aldığı gibi Farsların tercüme ile Surh-Âb dedikleri Kızıl Su Yüksek Vadisi de Pamir Yaylaları'ndan ayırır.¹⁴ Batıdaki (V) şeklinde görünen iki silsileden oluşan ve geçit manasına gelen eski Farsçada adı Fergana¹⁵ denilen mahâl âdetâ bu kara denizinin bir körfezi hükmünde olup iç taraftan gelen sel dereleri sularını aldığı gibi, güney tarafından da Altaydan gelen suları alarak Sir Derya denilen Seyhun'u oluşturur. Bu nehir önce doğudan batıya, sonra güneyden kuzeybatıya doğru akarak Tanrı Dağı ile Altay arasındaki aralıktan geçip Aral Gölü'ne dökülür. Altay ile Pamir arasında bulunan Kızıl Su deresi ilkin bu nehre paralel bir yataktan akarak, dağların geçit yerinde bir dirsek teşkil ettikten sonra Hindikûh'tan¹⁶ ayrılan bir belden dolayı kuzeydoğuya inerek vaktiyle (yani 981 hicrî tarihinden evvel) döküldüğü Hazar Denizi'ne meyil ile Aral ve Hazar havzasına girerek, Aral gölüne karışır. Dirsek ve oviden itibaren Kızıl Su eski Arap kitaplarında Ceyhun diye anılan ve önceki kitaplarda Ögüz denilen Amuderya adını alır.

Kuzeydeki körfez Tanrı Dağı, Pamir yığını ve Ku'en Lun sularını, Lop denilen bataklık ve çukur yere gidip kaybolan Tarım nehrine birleştirir. Tarım kelimesi Osmanlıcada ekmek manasına gelen "tarımak-taramak" mastarından türemiş bir isim olup bu vadiye sembol olmuştur. Pek eski bir zamandan beri ekilip biçilmekte olan bu mıntıkaya düzgünlük hâlini göstermek üzere Türkler Altı Şehir adını da veriyorlar. Yine bunun gibi Altay ile Tanrı Dağı arasındaki kuzeydeki büyük boğaz civarında bulunan Türkler, kendi yerlerine Biş Balık¹⁷ ve kendi kendilerine de ikinci manasında "tarancı" diyorlar.

Çinliler kuzey boğazına, güney körfezine "geçit ve gedikleriyle beraber Rumların "Pontus-Pontos" ve İranlıların "Fergana" isimlerine uygun olarak Lou adını vermişlerdir. Çinliler boğaz ve körfezlere "Tanrı Dağı'nın kuzeyindeki cadde" manasında Tiyan Şan Pe-Lu ve "Tanrı Dağı'nın güneyindeki cadde" anlamına gelen Tiyan Şan Nan-Lu diyorlar. İşte bu kuzey caddesi ve güney gedikleri vasıtasıyla kuzeydeki yukarı ve doğudaki aşağı havzalar arazi ve ahalisi irtibat ve münasebet kurarlar.

Batı Havzası, güneyden Pamir ve Hindikuş ile kapanık ve yarımada bölgesinden yani Hindistan'dan ayrıktır. Daha ileride, batıya doğru bu havza, Hazar'ın güneyinde bulunan Elbruz ve Kafkas'ın güneyindeki Ararat Dağlarıyla birtakım tepeler veya silsileler ile de kapalıdır. Orta yerdeki açıklık Hazar'a doğru olan bu tepelerin arasında Türklerin Alatağ ve güneyde Kopet Dağ¹⁸ dedikleri dağlar bulunur. Etrek¹⁹ Çayı'nın kuzeyinde bulunan bir gedikten Tecen Irmağı veya Herîrûd akar. Bu ırmağın Hindikûh'tan çıkan suları Kopet Dağı'nın kuzeyinden geçerek nihayet toprak üstüne yayılıp kurur gider. Kopet Dağlarının uzanımı Kara Tağ, Gülistan, Kopet, Koran, Balkan dağları olarak adlandırılıp Hazar Denizi'nde son bulur.

¹² Rusların şimdi (çotkal) yazdıkları kelime Türkçenin (çatkal) terkiibinden bozmadır. Manası: vadinin dibi ve sel yatağıdır.

¹³ Ruslar bu kelimeyi Kog-art şeklinde tahrif etmişlerdir.

¹⁴ Alay Vadisinde Kızıl Su Irmağı bir değildir. Bu isimde Kızıl Bel'den itibaren birbirinin aksi yönde akan iki ırmak daha vardır. Bunlardan birisi Surh-âb'ın başıdır. Diğer kollarında birisi olan Kaşgar-Derya adıyla da anılan Tarım nehrinin baş tarafıdır.

¹⁵ Bu kelimenin aslı Türkçenin barmak mastarından müşterek olan Bargana'dan olması muhtemeldir, çünkü barmak sınırı aşmak manasıdır.

¹⁶ Hind Dağı demek olan Hindikûh'a İranlılar Hint öldüren manasına gelen Hindükûş ismini vermişlerdir.

¹⁷ Osmanlı şivesine göre "Biş Balık" "Beş Şehir" demektir.

¹⁸ "Kopet" Türkçede "eğer kaşı" ve "hallaç yayı" manasıdır. Osmanlı okçuları meyânında acemilerin talimine mahsus gevşek yaya "kepade-kepaze" diyorlar.

¹⁹ "Etrek" "Türk" kelimesinin Arapça çoğulu olan (Etrâk)in bozulmuş hâlidir. Yani bu nehir "Türk Nehri" diye Arapların verdikleri isimdir. Etrek'in güneyinde bulunan "Gürgen" (Kurtlar) Nehri, şimdi İran ile Türkistan hududundadır.

Kuzeyde Merv, güneyde Herat eski şehirleri arasında bulunan Tecen gediği, batı havzasından yüksek İran iklimine çıkmaya müsaittir.

Batı ve kuzey havzalarının ayrıldıkları yere yakın, Alay Dağı'nın batıya doğru uzanan bir kolundan Türklerin Kara Göl dedikleri bir batağa kadar Ceyhun ile Seyhun arasında katran uzanıp giden çok geniş bir yer bulunduğuna dikkat etmelidir. Buranın içerisinde Alay Dağı'nın yüksek vadilerinden inen bir ırmak akmaktadır. Türklerin bu ırmağın kollarına Kara Derya-Kara Su, Ak Derya-Ak Su; İranlılar ise bu nehir şebekesine Zerefşan yani Altın Saçan derler. Hakikaten vaktiyle Soğd daha sonra İslâm fatihleri tarafından Maverâünnehir denilen ve şimdi Buhara imaretiyle Rusya'nın Semerkant nahiyesinden ibaret olan bu arazi mahsullerini Zerefşan süslemektedir. Türkler bu suya Yançu yani İnci demişler.

Doğu havzası K'un Lun Dağları ve büyük Tibet Ovası'nın güney tarafı ile kapalıdır. Bu Tibet ovasının güney tarafında ortalama yükseklik, yaklaşık olarak üç bin altı yüz metreyi aşan Bin Dağlar-Himalaya bulunur. Kuzeydoğuda arazi birçok set çekilmiş havzalara ayrılmış gibi görünür. Burası tuzlu bataklar ve çimenlik yüksek ovalardan ibarettir. Coğrafya kitaplarımızda Nehr-i Asfer-Huang Ho ve Nehr-i Ahzar-Kiang Çu diye gördüğümüz iki nehir işte buradan çıkarak okyanusa iner, Nehr-i Asfer yatağının orta yerlerinde doğu havzasından geçer, buraya Khukhunur-Khokhonourun²⁰ kuzeyde bu K'un Lun silsilesini takip eden ve nehrin çöl sahili üzerinde "Alaşan"²¹ ile sağ sahili kenarında Çin'in Lan Chau şehri civarında yükselmeye başlayarak sonra "güney nehri" manasına gelen Hunan kıtasına kadar batıya akıp bu isimde olan doruklar arasındaki bir gedikten çıkar. Buradan sonra kuzeye doğru iki yüz fersahdan fazla uzayıp giden bir dirsek teşkil eder.

Hunan ile Nehr-i Asfer'in sağ sahili arasında bulunan gediğin doğusundaki havzanın kuzey yönü, güneyden kuzeye doğru uzanan Kingan (Kadırgan) Dağlarından müteşekkildir. Bu dağların belli başlı gedikleri Nehr-i Asfer'i Pekin ve Pihu-Peiho; Nehr-i Ebyaz ve Çin ile Kore arasındaki derin körfez ovasıyla birleştirirler. Kingan'ın güneyinin sonu, Gobi'nin²² güney sınırını oluşturan K'un Lun silsilesiyle birleşir. Bu heybetli dağ silsilesi hakikatte eski hayvanlar devrine mensup olup Rus jeoloji âlimlerinden Çihaçov, Mösyö Richthofen'den naklen burayı Asya kıtasının en eski yeri saymaktadır. Kingan'ın (Kadırgan) doğusunda Japonya ve Büyük Okyanus'tan hâsıl olan bulutlarla nemli, her türlü yeşilliklerle ferahlık veren Mançurya yamacı bulunur.

Her iki havzada zeminin üstü ve altı birdir: Şöyle ki birbirinden ayrılmış ve bazı kere de granit, profiro, diyorit kayalarıyla kesilmiş billur kayalar ve eski, tortulanmış kaygan zeminin altını oluşturur. İşte bu kayalar üzerinde tufandan kalma ya da yeni tortular bulunur. Bu suretle oluşan arazinin uzantısı Altay silsilesinin kuzeyinden Kuzey Buz Denizi'ne ve batıda Ural Dağlarına ve yukarıda adı geçen silsilenin güneyinden Hindikuş, Elbruz, Ararat Dağlarına ve doğuda (Tibet) Yaylası'na, Nehr-i Asfer'e, Mançurya Dağlarına ve Kore ile Nehr-i Asfer arasında bulunan geniş Peçili Körfezi vasıtasıyla Büyük Okyanus'a kadar gider.

Bu geniş kıta arazisi dünya ulemasının "Loess"²³ diye adlandırdıkları bir tür toprakla diğer toprakların karışmasından ve ara sıra özü sağlam kayalarla yırtılıp kum ve çakıl taşı tabakalarıyla tabakalar oluşmasıyla meydana gelmiştir.

Asya Loess'e Ora Türkleri tofrak (toprak) derler. Toprak gözenekli bir kil olup, kurak havalarda toz haline ve ıslak günlerde çamura dönüşür. Suların geçmesiyle ıslanan ve sürüler geçmesiyle yoğurulan, güneşte kuruyan bu toprak kaskatı taş haline gelir. Sel sularıyla akıp giden kısmı Nehr-i Asfer ve Kızıl Su'yu kendi rengine boyar. Çukurları doldurur, su yataklarının iki yanında bulunan yerleri, dağ sırtlarında bulunan dere ve yarıları mümkün mertebe doldurarak bitki yetiştirme güçlerini artırır. Alçak vadi ve ovalarda doksan santimetre kadar bir tabaka meydana getirir. Dağlarda

²⁰ Moğolca olan bu kelime (Mavi Göl) demektir.

²¹ (Alaşan) ismi Türk kaidesine uygun bir terkiptir. Birinci kelimesi Türkçeden alınmış (Ala) ve diğeri Çince (dağ) demek olan (şan)dır.

²² Gobi'nin ne demek olduğu bir iki sahife aşağıda görülecektir.

²³ Loess yahut Lehem Almanca salsal-balçık manasında olup Ren Nehri'nin teşkil ettiği hakiki araziye verilen addır.

on bin kadem ve daha ziyade yüksekte bulunan granit taşlarının aralıklarını örter. Doğu ve batı havzalarıyla boğazlardaki ahaliden bu toprağı edinebilenler, bununla evlerini, şehirlerinin duvarlarını, mahzenlerini inşa ettikleri gibi, ekinleri vesair lazım olan yerleri sulamak için kullandıkları sayısız arklarını da bununla yapmışlardır. Bura ahalisi işte bundan dolayı: *Toprak ve su olan yerde Sart bulunur*.²⁴ derler. Nehr-i Asfer, İli, Tarım, Seyhun ve Ceyhun vadilerinde bulunan köylü Çinliler, çiftçi Türkler, İranlı Sartlar, köylü ve şehirliler tarihin kaydetmediği zamanlardan beri burada buğday, arpa, pirinç, süpürge darısı, mısır, akdarı ekip biçtikleri gibi; asma, elma, dut fidanları yetiştirmişlerdir. İnsanlar bu sarı topraklı yer kadar hiçbir yerde kökleşip kalmadıkları gibi, hiçbir yerin de köylüsü, tarlası, evleri bu kadar birbirinin eşi ve aynı olduğu görülmemiştir.

Türk tarihçi Ebulgazi Bahadır Han, *Hazreti Âdem'in toprağı buradan başka yerden alınmamıştır*.²⁵ diyor. Hakikaten burada insanla toprak birbirinden ayrılmaz. Buraların kendisine mahsus bir manzarası var: Yazın birkaç hafta bir damla yağmur yağmadığı, yerler susuz kaldığı zaman Taşkent, Buhara, Semerkant yolu üzerinde bulunan seyyah büyük, sarı, renksiz topraklı bir yol üstünde bulunarak; ortalığı fırtınaya hazırlanmış bir hafif rüzgâr içinde meydana gelen sıcak ve bayıcı bir giysiye bürünmüş gibi görür. Yaya, atlı, arabalı yolcuları gayet ince ve göz pınarlarında çamur lekesi hâsıl eden ve ortalığı göz gözü görmez bir hâle koyan toz içinde bulundurur. Ağaçlar, insanlar her şey bu tozla sıvanmıştır. Yol sarı renkli dikey iki sarp kaya arasından, kurumuş bir dere başına indiği zaman güneşin tesiriyle insan kendini bir fırına girmiş sanır. Irmak suyu veya sel ile kazınan bu dereye su yerine kızgın çakıl taşları bulunur. Sarp kayaların çatlak kovuklarında baykuş, kuzgun ve oraya mahsus bir tür kartal yuva yapmışlardır. Bu dereler şiddetli sularla çatlamış, mağara gibi oyulmuş, güneşin tesiriyle âdeta kuru kiremit şeklini alarak kuvvetlenmiştir.

Yerlilerin Orda-Ourda²⁶ dedikleri yüksek kerpiç duvarla çevrilmiş barmakları güneşte pişip dayanıklılık kazanan çamurdan inşa edilmiştir. O çukur yerler ekin, mezar, bazen bütün köyü çevreleyip şehirlerin civarında gayet latif manzara oluştururlar.

Asya'nın şu iki havzasını düzgün bir "toprak" tabaka örtmemiştir. Bu toprak Ora ahalisinin "kum" dedikleri silisli kil ile vaktiyle Hazar Denizi'nden Baykal Gölü'ne ve Nehr-i Asfer'e kadar uzayıp giden denizin bırakmış olduğu tuzla muhtelif miktarda karışarak, biri suyun geçişine mâni yoğun kil, diğeri akışkan ve kumlu silisli kil, üçüncüsü de tuza doymuş çorak toprak olmak üzere üç tür ortaya çıkarır. Bunların üçünü de sertliğinden dolayı insanlar işlemekten acizdir.

Orada *Yer katık, âsmân ırak*²⁷ sözü Türklerce darb-ı meseldir. Doğu havzası akarsu yatakları arasında hendekleri, dağ yamaçlarında ağaçlıklı dereleri kapsayan ve balçıklı, kumlu, yol yol tuzlu ve çakıllı araziden ibaret olup batı havzası ise arazinin her hâl ve türünü beyanda milletlerin dillerine gıpta verecek kadar zengin olan Türkçede barkan²⁸ olarak adlandırılan dalgalı ve hareketli kum yığınlarıyla kesilmiştir. Mösyö Richthofen burayı sarı toprak (Loess), kumsal, çakıllık ve taşlık bozkırlar diye üç kısma ayırıyor. Bu tasnif kumlu ve balçık çölleri kapsar ki bunları hakkıyla tespit ve sınırlandırma o kadar kolay değildir.

Bazı yerlerde balçıklı bozkır kumsalları ortaya çıkar, böyle yerlere Türkçede takır denilir.

Çukur ve oyuk olan su ve çamurun birikinti yerlerine de bataklık (batak) derler. Asya topografya haritalarında kum ismi ile balçık ve batak kelimesiyle kum ismine birlikte rastlanır. Takır yerler daima ve genel olarak çıplaktır. Mösyö Henri Morez Türkistan Seyahatnamesi'nde: *Takır yerler her türlü ziraata uygun değildir. Çünkü bunların toprakları toz tortularıyla beraber veya özellikle özelliği balçıktan ibaret olup üstlerine düşen yağmur sularını aşağı tabakalara indirmeyerek*

²⁴ Aslı gerek Türk ve gerekse İranlı olsun buralarda yerleşip kalana "Sart" denildiğini Avrupalı seyyahlar rivayet ediyor. Çağatay Lügati'ni yazan Şeyh Süleyman Efendi bu kelimeyi: "Türkistan'da Asabire denilir ki aslı Tacik ve Farsdır, Tat dahi derler." diye tarif ediyor.

²⁵ *Şecere-i Türki*, s. 3.

²⁶ (Orduluk) demek olacak.

²⁷ Türkçeye "yer katı, gök uzak" diye tercüme olunabilir.

²⁸ Barmak, yani varmak mastarından türemiştir.

buharlaştırdıklarından alt katları bitkilerin gelişimine yeterli gelecek miktarda rutubete sahip olamazlar. Kışın veya baharın yağın yağmurların buhar olup gitmesinden sonra sıcaktan yeryüzü pişerek âdeti cıvalı tuğla şekline girer. Üzerinden geçen develerin ayakları kayar ve tesadüfen buraya düşen tohum taneleri bu pişmiş toprak altında çimlenip baş göstermeyi başaramadıkları gibi, feyz almak üzere baş gösterenler de ilkbaharın şiddetli güneşinde kurur gider.

Akar ve durgun sulardan uzak olup yüzleri tuğla gibi pişmiş takırlardan ve barkan denilen seyyar kum yığınlarından, yeri boğan çakıl ve kumlardan uzak ve bağımsız ovanın sair kısımları ekinlik ve ağaçlık ile örtülüdür.

Genç ve bakımlı ormanlar, ekinli yerler arasında Kara Kum, Kızıl Kum, takır ve barkan olan yerler kil gibi leke leke görünürlükler. Orta Asya'da hakikaten "çöl" denilebilecek her tarafı bitkilerden mahrum ve imara elverişsiz, boydan boya boş yer yoktur. Her yerde, her iki havzada "saksaul" bulunur. Bu ağacımı kaba ot türünden bitki kumsal, üstü nemsiz kurak yerleri sever. Dört metre kadar boy atar. Ağacı baltanın güç işleyeceği kadar sert olduğu hâlde yanlamasına şiddetle vurulduğu gibi kolayca kırılır. Amuderya kenarı Heftrik, Harezmi, Merv, Çarcûy arasında çorak bulunur. Kurtlanmaz. Oraların kömürü makbuldür. Saksaul ile birlikte bakliyat, sayvaniye ailesinden ağaçlar ve bitkiler de bulunur. Kazuarina ve okaliptüs denilen ağaçlar da Orta Asya'da bunlardan daha ziyade gölgelik oluyor.

Bakliyat ailesinden olan bitkilerin işgal ettiği yerlerde çöl az çok uzayıp giden bozkır hâline gelir. Birtakım yerlerde, yani güneş tesirinin çok olduğu, toprağa çokça toz karıştığı yerlerde etli, parlak, genellikle yapraksız fakat kalın ve sulu, başka bitkilerle birlikte bulunmayı sevmeyen, kuvvetli ve tatlı su ile sulanmış, toprak istemeyen birtakım bitkiler yetişmektedir.

Derelerin ağzında, yağmurlu, büyük hava cereyanlarına elverişli bölgelerde, iki havzanın sınırları üstünde, Baykal'ın doğu, Altay'ın kuzeyinde Balkaş, Aral Hazar gölleri etrafındaki çay ve Orhun, İrtiş, Yedi Irmak, ²⁹ Çu³⁰, Sarı Su, Turgan³¹ nehirlerinin Yayık (Ural), İdil (Etil), yani Volga'ya Kuban, Kafkas etekleri ve (Don) nehrine kadar Avrupalıların "step", Çinlilerin "Tsao-ti" Türkler ve Moğolların bu manaya gelen "Kıpçak" ve "Gobi" dedikleri göz alabildiğine kadar boş çayır arazi uzanıp gider. Türk ve Moğol lisanları bu ulu yerlerin çayırarını, iki havzanın içinde, kenarında kuzey boğazları arasında, tayga yani Sibiry ormanında da bulunan her türlü ahval ve görünümü ifade eden kelimelerle dopdoludur. Buraların bir kısmı otlak, bazı yerleri hem kara, hem de suya salıverilen dala³² saksaul, togay³³ ortalığa saçılmış tuz kristallerinden dolayı, güneş ışınlarında yansımalar ve hayaller meydana getiren yalın yani serap ve birtakım yerleri de imardan yoksun hakikaten çöldür.

Bu iklimin bazı bölgeleri de Kırgız keskin ıtrî kokulu çayır manasına gelen ve içinde alacalı atlar otlayan natırdır.³⁴ Hatta arazi şekillerine dayanan ıstılahları tamamlamak için meydan ve deşt gibi Farsça isimlerini bile ahali kullanmaktadır. Şu kitabı yazmak için eserini eleştirdiğimiz Mösyö Leon Cahun: *Türk ve Moğolların arazi şekillerini belirlemek için kullandıkları türlü kelime ve ıstılahları karşılayacak kadar Fransızca sözlük geniş değildir* diyor. Burada fırtınalar hiçbir engelle karşılaşmaksızın çölü süpürür. Bağırak denilen kırlangıçlar coşkun rüzgârları ok gibi yarararak bir hışıltı ile uçar.

Batı havzada Tanrı Dağı'na doğru uzun bir meyil ile çıkan vadiler, o dağın zirvesinden şiddetli bir meyil ile batı havzaya inen yamaçlara donmuş araziden akıp gelen sular tüm çöküntü ve canlı maddeler ile toprağı karıştırarak ormanlık bölgelerin siyah zeminini hâsıl eder. Fergana, Yukarı Siriderya tarafları hakkında Nalvikin şöyle diyor: *Takriben bin iki yüz yıl evvel sanavber, ardıç, ceviz,*

²⁹ Ruslar buna (Semirçe-Sémirtché) derler.

³⁰ İyi su demek.

³¹ Toygarlı su demek.

³² Türkçede beyabân, deşt manasıdır. Moğolcanın (dalay), (döngel) kelimesi ise (deniz) demektir.

³³ Orman, gabe manasıdır Türkçe bir kelimedir.

³⁴ Aşağıning boyı ay natır Alalı cılkı coşatır, Radloff, C. 3, s. 22

dişbudak, kayın, elma, zerdali ağaçları kesintisiz Fergana'yı çevreleyen dağları kaplar ve hatta bu orman orta bölge ırmaklarının kenarına kadar inerdi...

...Bu orta bölgenin büyük kısmı şam fıstığı, ılgın, döngel, hanumeli vs. fidanlarıyla kaplı idi. Hatta bundan seksen sene evvel bugün büsbütün çıplak ve âdeta çorak yerler olan Namangan şehrinin kuzey tarafındaki yüksek alanın şamfıstığı fidanlığı olduğunu ihtiyarlar hatırlıyorlar.

Vadinin ortalarını örten gümrak bitkiler arasında pek çok yerlerde, karların erimesinden hâsıl olan sularla dolan kuyular bulunuyordu. Bununla beraber geniş yeşillikler, meralar vardı... Vadinin aşağı tarafları hemen göz alabildiğine bataklıklar, göller, kamışlıklar, çalılıklar ve geniş turangalıklarla (tarafatamarix- ılgın) örtülü idi.³⁵ Üç yüz otuz üç senesi Buhara ahvalini yazan Türk tarihçi Ebubekir Muhammed Bin Caferî'n Nersahî vaktiyle bütün Maverâünnehir ikliminin Seyhun Nehri'nin yüksek vadilerine benzediğini rivayet ediyor ve diyor ki: Vaktiyle Buhara, bataklık ve sazlıklı kamış ve ormancıklarla örtülü çukur bir yerdi. Şimdi Semerkant'ın bulunduğu doğu tarafı dağlarının karları eriyerek her yıl ırmak ve dereleri şişirir ve sularını düz yerlere taşırır ve buraları ne ikinci ve ne de bakıcı ve avcılarının işine yaramaz bir hâlde düşürür idi. İşte bundan dolayı Türkistan içlerinden birtakım kimse av arkasında geldiler.³⁶ Sonra birleşerek araziye ektiler ve Tarkamurd, Pervane, Ezvana ve Nur kasabalarını tesis ettiler.³⁷

Güneyde ve Hind Dağları'nın diğer tarafında, arazi kuvvet kazanır.

Muazzam Moğol Devleti'nin kurucusu olan zat Sultan Babür, Maverâünnehir ile Hindistan arasında bulunan dağların arka yönünü, yani güney yüzünü kendine mahsus bir surette şöyle tasvir ediyor: Çamlarla örtülü, pınarları bol, yumuşak toprakla örtülü tepeciklerle çevrilidir. Bitkiler, dağlar, dereler tekdüze ve ruh okşayıcıdır. Biraz daha aşağıda da serviler, meşeler, zeytinler, sakızlar... Sert kayalar üzerinde birbirini müteakip uzayıp giden bir hat oluşturan dağcağızlar... Batıda bir demet otsuz dağ başları ve sırtları... Üzerlerinde at koşturulabilir düz dağ tepeleri... Derin, dikine meyilli, geçilmez derelerde akan sular, her yerde dağ tepeleri en güç geçilen yerler olduğu hâlde, burada yamaçlar eteğe yaklaştıkça sarplaşmakta ve etekler ise büsbütün sarp bir hâlde bulunmaktadır... Afganistan'da tepeler az yüksek, toprak kil, sular nadir, bitkiler yok, manzara kederli ve vahşi memleket ahalisine benzer.³⁸ diyor. Burada Belucistan'ın boş fundalıkları ve çakıllı dereleri, güneyde ise İran'ın kiler sıralanır.

Tanrı Dağı'nın kuzey, Himalaya'nın güney vadilerinin yanları çam, söğüt, kavak ve kayın ağaçlarıyla örtülüdür. Çayır ve boş arazilerini gölgeleyen gölgelikli dağları, Ora ahalisi:

*Bauru Ala Tau deyenin kılman terk
Ala Tağ yamacında söğüt ve kavaklar³⁹*

diye şarkılarla överler.

İçlerinde bozkırlar yahut saksauluk, yahut göz alabildiğine çayırılık, içinde takır, barkanlar, bol bol taşlıklar vardır. Bozkırlardaki toprağa hayat veren sulak yerlerde, nehir kıyılarında sarımtırak yerler, otlar ve ormanlarla ferahlık bulur. İli'nin Türk "tarancı"ları köylerinin letafetini güzel şarkılarla ilan ederler:

*Şu zengin Altaylarda
Erik, elma olur dağda,
Elma, erik olur bağda
Hoş kalınız dağlar, kırlar*

³⁵ Sayılan bitkilere hâlâ ismi "kendbadem" adıyla kasabaya âlem olup kalmış olan badem ağaçlarını ve Bâbü'r'ün eserinde saydığı birçok bitkiyi, mesela kırmızı kabuklu "ayık otu-ayu otu", "tabolga"yı "terek" yani (kavak) ağacını ilave etmelidir.

³⁶ Hicrî 6. Yüzyılda Kara Göl'de kuğu kuşları avlanıyordu.

³⁷ Nersahî burayı Ebu'l Hasan Bin Muhammed Nişâburî'den iktibas etmiştir.

³⁸ *Babürnâme*, s.173 ve devamı...

³⁹ Radloff, C. 3, s. 82.

*Kandilimiz sönmez, yanar
Evim, yurdum hoş kalınız* ⁴⁰

Altay'ın doğusunda bulunup doğu havzasından verimsiz bir zemin ile ayrılan Khingan Dağlarının etekleri de kavak, çam, ak ve kara kayın, söğüt, iri ögüz, bodur meşe, ıhlamur, ardıç gibi bitkilerle örtülü olup bunlar Moğolistan'ın bozkır, kıpçak, çayır, çakıl ve kumluklarını Çin'in ekili arazisinden tefrik ederler.

Gobi'nin batısında, yeşillikli kıpçağın orta yerinde yani Baykal Gölü ile Kentei arasında ormanlarla bezenmiş, Selenga, Orhun, Tula gibi büyük ırmaklar kıyısında Eski Türk ve Moğolların mukaddes bildikleri arazi bulunuyor. Çin'den Sibirya'ya giderken buradan geçen Rahip Palladius, burada şahit olduklarını şöyle tarif ediyor:

Kuzey doğuya yönelen yol Çin'den gelen Buğu Uula Dağı'nın batıya doğru uzanan kolu ile kapanıverir. Binaenaleyh yol burada dağın alçaldığı yere kadar kuzeybatıya döner. Bu geçidi geçtiğimiz gibi ovaya indik... Ufuk uzaktan dağlarla çevrilmiştir. Batıda bulunan bir tepe bizi Urga Vadisi'nden ayırır. Kuzeyde, yüksek dağlar eteğinde, doğudan batıya doğru Tula Nehri boyunca uzanan ve onunla beraber, kuzeybatıda, kenarları sarp dar bir geçitte kaybolan sık bir karaağaç ormanı görüyoruz.

...Urga vadisini bizden saklayan alçak tepenin zirvesine ulaşıyoruz. İşte o zaman bu vadi önümüzde belirerek doğudan kuzeydoğuya uzanmış sarı bir yer görüyoruz ki burası Kouren'dir. Güneydoğuya doğru yolumuzu takip ettiğimiz sırada tepeleri sık çam ormanlığı olan yüksek bir sıradağ boyunca gidiyoruz... Sağımızda Buğu Uula'nın ⁴¹ bir aşaması uzayıp gidiyor. Tula buna pek yaklaşıyor, bunun kıyıları ve dağın eteği yeşil bir ormanla örtülüdür. Dağlar dikine yükselmekte tepeleri bütün silsilede olduğu gibi sıkı çamlarla örtülü olarak suya aksetmektedir.

Gobi'nin bu apaçık görünen dağlarının Kentei güneyinde ayrılan mukaddes Kerulen Suyu, Tarhan ve Kentei nehirleriyle Urga'nın üstünde bulunan Han Uula Kut Dağı arasında akar. Kerulen suları Moğollar nazarında mukaddes gibi tanıtılmaktadır. Hatta buna seçkinler şifalı gözüyle bakmakta ve pek uzak yerlerden çimmek için gelinmekte olduğunu seyyah Palladius rivayet ediyor.

Kerulen'in yukarı kesimleri sahili sağında, Tarhan kutsal dağı semaya doğru yükselir. Önce adı geçen silsilenin zirvesi üzerinde, bazı yerleri kara yahut demir pası gibi sarı bir yosunla kaplı ve tamamı kırmızımtırak bir renk alan taş yığınları vardır. Düz, yeşillikli ve yalnız bir tarafa meyyal bir ova üzerinde bulunan bu taş yığınları tek veya dikine olduğu hâlde ovanın etrafını çevirmişlerdir. Bu tabii kaleler arasında, bir tür çatlak tarzında bulunan bir geçitte rüzgâr sıkışarak geçer ve uzaktan gelen gök gürlemesi gibi bir ses peyda eder. Ova üstünde demirci örsü şeklinde birçok kaya parçaları görülür. İşte bu dağın "Cengiz Han Demir Ocağı" namını almasına sebep şüphesiz bu hâldir. Bununla birlikte vaktiyle burada demir madeni işlendiğini reddedecek bir belge de yoktur... Tarhan üzerinde Moğollar dağ perilerinden korkarlar... Bu periler için Obu'ya götürülen kurbanları bize gösterdiler... Son kayanın tepesi üzerinde iki adet Çaça temsili tasviri telakki edilen küçük koniler vardır.

Daha kuzeyde, Büyük Okyanus ve Kuzey Buz Denizi'nin yağmur ve rüzgârına maruz kalan arka kısmında Lena; Yeni Çay (Yenisey) ve Obi nehirleri boyunca çayır, büyük ormanlar, sonra karlı çukurlar uzayıp giderek ıssız ve âdeta Ölü Deniz söylemine uygun kutup denizlerine ulaşırlar. Bahar olunca buralarda göz alabildiğine çayır, meralar uzanır gider. Bu mevsim leylâkiyye ve bakliyye dönemi olup Türk ve Moğolların pek sevdikleri değişik renkli laleler açar. İşte bu sebebe dayanarak herkes:

⁴⁰ Bu buralı bir Türk şarkısı tercümesidir ki Çin'de söylenmesi yasaktır. Radloff, C. 6, s. 202.

⁴¹ Uula, Moğolcada dağ demek olduğundan (Han Dağı) demektir. Buraya Türkler "Kut Dağı" derler ki buradaki (Kut) kelimesi (iktidar) manasına geldiğinden iki isim birbirinin tercümesi demek oluyor.

Geldi Nevruz! Cümle âlem gülistandır şu gün ⁴² diye mutluluklarını ifade ederler. Sevinçten ferahlayan Ora halkı, mutluluğunu ilan için ölenk yani çiçekli çemen kelimesini kullanırlar. Türk delikanlılarıyla arkadaşları gelinin etrafını alarak:

Hay hay ölenk hay ⁴³ diye şarkı söylerler. Millî sanayiden olarak kadınların dokudukları halılardaki renklere sebep çiçekli çemenlerin renklerinin sürekli değişmesidir.

Yaz geldiği zaman, sonsuz çöl acınacak bir hâlde kupkuru kesilir. Etrafta bulunan dağ payelerinin zirveleri yağmur bulutlarını yırtar, dağıtır, çayırılar kuruyup sular sarı bir kasırga hâlinde ağırca havada damla damla saçılır. Yakıcı bir rüzgâr önüne toprak tozlarını, barkan kasırgalarını katar. Dağlara yakın olan göçebeler yaylaklara çıkar. Yahut ovada bulunanlar pınar başlarına gider veya bir iş becermek üzere öteye beriye başvurur:

İl uğrusuz bolmas- Tav börüsüz bolmas ⁴⁴

Sart denilen halk ise kemal-i ızdırab ile bulunduğu yerde kalarak balçık yoğurur. Toprakta hâsıl olan sarı tozlar içinde yine bu renkte sürülerle âhûlar, yarı at ve yarı eşeğe benzer kulan denilen yaban atları gezerler. Kamışlık ve saksauluk yerlerde sarı donlu ve üstleri boz pençeli parsılar, vadi ve göl kenarlarında “maral” dedikleri büyük geyikler gezdiği gibi “yak” denilen yabani deve, soğuk Tibet yaylasında “argali” denilen ve bir alay burma burma boynuzları bulunan koyunlar da Pamir bölgesinde bulunan cılız yaylaklara kadar tırmanır.

Fırından farkı olmayan böyle bir yerde bitki örtüsü Alaşan kumlarına kadar dayanır. Ağustos ve eylülde Zülhayr kemale erer. “Zülhayr” denilen nebat altmış santimetreden bir metreye kadar uzar. Devingen kumlarda, çırılçıplak kumsal yerler kenarında yetişir. Ufak tohumları leziz ve gıdalıdır. Moğollar bu taneleri toplarlar ve kumlu yerlerde tümselip çıkan takırlar üzerinde dökerler. Harsız ateşte kavurup kabuğunu soyduktan sonra hâsıl ettikleri otunu çaya katarlar. İşte hareketli mevsimin son mahsulü budur. Bu çetin arazinin bazı yerlerinde su arayanlar yer altı sularını keşfederler.

“Şanda” denilen, toprağı çukur ve nemli yerlerde “sayır” denilen dağ kovuklarında iki adım derinliğinde su çıkar. Otları ziyadesiyle sık ve bu sebeple çok bitişik olan Bouridou dedikleri mahallerin suları umumiyetle kötüdür. Kouibeur olarak adlandırılan yerlerde su pek ince bir tabaka toprak altında bulunduğundan “kulan” denilen yabani katırlar tırnaklarıyla eşeleyerek su fışkırtıp içerler. ⁴⁵

Bütün etrafta kuru toprak güneşin tesiri altında titremekte ve hayat ise tesirini göstermekten hâli kalmaktadır.

Taşlar arasında beş adet taş yapraklı yapracıklar, ak ve sarı renkli ufak çiçekler görülür. Etraftaki arazi çakıl taşı ile karışık kumluktur. Kumluk içinde çok miktarda altın varakların parladığı gibi beş altı fastalı evren pulu (mika-talk) parçaları bulunur. Bunlar pek hafif olduklarından rüzgârın tesiriyle havada uçarlar. Buralarda bulunan granit ve kuvars yığınları içinde de o taşlardan uçar. ⁴⁶

Biraz daha ötede sert toprak canlanarak bitkilerde bolluk görülür.

“Dargana” denilen huşbih bitkisi gürgengillerdendir, kısa boylu olur ve eğri çıkar. Filizleri hemen yeri kaplar, bodur ağaç denebilecek bu fidan, çıktığı toprak ne kadar sert olursa o kadar yaprağı geniş, kendisi yeşil ve kuvvetli olur. Dağların kayalık yamaçlarında bunlar âdeta bir orman hâlini alarak güzel bir yeşillik hâsıl ederler, çok geniş ve düz yerlerde ise renksiz olur ve piç kalır... Bu “dargana” denilen bitki top hâlinde çıkar ve bir demet şeklini alır. Tohumları sararıp solan dallarının üstündeki dalcıklar üzerinde bulunur, çiçekleri sarı olur, bunlar alçak ve tozrak yerlerde yetişir. Dalları eğilip bükülen fakat kırılmayan deresuya gelince; bunlar kum yığınlarını örter. Moğollar

⁴² Vambery: Türkmen Şarkısı.

⁴³ Neş’e bahş, çiçekli çayırılar, neş’e bahş Bantu Suu’n tarancı şarkılarından, s. 57.

⁴⁴ (bolmas) bizim lehçede (olmaz), (börü) (kurt) demektir. Osmanlıcada bu darb-ı meselin mukabili: “dağ başından duman, insan başından yaman eksik olmaz”dır.

⁴⁵ Palladius’tan menkuldür.

⁴⁶ Palladius’tan menkuldür.

burada mütemadiyen rüzgâr estiğini ve ancak geceleri havanın sakinleştiğini beyan ederler, işte bundan dolayı baharın yağmur bulutlarını rüzgârlar götürerek bir damlasını yere düşürmezler... Fakat bir kere yağmur düştüğü gibi ortalık yeşillik kesilir. Görünüşte verimsiz zannedilen bu kır pek ziyade bitki yetişmesine müsaittir. Buna karşılık bu çölleri ihya eden de rüzgârlardır. Gece mehtapla aydınlattığı zaman o çöller renksiz görünerek ebedî sükûnete mahkûm zannolunur.⁴⁷ Geceleri don olur. Ve hatta gündüzleri bile hava durumunda görülen değişiklik pek dehşetlidir. Alaşan'da Mösyö Prjevalsky martın on üçüncü günü öğleden bir saat sonra sıcaklık derecesinin sıfırdan yirmi iki derece yukarı olduğunu ve ertesi gün yine o saatte sıfırdan eksi beş dereceye indiğini görmüştür. Martın otuz birinde kır, otuz altı santimetre kalınlığında karla örtülmüş ve hararet derecesi sıfırdan eksi on altıya inmiş idi. Mayıs'ta güneş çıkarken kırk iki ve gündüzün gölgede kırk derece görülüyordu. Hatta güneydoğu Moğolistan'da takriben İstanbul iklimine eşit sıcaklıkta yani kırk iki derece civarında bin sekiz yüz yetmiş bir senesi yirmi Kasım'ında sıcaklık derecesi otuz iki buçuk olduğu hâlde kuzeydoğu Cungarya Pe-Lu⁴⁸ hararet derecesinin cıvanın donma noktasından bile aşağı düştüğü görülür. Diğer taraftan yine bu yerlerde yazın hararet aşağı yukarı sıcak ülkelerdeki derecede olup gölgede otuz altı ve otuz yedi dereceyi bulur. Bu mevsimde kıpçağın kupkuru kalan toprağı ısınarak elli ve hatta altmış derece bir sıcaklık hâsıl olduğu gibi kışın da yirmi altı dereceye iner.

Batı havzasındaki çukurlarda yazın dehşeti bundan az değildir. Hive, Buhara, Taşkent'in sıcaklığı Fergana, Semerkant veya Şehr-i Sebz'den ziyadedir. Hive'de mayıs yaz başlangıcı sayılarak şöyle bir tecrübe icra olunur: Güneşe bakan bir toprağa konulan tavuk yumurtaları bir günde üç kere pişerse yazın iyi ve verimli olacağına delil kabul edilir. Daha doğuda, yaz ve güzün Türklerin germsal⁴⁹ ve Acemlerin "tebbâd" dedikleri korkunç rüzgârlar eser.

Batı ve kuzeybatıdan gelen rüzgâr cereyanı Türkmânî denilen yanık çöller üzerinden geçerken kendisini Hocend geçidinden Fergana'ya yol veren dağlar üstüne çarpar. Mösyö Kapu-Capu, germsal estiği zaman bin yedi yüz yetmiş bir senesi Mayıs'ın yirmi yedinci günü öğleden bir saat sonra Kıtık-Faim Kıpçağı'nda sıcaklık derecesinin kırk biri bulunduğunu görmüştür. O zaman güneş ince ve sıcak bir toz ile kaplanmış hava tahammül olunamayacak dereceye gelerek ağırlaşmış, manzara harap bir görünüm almış, her yer buz ve toza boğularak ufukta güneşin yerini bile tayin etmek güçleşmiştir. Şurası gariptir ki bu rüzgârın ardından ortalık oldukça serinlenmektedir. Bin sekiz yüz yetmiş iki senesi Ekim ortasına doğru Taşkent, Penckent civarına germsal yılını takiben bol kar yağmıştır.

Güzün ve sonra kışın Tanrı Dağları fırtınaları toplayıp bunları kuzeydoğu borası ile beraber Nan-Lu Körfezi, Tarım Vadisi üzerine, sonra kuzeydoğu rüzgârıyla karıştırarak hafif rüzgârlı havayı gayet ince kumlarla doldurarak ve alçak yere barganları sürerek Gobi doğu havzası üstüne sevk eder. Derken Orta Asya'nın dehşetli kışı gelir, engin yerlerde, vadilerde, dağ yamaçlarında ta Hind hududuna Hindikûh yamaçlarına kadar kasvetli, bol kar yığınları dolar. Bâbü Şâh kitabında kışın Herat'tan Kâbil'e kadar zorlu yolculuğunu şöyle nakleder: *Kar o kadar çok yağdı ki üzengilerin boyunu aştı. Ekseriya atların ayağı yere basmazdı, yine de kar yağdı. Bir hafta kar üstünde yürüdük. Her adımda bele ve hatta göğse kadar kara gömülüydük. On beş yirmi kişi ayaklarıyla karı çiğnedikleri zaman izlerinden süvarisiz olarak giden at üzengisine ve hatta eyerin arka kaşına kadar kara gömülür ve böylece on on beş adım giderek kuvveti kesilirdi.*⁵⁰ Şiddetli bir don, Tanrı Dağı'nın kuzeyinde ve bir derin, kuytu yerinde bulunup Türklerin Issık Göl, Moğolların Demir Göl manasında Timur Tunuur dedikleri acayip bir gölden başka bütün gölleri, nehir ve ırmakları dondurur. Ova ve yaylalarda ince kar taneleri tutmaz, şiddetli rüzgârlar bunları süpürüp toplayarak insan, hayvan, tepe, devrilmiş ağaç gövdeleri gibi engelleri, o iğne gibi donmuş kar billurlarıyla iğneleyerek derhâl kapatıverirler.

⁴⁷ Palladius'tan menkuldür.

⁴⁸ Kuzey İpek Yolu.

⁴⁹ Germ-sal terkindeki germ kelimesi Farsçanın sıcak manasına gelen bir sıfatı ve sal lafzı da eski Türkçede yel-rüzgâr manasında olan bir isimden oluşmuştur.

⁵⁰ Babürnâme, s. 344-345.

Karkovan genel adlandırması uygun olan bu rüzgârın fenalığını anlatmak için oralarda bulunup görmek lazımdır. Yağan ve yeri örtmekte olan kar öyle bir şiddetle süpürülüp gider ki rüzgâr tarafına bakmak mümkün olamaz. Bu engelle karşılaşıldığı zaman, çabucak orada toplanıp her şeyi yerle bir edip örter. Hava o kadar kararır ki insan önünden birkaç adım ilerisini göremez. Omsk beldesi karkovan rüzgârının tehlikesini pek iyi bildiğinden karakolhanelere ipler gerilip, rüzgârlı zamanlarda neferler karakolhaneden ayrılıp sokakları gelişigüzel devretmek tehlikesinde bulunmamak için elleriyle tutarlar. Omsk'ta böyle havalarda sığınacak bir ev bulamayan insan ve hayvanların telef olduğu vakidir. Hatta buna benzer bir hâl, beş gün süren karkovan rüzgârı sırasında yüz kadar şahıs yolu bulamayarak Kazan şehrine bağlı bir beldeye ulaşmayı başaramamışlardır.

Fergana'da dondurucu rüzgâra “ha derviş” diyorlar. Buna sebep ise: “Burada öyle bir rüzgâra tutulan dervişler, birbirini kaybederek buluşmak için Hayy derviş, Hayy derviş! diye bağrışmışlarsa da kurtulamayarak telef oldukları”⁵¹ imiş. Bu rüzgâra Türkçe “boran” ve “kara boran”⁵² derler ki atları çıldırtır.⁵³ Mazlum, kar fırtınasına tutulan Moğol ve Tunguzlar buna Moğolcada zulümat manasına gelen “boragan” ve Tunguzcada yine o manaya gelen “borukaran”⁵⁴ demişlerdir.

Hava açılıp da fırtına sükûnet bulduğu zaman Kıpçak'ta yalgın (serap) meydana getiren yaz rüzgârı gibi devamlı, kuru, şiddetli, soğuk kuzey rüzgârı esmeye başlar.

Rusya seyyahlarından Prjevalsky⁵⁵ bu rüzgârı tanıtmak için, bu kuzey rüzgârında otuz dereke⁵⁶ soğukluk hüküm sürerken, araya kuzeydoğu rüzgârı da karışarak soğuk büsbütün ekşir. Böyle bir seyahate tahammül için insan demir olmalıdır, diyor.

İşte böyle seyahatlere tahammül eden ve Asya'nın genel ahvalini defalarca değiştiren o demir vücutlu adamlar konumuzu teşkil edecek.

⁵¹ *Babürnâme*, s. 5.

⁵² Bükmek, çevirmek manasında olan burmak mastarından türemiştir. Batı havzasında boran, kuzey ve kuzeydoğudan eser.

⁵³ Bazen bu bahar fırtınaları tabun yani hayvan sürülerine o kadar şaşkınlık verir ki atlar âdeta çıldırmaştırmaya kaçarak dereler içine saplanıp telef olurlar.

⁵⁴ Tunguzların boru -bourou kelimeleri ile Finovaca “kara” manasına gelen puru kelimesi karşılaştırmaya değer.

⁵⁵ Rus seyyah, coğrafyacı, doğa bilimci. Moğolistan, Çin ve Tibet hakkında çalışma yaptığı dönemde çetin Orta Asya coğrafyasında uzun ve zorlu yolculuklar da yapmıştır. (ç.n.)

⁵⁶ Dereke, sıfırın altındaki sıcaklık için kullanılır. (ç.n.)

TÜRKLERİN ASLI

Amasyalı meşhur Strabon'un⁵⁷ Coğrafya'sından Asya'ya ait olan bahis okunur ve bunlar şimdiki bir harita üzerinde tatbiki kalkışılır ise milâdî ilk asırda nitelikleri vasfedilen milletler, hükûmetler, dağlar, nehirler ve şehirlerin isimlerinin büsbütün, dünyaca görülmez olduğunu ancak asılları Sâmi ve İranî olan bir ikisinin anlaşılıp geri kalanların ahenkli ses çıkaran bir ülke lisanı kelimelerinden alınma olduğu görülerek hayrette kalınır. Mesela vaktiyle İyony denilen ülke şimdi Osmanlı Asyası'nın bir kısmını oluşturduğu gibi, bir zamanlar Halis denilen suyun şimdi Kızılırmak ve İberya ile Ufrat'ın (Euphrates) da Karabağ ve Fırat olduğu görülür. Strabon asrından beri Batı ve Orta Avrupa'da memleket ve kavim isimleri değişmiş ise de pek o kadar değildir. Zira Roman lisanlarını muntazam şekilde Gal, İspanyol, İtalyan lisanları takip etmiş, bunlarda hep Romanca esas olmuştur. Galce Fransa Britanya'sında, İrlanda ve İskoçya'da korunduğu gibi, Eski Slavca yerine yenisi geçmiştir. Yalnız Panonya'da⁵⁸ Asya'dan gelme Macar ve Yunanistan ile Tuna arasında Türkçe yerleşerek bugün bâkî yerlerde lisan hemen Strabon zamanı gibi kalmıştır. Diğer taraftan Yunan ve Roma fikirlerinin manevi evladı yerine geçen Hristiyanlık kısmen buralardaki fikirleri kendisine veya kendisini onlara uygulayarak işi uyarınca bağlamakla etkili olmuştur. Asya'da batıdan doğuya Arapça, doğudan batıya Fi-nova ve Uygur, Türk ve Moğol, biraz daha ileride Çin, Mançu, Tunguz, gerek ayrıca bulunmak ve gerekse karışıp görüşme suretiyle Asya lisanları arasına girmiş ve bunların aslını oldukça değiştirmiştir. İslâmîyet ve Buda mezhebi gerek evvelce mevcut olan ve gerekse sonradan buralara giren dinleri mahvettikleri gibi Sibiry Ruslar eline geçtiği zaman oralara bir zamanlar girebilmiş olan Hristiyanlıktan eser olmak üzere yalnız Nasturî mezarlarından başka bir şey bulamamışlardır.

Hicretin yedi asır öncesinden zamanımıza kadar Asya'da genel durum Avrupa'ya nispetle pek ziyade değişmiştir. İşte bu değişikliğin tarihî oluşumunu burada nakledeceğiz. Bu değişikliğin en büyük ve esaslısı hicretten iki asır evvelki zamanla hicrî I. asır arasında meydana gelip her şeyi değiştirmiştir. Sair değişimler ise bu esaslı değişimden korunma ve telafisi mümkün olmayan birtakım tabii sonuçlardır ki bunların da başlıca kuvvetli failleri eski Türkler olmuştur. Türkî kavimlerin asıllarını ve Moğol istilalarının hicrî VII. asırdaki başlangıçlarına kadar icraatlarını izah ile bütün Asya'nın değilse bile Roma ve Yunanistan ile ancak belli bir dönem ve tesadüfî olarak birleşmiş kısmının tarihini aydınlatabiliriz. Şurası da malumdur ki Türkî kavimlerin gerek maddî, gerek manevî tesir ve üstünlükleri her zaman görülmüştür. Bunların kendilerine mahsus ve esaslı sadakat ve istikamet üzerine kurulmuş bir medeniyetleri olduğu gibi önceleri ve sonradan temasta bulundukları İran, Çin ve Arap hükûmetlerinin medeniyetlerini dahi kabul ve millî âdetlerine uydurmak için taassup göstermemişler ve bir millet nezdinde iyi buldukları medenî sonuçları diğer hemcinsleri arasına nakletmek suretiyle övülmeye layık yardımlar göstermişlerdir.

Türkler olmasaydı o koca Asya'da ne İran ne Çin ne de Arap düşünceleri kendi siyasî hudutlarından öteye geçemezlerdi. Bunların hudut geçip yayılma ve karışmaları Türklerin savaş hususunda etkili yaratılışları sayesinde varlık bulmuştur.

*Ba Türk sitiza mekunî ey emîr beyana*⁵⁹
Çalaki u merdâneğî-i Türk ayan-est
Ger züid neyâyî u nasihat ne kunî gûş
Ancak ki âyânest çi hâcet bi-beyân est

⁵⁷ Strabon (Istrabon) milattan yaklaşık yarım asır önce doğmuş coğrafya yazarıdır.

⁵⁸ Bugünkü Macaristan. (ç.n.)

⁵⁹ Beyana, Hindistan'da sağlam ve önemli bir mevzidir.

(Ey Emîr Türklerle savaş yapma. Çünkü Türk'ün çevikliği ve mertliği aşîkârdır. Eğer tez gelmezsen, öğüt de dinlemezsen. Sonucu âşîkar ve bellidir. Söylemeye gerek yok.)

Babürnâme, s. 386

Asya'nın tarihini tamamıyla anlamak için mutlaka Türklerin tarihini bilmek gerekir. Çünkü Asya'da vakalar genellikle Türkler arasında veya dolayısıyla diğer kavimler arasında cereyan etmiştir. Bir de Türklerin geçmiş hâllerine dair mevcut olan yetersiz ve kısmen mitolojiden ibaret olan bilgiler şu otuz yıl içinde gerçekleşen keşifler ve icraat sayesinde büsbütün değişime uğramış ise de yine tamamıyla hakikat meydana çıkarılamadığından her hâlde mevcut olan kavimler Türkiye tarihine müracaat etmek zorundadır. Zaten dünyadaki milletlerin cümlesinde, ilk zamanlar bilinmezlik perdesi altında kalmıştır. Bize nispetle o zamanlara daha yakın olan zamanlarda yazılmış tarihî eserleri büsbütün ret ve çürütme de akla uygun ve hikmetli olamayacağından onların bir diğerine mukayesesıyla aklîselime ve bu kargaşaya bulanmış âlemde öteden beri cereyan edegelmekte olan olaylara olur verenleri, hakikat olmak üzere kabul edilecektir.

Hicret-i Nebeviye'den iki asır önce Avrupa'nın doğusunda bir kısım ile (Çin, Hint ve Hint Çini müstesna olmak üzere) Asya'nın doğu kısmı ve içerilerinde Sami diller ve Aryaniye'den başka olarak söylenip yazılmakta olan lisanlar: Batıda Finova ve Macar; doğuda Moğol ve Mançu denilenlerdir ki bunlar aslen birbirinden ayrılmadılar. Her ne kadar bu diller arasında şimdiye kadar Hint-Avrupaî dillerin de olduğu gibi pek yakın bir akrabalık ve muntazam bir benzeşme eseri keşfedilememişse de asıllarındaki ortaklık ve bir aileye olan bağlılıkları görülmektedir. Bu diller bir küme teşkil ediyor; birbirleriyle kıyaslandıkları gibi kendilerine has ve pek belirgin bir kökten ayrıldıkları gözüküyor. Tamamında eski hece ile ilgili müştereklere delalet edecek izler bulmak mümkün oluyor. Tamamı da çekimli diller; bazıları zamanımızda gözlerimizin önünde eklemeli dillerden çekimli dillere geçmekte. Hepsinde de ifadenin belirgin anlamı sağlam hareke (med) ile kelimenin sonuna ve fiil ile de cümlelerin sonuna yüklenmektedir.

Bu dillerin hepsinde hareketin şekillerini bildirmek, yani her tür hareketi basit bir belirtme hâli ile sonuna gelen çekimi mümkün bir edat arasına sokuşturulan bir fiil (mastar) ile eda etmek gibi özel bir husus görülür.⁶⁰

Bir de bu lisanların hepsinde ince ve kalın diye iki yahut ince, kalın ve orta diye üç tür hurûf-musavvata (ünlü harfler) bulunup bunlar heceler arasında bir ahenk meydana getiriyor. Ojfalvi: *Macarca asıllı bir kelimede asla biri ince, diğeri kalın ünlü harfler bir araya gelmez. Ve kelime kökünün ünlü harfi, kendisine ilave olunan unsurlara tesir eder* diyor. Hâl aynı ile Türkçede de vaki olup “bitimak” şeklinde bir mastarın telaffuzu kulaklarımıza yabancı gelmekte ve bunun “bitimek” diye söylenmesi gerektiğini doğamız tercih etmektedir. Bu hâl yalnız sırf kendi malımız olan Türkçe kelimelere mahsus olmayıp Arapça veya Farsça veya hangi dilden olursa olsun aldığımız kelimeleri, okuyazarlarımız nispeten az olmak üzere halkımız tamamen kendi zevkine uydurmaktadır. İşte katife, fenar, na'ne, za'feran, politika, ilah kelimelerinin nasıl telaffuz edildiğine dikkat edenler bunu teslim ederler.

Hâlbuki bu hâl bizim lisanımıza has bir hâl de değildir: Zira Tarih-i Osmanîmize ve İslâmîyet'e ait önemli şahıslardan birçoğunun isimlerini Avrupalılar kendi dillerine uydurmak için gayet acayip kisvelere sokmuşlardır. “Bayezıd” yerine “Bayazıt” yahut “Bajazıt”, Cem yerine “Zizem”, İbn-i Sina yerine “Avicenna”, İbnü'r Rüşd yerine “Averroes”i kullandıkları gibi...

Bu dil ailesi birbirinden farklı olmak üzere batıdan doğuya doğru Fin-Ugor, Türkçe, Moğol ve Mançu adıyla dört kola ayrılır. Fin-Ugor⁶¹ cinsi Lapon, Finland, Macar ile Ural ve Volga arasında

⁶⁰ Kaşgarcada bitimek (yazmak demektir, olumsuzu bitimemek (yazmamak), bitişmek (yazışmak), bittirmek (yazdırmak) demektir. Tunguzcada bitim (yazmak) bitmetim (yazışmak), bitiklemim (yazmak istemek) demektir. Moğolcada biti hu (yazmak), bitihuhu (yazdırmak), bitilechu (yazışmak) manasınadır. Bunlarla Macarcanın yazı harfi manasına gelen (Betü) kelimesi kıyaslanırsa köklerdeki ortak noktalar meydana çıkar.

⁶¹ Finliler aslen Türk oldukları hâlde Asya'da ne isimle adlandırıldıkları hâlen anlaşılamamış ancak meskûn oldukları bölgeye,

bulunan Çeremiş, Başkurt, Vogul, Kafkasya'da eski Abar'dan türeyen dil kolları ile kuzey arazisi sonunda Samoyet kolunu kapsar. Türkçe üç kola ayrılır. Birincisi batıdır ki Osmanlı, Azerî ve İran'da konuşulan kolundan ibarettir. İkincisi ve en önemlisi olup en eski Uygurcadan ve yeni hâli, Çağatay, Özbek, Rusya Tatarları ve Sibirya kolu, Kaşgarî ve Türkmen, Kırgız, Altay, Tarançı ile Litvanya, Kırım vs. Yahudilerinin Musevî Türklerin konuştukları, hakikaten garip bir surette muhafaza ettikleri “Karayim-Karaimenes” lisanı vesairedir. Kuzeyde Yakut ve birçok dalı da üçüncü kolu teşkil eder. Astrakhan (Astrahan) kolu Moğolcaya, Tunguzca muhtemelen Kore dili de Mançurya'ya irtibatlıdır.

Şu saydığımız isimlerden Türk kavimlerinin gerek ayrı ayrı, gerekse bir millî beraberlik şeklinde diğer ırklar ile birlikte yayıldıkları büyük alan anlaşıldığı gibi iki hâl, askerî ve hususîde görülüyor ki bunlardan birisi bu kavimlerin dillerini muhafaza hususundaki doğal çabaları⁶² ve diğeri de hakikaten harikulade denecek bir şekilde birtakım topluluklar teşkil etmeleri ya da diğerleri ile uyumlanmalarıdır. Türk, Fin, Moğol, Mançu her ne olursa olsun, nerede bulunursa bulunsun ister hâkim veya mahkûm olsun dilini güzel bir şekilde muhafaza ettiği ve ilk eski aile hatıralarını unutmadığı görülür. Hicretin yaklaşık yüz seksen üç senesiyle üç yüz doksan tarihi arasında yani iki asır içinde Selçuklular Şamanizm denilen⁶³ öğretilerden Nasturîliğe ve bundan İslâmîyet'e geçerek üç defa din değiştirdikleri hâlde dillerini muhafaza etmişlerdir. Karayim Yahudileri⁶⁴ kutsal kitabı İbrani harfiyle ve fakat Türk dilinde okuyup yazarlar. Birçok asırlardan beri İsveçliler gibi güçlü bir kavim ile kız alıp vermek suretiyle, terbiye ve din ile Baltık Fi-novaları gibi küçük bir kavmi hâl ü hamur ettikleri ve hatta lehçelerinde kendilerine mahsus bir hâl bırakmayarak kendilerine benzettiği hâlde yine bunlar o tatlı ve hazin millî destanlarını hâlâ söylemektedirler. Lönnrot bunları Finova lisanı altında toplamıştır.⁶⁵ Bir de yalnız Türkçenin kollarının (Rus alfabesi müstesna olmak üzere) en az altı çeşit alfabesi var. Yani Arabî ve Uygurların değiştirdikleri Süryani, Ermeni, Rum, İbrani ve Çin harfleriyle ve bunlardan başka İskandinavlıların Runiforme şeklinde olan yazılarına benzer, bugün Türk yazısı olduğu ispatlanmış olan Çud-Udmurt⁶⁶ harfleriyle yazıldığı düşünülürse bu dilin kendisine has olan yaşama gücü ve ezber gücüne hayret etmemek mümkün değildir.

Diğer taraftan Türkler ve bu soydan olan kavimler topluluğunca olan ayrılıkların çeşitliliği de lisanlarındaki sebat kadar dikkat çekicidir. Bugün bir Macarı, bir Başkurt veya bir Samoyet'ten ayırt eden fark o kadar büyüktür ki bu şehirlilerle o çoban veya vahşilerin bir soydan olduklarını kabul etmekten insan korkar. Hâlbuki hicretten iki asır önce şu üç kavim arasında bir fark yok idi. Bir Avrupalıya göre bir Osmanlı ile bir Kazak, Kırgız, bir Yakut arasındaki fark ile Çinli bir Mançu memur, ormanlarda avcılık ile geçinen bir Tunguz arasındaki farklılık nasıl belli ise bir Macar, bir Vogul, bir Ostyak arasında da öyle bir farklılık vardır.

Hicret'in bir asır öncesinde Türk milleti bir kısmı çiftçi olmak üzere şehir ve kasabalarda meskûn idiler, diğer kısmı ise keçeden yurtları altında yaşayan bedevî çobanlar olmak üzere iki değişik topluluk teşkil etmişler idi. Bunların her ikisi de bugün yalnız gecelemeğe üzere dal ve ağaç kabuklarından mamul kulübelere yaşayan Tobol ve Abakanlar av peşinde dolaşırlardı.

Finland'a nisbetle Finova adı verilmiştir. Ugurian yani Ugorlara gelince bunlar Macarlardan ibarettir. Macarların Uygurlardan olduklarını ve Avrupalıya tanınmış oldukları Ungaruva, Ungaria ve Engürüs vasıflarının On Uygur tabirinden alınmış olduğunu bazı tarihçiler beyan etmekte iseler de Macarlar kendilerinin Uygurlardan olmadıklarını ispata çalışmakta ve Türkçede “pösteği giyen” manasına gelen Bulgarlarla bir cinsten olduklarını şu son zamanlarda iddia etmektedirler.

⁶² Bulgarlar bu hususta sair hemcinslerinden ayrılmışlardır.

⁶³ Bu mezhep Samoyetlerde ve Sibirya'nın kuzeydoğu kısmıyla Büyük Okyanus'ta uzandığı adalara yayılan bir mezhep olup bu mezhebe tabi olanlar, güneşte bulunduğunu var saydıkları bir ilaha ve birçok cin ve meleklerle inanır ve bunların en büyüğüne (Şeytan) adını verirler. (Şaman) adını verdikleri rahipleri bir atkuyruğu takar ve gûyâ bu cinleri kovmak için boyunlarına bir davul asıp ara sıra çalarlar. Ve birtakım sihirler yapmak iddiasında bulunurlar. (Kamusü'l Âlâm)

⁶⁴ Karayimler din itibarıyla Müsevî ancak köken olarak Yahudi değil bir Türk kavmidirler. (ç.n.)

⁶⁵ Hicrî 8. Asırda yetişen ünlü tarihçi İbni Haldun: “Dört iklimin (Lehistan'ın kuzeyi ve Norveç'in doğusu) bütün kuzey bölgesi tamamen doğudan batıya kadar denizle çevrilidir. Batıdan itibaren kuzeyde kalan ülkede Finmark yani (Fin-mark=Finlandiya) denilen bir Türk kavmi yerleşmiştir.” diyerek Finlandiyalıları Türklerden saymıştır.

⁶⁶ Bu harflerin alfabesi *En Eski Türk Yazısı* adlı eser-i acizde tarif edilmiştir.

Tek milletten ibaret olan Türkler hakkında “ırk” kelimesini tatbik etmek üzere Avrupalıların kabile ve millet belirlemek için uğraşmaları pek boşunadır. Moğol, Ugor ve Fin, Altayî, Turanî ırkı tabirleri ancak tasavvurda kalan topluluklara veya milletler ve hükûmetlerin aralıksız meydana gelen değişim ve dalgalanma içinde oluşan, sonra dağılmış olan topluluklarına delalet eder. Zira Fin ve Ugorlar, Türk, Moğol, Mançu dilleriyle şu muhtelif insanların dillerinde olduğu gibi simalarında da bir aile soyundan geldiklerine delalet edecek hâller vardır. Diğer kavimler ile kanı karışanlardan başka hepsinin yüzleri, kemikleri uzun olup alınlarının ara kesiti keskin, yüzleri semiz ve etli, şişkin; çeneleri sivri ve kuru; saçları kara, sert, düzgün, sakalları da böyle fakat seyrek olup hatta gençliklerinde bile kıvraklık yoktur. Ciltleri donuk, perdahsız, esmer; gözleri kara ve parlak olup hemen başı müteakip ve elmacık kemikleri üst yanında uzunlamasına badem şeklinde yarılmış, iki göz kapakları içinde fırıldar.

Üst göz kapağı, alnın çıkıntısı altına kaçmış deneyecek kadar kısadır. Yuvarlak ve iri baş kuvvetli bir boyuna ve bir de geniş, kuvvetli bir omuza bağlanır. Bedenleri de bu şekildedir. Vücutlarının genel görünüşü ağır ve toplu olup bacakları doğuştan binici yaratılmış olduklarına dalalet edecek surette, vücuda göre narin, yay gibi ve kısadır. Boyları genellikle ortadan alçak ve bazen daha uzundur. Dünyayı titreten bu cengâverler ufak yapılı idiler.

Millî silahları içinde enseleri çıkmış ve bunun altına giydikleri pamuklu bol hırka veyahüt ince tabaklanmamış veya tüyleri düzlenmemiş kürkleri, giysileri ağır tolga (miğfer) ve kürklü kalpaklar ile dar ve yüksek eyerler üzerine binmiş olan Hunlar, Türkler, Moğollar, istila ettikleri memleketlerin halkı üzerinde büyük bir etki bırakmışlar idi. Hâllerinde görülen lakaytlık eseri uzak ülkelerden bin türlü zorluk, savaş meşgalesi içinde gelmelerinden olduğundan şüphe yoktur. Zaten bu hâl Avrupalıların da başına gelerek Haçlı Seferleri'ne giden yırtık ve yamalı giysili Frenklere Araplar yamalı manasında “tayfur” demişlerdir.

Fin-Ugorlar, Türkler, Moğollar ve Mançuların çoğunu kapsamak üzere tarif ettikleri şu hâl ve kıyafet, ırkların karışımı, geçim şekli, medeni hâlden dolayı o kadar değişmiştir ki mesela bir Macar ile bir Ostyak veya bir Osmanlı ile bir Yakut alınıp yan yana getirilse aralarında bir benzerlik bulmakta güçlük çekilir. Fakat Tuna'dan Japonya Denizi'ne, Kuzey Denizi'nden Hint Okyanusu'na kadar bütün simalara bakılır ve mukayese edilirse derece derece en donuk renkten en parlağına kadar hep bir tarzda lehçelerin ahenktar oldukları görülür.

Türk, Fin-Ugor, Moğol, Mançularda simaca değişim hâsıl olmuştur. Fakat bunların dilleri emin olunarak birbirinden ayrılabilir. Şu dört gruba ait hiçbir dil yoktur ki diğerleriyle ortak kelimeleri içermesin. Bu dillerdeki ortak kelimelerden bir kısmının tarihî konumuna bakıldığında nispeten yakın zamanlarda iç içe girdiği sahihtir. Mesela Macarlar hicrî X ve XI. yüzyılda birçok Osmanlı kelimelerini almışlardır. Lakin Macarcada hicrî IX. asırda Osmanlı Türkçesinde terkedilmiş olup ancak hicrî V. yüzyıla ait gerek Uygur kitaplarında gerekse Doğu Türkçesinde ve hatta Moğol ve Mançu dillerinde kullanılmış veya kullanılmakta bulunan bir hayli kelimeler bulunmaktadır. Yazı veya yazmak manasında Uygur, Mançu, Tunguz, Moğol, Eski Çağatayca ve Macarcada “bitimek” kelimesi kullanılmakta olduğu hâlde hicrî X. asırdan beri bu kelimenin yerine Osmanlı Türkçesinde (yazmak) mastarının kullanıldığını zikretmek yeter. Her ne kadar Osmanlı Türkçemizde “bitimek” mastarı terk olunmuş ise de bundan türeyen, kâtip ve yazıcı manasına gelen “bitikçi”, “benlekçi” kelimeleri hâlâ kullanılmaktadır.

Tarihî zamanlardan beri Macarların Tunguzlarla karıştıkları malumdur. Bundan dolayı dört gruba mensup olan kavimlerin birbirleriyle karışması pek eski olup bu da bunların birliğini ispat edemezse hiç değilse uzun süreli ve defalarca yakınlıklarının olduğuna delalet eder. Bu yakınlığın tarihini hicretten bir asır evvelinden başlayarak yediye kadar takip etmek mümkündür. Orta Asya'da uzaktan bakılınca etnografik, yakından incelenince sırf millî olmak kesintisiz bozula düzele yeni şekillere girmek üzere bu yakınlık ve kaynaşma X. asra kadar sürmüştür. Etnografya açısından bakıldığında Hun, Türk, Macar, Moğol, Mançular ayrı ayrı “ırk” ve hatta “ümme” bile oluşturmayıp tek cinsten ibaret görülür. Ancak bu meşhur adlar siyasî topluluklarına verilmiş isimlerden başka

bir şey değildir. Hicrî VII. asırda Rusya'yı istila eden Moğolların evlatları, Almanca ile Fransızca arasındaki fark kadar Moğol dilinden ayrı Türk dilinin lehçeleriyle konuşuyorlardı. Asya sınırı içinde oluşan Macar toplulukları aralarında etnografik bağlantılar bulunmayan unsurlardan ibaret idi ki bunlarla VII. asırda Batılı Avrupalıların Komani dedikleri halis Türkçe konuşur, Kıpçaklı Türk milleti karışmıştır. Finlandiya Ugorcası, Türkçeler, Moğolcalar, Mançucalar dil bakımından kollara ayrılabilirse de bunları konuşan insanlar ırk ve bağlı oldukları cins itibarıyla ayıramaz. Zira maziye doğru dönülüp bakarsak bunları tabîî değil arızî (sonradan oluşmuş) bir topluluk olarak görürüz. Bu insan topluluğu içinde ayırt edebileceğimiz unsurlar etnografik mensubiyet türündendir. Buna rağmen vaktiyle bütün bu topluluklarda ve şimdi yine birçoğunda; mesela Özbekler, Kırgızlar, Moğollar'da olduğu gibi muhtelif milletler arasında aynı ulus ve oymak isimleri bulunur. Türk, Tatar, Moğol vs. adlarını alan kavimlerin tarihinde ırk meselesi boş bir şeydir. Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlendirilmesinden bir asır öncesinden Asya'yı tahrip ve yeniden imar edenler şu an yaşamakta olan milletlerdir.

Şecere-i Türkî müellifi Ebulgazi Bahadır Han: *Eski Türk milletleri Kıpçak, Uygur, Kanglı, Kalaç ve Karluk'tur*, diyor. Baştaki iki isim büsbütün esastır: Kıpçak kelimesi pek eski bir heceli kelimeden oluşmuştur. “Boş” “çöl” demektir. Moğolların bu manaya kullandıkları Kobi kelimesi de bu asıldandır.⁶⁷

Uygur kelimesi Eski Türkçe, Moğol, Mançu lisanlarında “birleşmek, toplaşmak” ve “bir kaideyi takip etmek, kanuna bağlanmak” manalarına gelen uymak mastarından bir sıfattır. Şu hâlde çöl ve boş yer halkına Kıpçak, toplu, beraber ve bir kanuna uyanlara da Uygur yani “medenî-uygar” denir.⁶⁸ Kanglı'nın manası da “arabalılar” demektir.⁶⁹ Kalaç⁷⁰ kelimesi eski Türkçe yazıların iki türlüünde, çeşitli imlâ ile yazıldığından manasını belirlemek güçtür. Milâdî VI. asırda Rumlar bunu Halyate diye yazarlardı ki Türkçenin kılıç kelimesi bunda zahiren görünür. Karluk⁷¹ kelimesindeki “kar” kökü

⁶⁷ Bahadır Gazi, Kıpçak kelimesi hakkında şu malumatı veriyor: *Oğuz Han'ın bir yiğidi var idi. Karısını alıp gitmişti. Kendisi savaşta öldü, hatunu kurtulup iki suyun arasında Han'ın arkasından yetişti. Hamile idi. Sancısı tuttu. Gün soğuk, girmek için ev yok idi. Çürük bir ağaç içinde oğlan doğurdu. Bunu Han'a bildirdiler. Bunun üzerine Han dedi: Bunun babası bizim önümüzde öldü, üzülene yok deyip oğul kabul etti, Kıpçak adını verdi. Eski Türk dilinde Kıpçak içi boş ağaç demekmiş. O sebepten, oğlan ağaç içinde doğdu diye adını Kıpçak koydular. Bu zaman da içi boş ağaca “çipçak” diyorlar. Kara halkın (avamın) dili dönmediğinden k'yı ç okuyor. O kıpçaktır, çipçak diyorlar. O oğlanı Han kendi yanında büyüttü. Yiğit olduktan sonra, Urus ve Ulak ve Macar, Başkurt illeri düşman idiler. Kıpçak'a çok mal halk ve maiyet verip Tin ve İdil suyunun kenarına gönderdi. Üç yüz yıl Kıpçak o yerlerde hanlık kılıp oturdu. Bütün Kıpçak halkı onun soyundandır. Oğuz Han'ın zamanından tâ Çingiz Han zamanına kadar Tin ve İtil ve Yayık, bu üç suyun yakasında Kıpçak'tan başka il yok idi. Dört yüz yıl evveline kadar oralarda oturdular. Bu sebepten o yerlere Deşt-i Kıpçak derler.*

⁶⁸ Bahadır Han Uygurların menşei hakkında şu malumatı veriyor: İlin çoğu Kara Han'ın, azı Oğuz Han'ın yanına gittiler. Kara Han'ın küçük kardeşlerinin çok oğulları vardı. Onların Kara Han'dan ayrılacağı kimsenin aklına gelmezdi. Hepsî Oğuz Han'ın yanına gittiler. Oğuz Han onlara Uygur adını verdi. Uygur Türk dilindendir, manasını herkes bilir, yapıştır manasına gelir. Derler: “Süt uydu”. süt iken birbirinden ayrılırdı, yoğurt olduktan sonra birbirine yapışıyor. Şunu da derler: “İmamı uydu”. İmam otursa oturuyor, kalksa kalkıyor. O hâlde yapışmak olmuyor mu? Onlar gelip Oğuz Han'ın eteğine elleriyle sınıksı yapıştılar. Bunun üzerine Han onlara Uygur dedi.

⁶⁹ Bir iyi, akıllı insan var idi. O düşünüp arabayı yaptı. Ondandır herkeş araba yapıp, ganimetlerini yükleyip döndüler. Arabaya kank adını koydular. Ondandır önce adı da yoktu, kendisi de yoktu. Onun için kank dediler ki, hareket edince kank yapıp ses çıkarır. Onu yapan kişiye Kanklı dediler. Bütün Kanklı ili o kişinin oğullarıdır. Kanglıların, Çinlilerin Kau Çang'ı olma ihtimali de hatıra gelmiştir. Gerçekten Kanklılar, Pe-Lu yani kuzeyde Beş Şehir'de oturmuşlardır. Fakat oradaki Kau Çang bir şehir ismi olup kabile adı değil idi. Stanislas Julien buna dair Jurnal Azyatika'da yazdığı bir makalede Çin müelliflerinden naklen: Kau Çang ismi hanlar zamanında mevcut olan Kau- Çang- Loi adındaki müstahkem şehir adına bedeldir, diyor.

⁷⁰ Ebulgazi, Şecere-i Terakime'sinde Oğuz Han'ın İran, Şam ve Mısır üzerine hareketini naklederken, bir neferin yoksulluktan orduya gelemediğini haber verir: “Han o kişiden sordu ki: Niçin geride kalmıştın? O dedi: Gündeliğimin azlığından ordunun arkasından geliyordum. Hatunum hamile idi. Doğurdu. Açlık sebebinden anasının sütü oğlana yetişmedi. Suyun yakasında gördüm ki bir çakal, bir sülünü yakaladı. Ağaç ile çakala vurunca sülünü atıp kaçtı. Ben de yakalayıp kebab yaptım, hatunuma verdim. Arkaya koyduğunuz adamlar rastlayıp getirdiler. Han fakire at, azık ve mal verip orduya katılma deyip “kal aç” dedi. Bütün Kalaç halkı o adamın neslindendir. Bu zamanda Halaç diyorlar. Maverâinnehir'de çoktur. Aymak iline katılır. Horasan ve Irak'ta çoktur diyor. Hâlbuki (Kılıç) Türklerce ilam sırasında geçmiş ve hatta “Kılıçarslan” namı bütün cihana malum olacak kadar bir şöhrete nail olmuştur.

⁷¹ Bahadır Gazi, Şecere-i Türkî'de Oğuz Han'ın Turan ve Hindistan seferine gittiği zaman orduya memur olan bir alay halkının gelirken kara tutulup kaldıklarını ve atları telef olarak yaya geldiklerini hikâye ettiği sırada: *Han hüküm kıldı. O topluluğa Karluk desinler deyip bütün Karluk ili onların neslindendir.*” diyorsa da Türkçede (Karluk) bir topluluğa değil bir bölgeye ad olabileceğinden bu isim olsa olsa onların yurduna verilebilir.

hâlâ Türkçemizde kullanılmaktadır. Herhâlde Türklerin araları beş ulus teşkil edip bunlardan üçü ya kendiliklerinden ya komşuları tarafından “bozkırlı, yerleşik, arabalı” manalarına gelen isimlerle adlandırılırlar idi. Bu isimlerden hiçbirisi birer reis ismi olmadığı gibi hakikaten etnografik bir ad da değildir. Hele önceki üçü ait oldukları topluluğun ancak yaşayış tarzı ve eski âdetlerine dayanır.

Türklerin beş ulusa taksimi durumunu Ebulgazi hicrî VII. yüzyıl ortalarına doğru Türk ve Moğolların tespit edilip toplanan rivayetlerini içeren eserlerden almıştır. Hicrî I. asır ve ikincinin başına kadar geçen zamana ait olan eserlerde ne Kıpçak ne Kanglı ne de Kalaçlar anılmıştır. Hicrî yüz on dört yılına ait olan bu tarihî eser Türkçe bir kitabeden ibaret olup, burada yalnız Karluk⁷² ve Uygurlar zikredilerek diğer üçünden bahs olunmamıştır. Fakat bundan bir asır evvele ait olan Yunanca eserlerde Kalaç zikredilmiştir. Bir de Kıpçak isminin birtakım kabilelere mesken olmuş bir açık alan olduğunu göz önüne almak gerekir. Yüz on dört tarihine ait olan Türkçe kitabe geniş Oğuz kabilesini “Dokuz Oğuzlar” diye yâd ederek Kırgızları da zikrediyor. Kanglı ve Kalaçlar Kıpçak’ta yerleşik ve Dokuz Oğuzların bir kısmını oluşturmuşlar ve Kırgızların içinde birer oymak hâlinde bulunup sonradan Oğuz Han tebaası dağıldıkları sırada bunlar da kendi adlarıyla ortaya çıkmışlardır.

Çinliler nezdinde, hicretten bir asır önce etnografik bir isim olmak üzere “Tou-kiou- Tukyü” adıyla Türkler zikrolunduğu gibi bundan bir asır sonra da Rumlar tanımışlar ve Tourkhi şeklinde kaydetmişlerdir. Bu iki şekildeki imladan “Türk” millî unvanını bulmak güç değildir.

Çin tarihlerine göre Tu-kiu hükümdarı (h. 569-m. 55) senesinde Çin imparatoruna elçi gönderdiği gibi Bizans imparatoru da yine o sene Tukyü hükümdarına bir sefir göndermiştir. Şu hâlde Türk hükümdarının hicrî ilk asırda Kıpçak’ta yaşar meçhul ve yeni gelmiş bir zat olmadığı Çin ve Doğu Roma imparatoru gibi iki büyük hükûmet ile siyasî ilişkileri ve resmî haberleşmeleri bulunduğu sabit oluyor. Bu sefirlerin, hicretten bir asır önceki milâdî VI. asır yazışmaları hususunda Çin ve Rum tarihçileri hemfikirdir. Çin tarihçileri Tou-men adıyla bir Tukyü emiri birçok tebaa toplamış, bunlar “ipek satın almak üzere Çin hududuna gelmeye başlamıştır” diyorlar. (m. 545- h. 97) senesinde imparator “Thai-tsou = Tay-çu” bunlara bir sefir göndererek: *Bugün nezdimize bir büyük hükümdarın sefiri vasıl oluyor; hükûmetimiz memur edinecektir* diye tarafın birini tebrik etmiştir. Milâdın beş yüz altmış sekizinde (m. 45) Çin imparatoru Wou-ti, Tukyü prenseslerinden birisiyle evlenmiştir. Bu iki tarih arasında beş yüz kırk beş (h. 97) ile beş yüz altmış sekiz (h. 45) seneleri arasında Tuk-yular Tie-le kavimlerini mağlup ederek batıda Hazar Denizi’ne kadar ilerlemişlerdir.

Doğu Roma imparatoru II. Justinyen Hükûmeti’nin dördüncü yılında, yani beş yüz altmış sekiz (h. 45) yılında Rum tarihçileri, Türklerin Eftaliteleri mağlup ederek, Soğd memleketini itaat altına aldıktan sonra İran hükümdarından Medyalılar nezdinde ipek satmak üzere İran’a geçmeye müsaade talep ettiklerini hikâye ederler. İran şahı Hüsrev Perviz, bir Eftalit’in nasihati üzerine bir Türk kervanının getirdiği ipeği yaktırmış ve bunun üzerine Türk sefiri kölelerin haklarını talep için başkaldırmış ve İranlıları da zehirlemişlerdir. O vakit Türklere tabi olarak Soğd memleketinde vali olan bir zat, asil Türk hükümdarından Bizans İmparatorluğu nezdinde bir memuriyet çıkarmıştır. Bu memuriyetten maksat doğrudan doğruya Romalılarla münasebette bulunarak İran’dan geçmeksizin Türkler için ipek ticaretine bir tekel elde etmektir.

Hicretten bir asır önce yani milâdî altıncı asrın ortasında Türkler İran’ın kuzey ve Hazar Denizi’nin doğusunda Çinlilerin Ti-lou, Romalıların Eftalit⁷³ diye yazdıkları bir kuvvetli hükûmeti yok ettikleri; Soğdiyye, yani Hazar Denizi’nin doğusunda bulunup Tilouların hükûmet ettikleri yerde kuvvetli bir nüfuz kazandıkları; Çin’den alıp getirdikleri ipeği Doğu Roma hududunda bulunan Medyalılara satmak üzere, İranlıların kendi memleketlerinden geçmeye müsaade etmemeleri üzerine Türklerin Doğu Roma İmparatoru’na bir sefir irsali ve uygun görülmesiyle Ti-lou veyahut Eftalitler tarafından İran’dan koparılan ve sonra da bunların elinden Türklere geçen Soğd yolu ile ipek ticaretine dair görüşmelerde bulundukları hakkında Çin ve Rum tarihçileri birleşirler.

⁷² Çinliler “Ku- lu-lu” olarak adlandırılırlar.

⁷³ Ak Hunlar Roma kaynaklarında Eftalit olarak zikredilirler. (ç.n.)

İşte artık olayları daha açık görmeye başlıyoruz: Çin ile Doğu İmparatorluğu arasında İpek Yolu ticareti hakkında mücadelelerde bulunan kavimlerin asıl ve köklerine doğru çıkabileceğiz.

Kitap başlarında beyan olunduğu üzere ta ilk milâdî asırda bugün Kaşgar ve Çungarya denilen yerlere “Tarik” derlerdi. Bu yolları bağıntılı mevkilere nispetle Tanrı Dağı’nın iki yanında bulunanlardan Çungarya’ya Pe-Lu yani “kuzey yolu” ve Kaşgar’a Nan-Lu yani “güney yolu” derlerdi. Kuzey yolu yani Türklerin “Beş Şehir” dedikleri yol ile gelindiği zaman Çu Vadisi’nde İli’den geçilir. Sonra öncekilerin Yaksarta, Orta Çağ’da Seyhun ve zamanımızda Siriderya denilen Pençu Nehri’nin sağ taraf üzerinde bulunan Türklerin karargâhına gelinirdi. Buraya karargâh söylemini takviye için Türkistan kelimesinin sonundaki Farsça yer bildiren edat olan “sitan” kelimesi de delalet eder. Burayı Türk ve Moğollar kendi dillerinde hudut manasını ifade eden çete adıyla anarlardı. Türkler ve onların öncüsü olan Ti-loular ve bunların da evvelindeki isimleri bilinen ve bilinmeyen kavimler Seyhun’u geçip Soğd, Part ve İran memleketlerine akın etmeden önce işte buraya konup atlarını otlatır ve kendileri rahatlanır idi.

Hem duruş fırsatıda misâl-i cibal
(Hem duruş fırsatında dağ gibi)
Hem yürüş aceletide çerh-misal
(Hem yürüyüş acelesinde çark gibi)

Olan bu kavimler yine burada idi ki Beş Şehir halkı Altı Balık ahalisi yani Kıpçaklar Uygurlarla, Karluklar Kalaç ve Kanglılarla yol kesmek için çekişirlerdi. İşte burası yiğitler için harap bir yer, harap bir imtihan meydanı idi ki hâlâ Kaşgar lisanında şu:

Türkistan’da eksik olmaz kahraman
Her kulaç yerinde yatar bir arslan

Mealindeki nağmelerle o hatıra baki kalmıştır. Pe-Lu (Kuzey yolu, Demir Kazık Yolu) ile Beş Şehir ele geçtikten sonra Çitler ve Türkistan’ın da ele geçeceği tabiidir. Nan-Lu yani güney yolu böyle değildi, burası daha ziyade sükûnetli bir memleket idi, yüksek dağlar Tarım ovalarını, Siriderya’nın yüksek vadisinde bulunan çukur ve bataklık yerlere hâkim olan ormanlı etekleriyle ayırıyorlardı. Güney yolundan İran’ın Fergana bölgesine geçmek için Muztag-Buzdağı, Terk-i Divân’i⁷⁴ aşmak ve öte yanda da tahammülü mümkün olmayan Balkanlar, sık ormanlar, uçsuz bucaksız bataklıklardan geçmek lazım idi. Kılıç ekmegi kazanmak için bu yolu tutanların hayvanları ve kendileri ulaşmadan önce buralarda helak olurlardı. İşte bundan dolayı o güzelim tarih memleketinde kalmak, ekin ekmek ve hendekler açmak, kasabalar oluşturmak akla ve menfaate daha uygun gelirdi. Bu memleket birleşmek ve şehirleşmek için münasip idi. İşte buna binaen bozkır halkı burada toplanır, bir heyet oluşturur, Uygur olurlar idi. Güney ve doğudan gelen Buda mezhebi işte buradaki Hami (Kumul), Turfan, Hoten şehirlerine girdi. İşte burada önce dışarıdan gelen Zerdüş, sonra Hristiyanlık ve İslâmîyet’e karşı duruldu. Yine burada Kaşgar şehrinde 461 yılına doğru -elimize geçen- Türk kitaplarının eskisi olan “Kutadgu Bilig” (İlm-i Siyaset) kitabı yazıldı.

Çinliler hicretten bir asır önce Türk ve Uygurların ataları ile münasebette bulunmuş ve kuzey ve güney yollarından işleyip hatta Çit (set) haricine bile çıkmışlardı. Bu ahaliye verdikleri eski isim “Hiung-Nu” idi. Bu kelime ne millî ne de ırkî bir şeye delalet etmediği gibi Türkçe ve Moğolcadan da alınma bir kelime olmayıp Çince dir. Yunanlılar Tuna’nın kuzeybatısında bulunan kavimlere Kelt ve kuzeydoğusundakilere İskit genel adını verdikleri Araplar da kendileri dışındakilere Acem dedikleri gibi Çinliler de Hiung-Nu-Hun derlerdi. Hicretten 863 ve milattan 214 yıl önce bunların hücumunu engellemek için yapılan meşhur Çin Seddi o zamanda Hunların kuzey sınırını tamamen kaplar.

⁷⁴ “Terk ve terik” kavak ağacı demektir. Terk-i Divan, Kavak Geçidi anlamına gelir.

Çin Seddi Huangho Sarı Irmak Nehri'nin kuzeye yönelmek üzere oluşturduğu büyük kısmının kuzey bölümü üzerinde güneyden itibaren iki sülüsü kadar öteye geçtiği gibi batı kolu üzerinde de bir sülüsü geçmektedir. Bundan dolayı şimdi Ordu Moğollarının bulunmakta oldukları dağ ve düzlükler set haricinde bırakılmış olarak nehrin dirseği ile set arasındaki araziye de Hiung-Nu'nun dirseğini kesen seddin güneyinde Shen-si eyaleti bulunur. Set ile örtülü olan Shen-si ve nehir arasındaki memleket dahi İli, Pe-Lu ve Türkistan gibi bir çit huduttur. Daha doğuda set, Pi-Hu, Sir, Amuderya ve deniz arasındaki gedikte bir üçüncü çittir. Çinliler bu üç çite göre Hiung-Nular kendi aralarında üçe ayrıldıklarını beyan ederler ki onlar da: Pe-Lu'da, cephesi güneye dönük olan "sağ kol" Hiung-Nu dirseğinde "merkez", Pi-Hu gedikinin önünde bulunup Liao⁷⁵ adını muhafaza eden yerdeki "sol kol"dur. Liao Mançuları hâlâ Hiung-Nular zamanındaki isimlerini koruyarak kendi kendilerine Solungu yani "soldakiler, solunki"

adını veriyorlar. Yine bunun gibi zamanımız Kırgızları, Uluyuz, Kiçiyüz diye ayrılıyorlar. Hatta Kafkasya'yı yönetimi altına alan Rus orduları da sağ cenah, merkez, sol cenah tabirlerinden başka, araziye isimler tayin etmemişler.

Vaktiyle Hunların yani Attila beraberinde Avrupa'ya gelen kavimlerin kökeni arandığı sırada Çinlilerin Hiung-Nu dedikleri kabilelerden olup olmadıklarını ispat için bir hayli emek çekilmiştir. Bu çekişme boşuna idi. Hicretten iki asır öncesine ve daha ileriye kadar kökenini takip edebileceğimiz bir kavmi, yani Türkleri esas sayarak ele alırsak Türklerin Hiung-Nu ve daha evveleri İskitler olduklarını şüphe etmeksizin iddia edebiliriz. Fakat bütün İskit, Hiung-Nuların Türk olduğunu tasdik edemeyeceğiz. Çinlilerin, hicretin beş asır öncesine kadar Hiung-Nulara verdikleri genel manayı vererek Türkler, Moğollar ve Mançular gibi Hunların da Hiung-Nu olduğunu buluruz. Ak Hunlar, Eftalit yahut Toer Khou adı altında Kıpçaklar ile Finlandiya Ugorlarını karıştırırlardı. Konstantin Porfirogenet, Macarları daima Türk diye yâd eder.

İşte buna dayanarak Türklerin asıllarını anlamak için Hiung-Nulara kadar dikkatleri yöneltmelidir. Yine bu sebebe dayanarak Hiung-Nuların rivayet, âdet ve dinlerini anlamak için de vaktiyle kanları, lisanları karışarak birleşmiş ve milâdî V. asırdan itibaren daha iyi tanınmaya başlamış olan Türklere müracaat lazımdır. Bu kabilelerden ekserisi bugün bazılarının kara ve deniz avlarıyla ilkel bir şekilde vakit geçirdikleri gibi, o zamanlar da hayvan beslemekle geçinir göçebeler idi.

Bütün göçebelerin çölde meskûn oldukları hakkındaki rivayete inanmak lazım gelmediği gibi hepsinin de çobanlık âleminde bulundukları kabul edilemez. Başka yerde oturmak mümkün olduğu zaman, çölde, sahrada iskân olunmaz, otlakları, gölgeli vadileri, kuşların cıvıltılarıyla iç ferahlatan, avlanmaya müsait çayır ve ormanları, ziraata elverişli arazileri, meskûn ve mamur şehirleri kendilerinden daha kuvvetli bir komşunun alması, bunların çoban olmalarına ve çölü mesken tutmalarına sebep olunca büyük bir acz ve yüreklerinde intikam sevdası olduğu hâlde verimsiz, ıssız, donuk boş arazilere çıkar giderlerdi. Türklerin eski rivayet ve hikâyeleri şaşılacak ve güzelleşecek şekilde yenilenerek eski hâlleri ve o hicret hatıralarını zamanımıza kadar muhafaza etmiştir. Hatta bu hikâye içinde muhacir kabile ve kavimlerin isimleri bile bulunur. Mesela Kırgız Kazak ismi biri "seyyar" diğeri "cemaat ve sürüsünden ayrılmış" olarak iki kelimeden oluşmuştur. Sürüden ayrılan hayvanlara "Kırgız" ve kabileden çıkan insanlara "Kazak" denir. Kırgızlar işte bu sebeple "Kırgız Kazak" ismini almışlardır. Uluyüz (Büyük Cüz), Ortayüz (Orta Cüz) Kiçiyüz'ü (Küçük Cüz) teşkil eden oymaklar Kıpçak, Kanglı, Uygur, Karaite (Karay) gibi kollarına zarar geldikçe yıkıntılarıyla yerlerini dolduran büyük kavimlerin, hâlâ bugün isim ve ongun yani armalarını taşıyorlar.⁷⁶ İşte Kanglı ulusunun Kayı oymağı, Moğolların şiddetli taarruzlarından dolayı ayrılarak batıya gelip Osmanlı Devleti'ni kurmuştur.⁷⁷

⁷⁵ Liao Çinceye uzak demek olup (Liao-tug) doğunun sonu, (Liao-si) batının sonu anlamına gelir.

⁷⁶ Hicrî 1. asra ait olan "Koşo Çaydam=Kocho Tsidam" kitabesinde adı geçen birçok Kırgız oymaklarından "Şah Kırgız, Batumi, Ugrı" diye vasıflandırılmışlardır. İşbara Kırgızlar hırsız Batumi oymağından" Radloff, s. 20-35.

⁷⁷ Kayı oymağı Oğuz yani safi Türklerin en ileri gelenlerindendir. (Lehçe-i Osmani Türk kelimesi) Kanglılar, Dokuz Oğuz boylarındandır.

Ufak Türk oymaklarının bitmek tükenmek bilmeyen çekişmeleri sebebiyle otlak ve yaylaklarında hayvan beslemek ve genellikle ekip biçmek ile uğraşanların yerlerini Kazaklara kaptırıp kendilerinin mahsulsüz çöl ve Kıpçaklara düşmeleri ve sonra kuvvet birliği ile eski yerlerine geçmeleri yani şu iki hâlden birisine nakl olunmaları sık sık görülmüştür. İşte bu hâl, yani sık mekân değişikliği durumu, bunları mekânsız bırakmıştır. Bazen silahlı kuvvetler içine atılmaları ve bazı kere de avare kalmaları sebebiyle, ümitlerini kesmeksizin fakruzarurete tahammül ederlerdi. Savaşlarda kazandıkları başarılar asaletin muhafazası uğrunda gösterdikleri itinadan dolayı aslı ve nesli belli olmayanların ikbal mertebesine yükselişini gerektirmediği gibi mağlubiyetleri de toplumlarında anlaşılmazlığa sebep olmamıştır.

Ekili arazi civarındaki göçebelik hâli zannedildiği gibi sıradan değildir. Bir gece yerleşik bir halk ile alaka kurduktan sonra artık yoksulluğa katlanamaz. Özellikle sürülerinin et, süt ve yapağısı ile kanaat eden göçebe olabilir, fakat böylesi tarihî zeminde asla görülmemiştir. Zamanımızdaki bedevî ve Moğol Kırgızlar gibi eski Türkler de hububatla geçinirlerdi. Bunlara çorba için aşlık darı, arpa veya buğday lazım idi. Bu çorbalara, hâlâ Anadolu'da olduğu gibi, aşlarına bolca süt, yoğurt, peynir, kaymak kattıklarından şüphe yoktur. İlkbaharda kısraklarından sağdıkları süttten, millî meşrubatları olan köpüklü kımız yaparlar ve kışın da buna darı şarabı katarak narasun yaparlardı. Bayram günleri ile gelen misafirlere hürmeten tavuk veya bir kuzu kesilirdi ki bu adet hâlâ bakidir. Başka günler ise sakatlanan hayvanlardan başkasını kesmeye kıyamaz idiler. O vakitlerde şimdi olduğu gibi, sürüsünden değil, mahsullerinden geçinirdi, yani bunları şehirlilerle kumaş, hububat veya sair ihtiyaçları ile değişir veyahut peşince parasını alır idi. Beş Şehir veya Tara gibi verimli bir yere yerleştiği gibi tarancı⁷⁸ ikinci olurdu ki hâlâ Pe-Lu ve Nan-Lu'da bu isimde bir Türk kabilesi vardır. Sulama kanalı manasında olan eski "ark" kelimesi Türk dillerinin hepsinde bulunur. Fakat yerleşmiş olan halk pazarı kapandığı, hayvanlara kıran girdiği veya boran yeli eserek sürü kırıldığı, yani hâlâ bugün "mal" dedikleri şey ellerinden çıktığı, kuvvetli bir kabile gelip erkekleri öldürüp sürüleri sürdüğü zamanlarda yine yaşamak lazımdır. Böylece kabileler içinde en zayıf bir hâle düşülünce ya buna katlanılır yahut kıp-çağa çıkılıp Kırgız olunur yahut çöllerde Kızaklık edilirdi. Eğer kuvvete güvenilirse intikam alınır, gasp edilmiş mallar silahla geri alınır ve ayaklanırdı. Sonra toplanan silah arkadaşları kazandıkları başarıya, gasp ettikleri atların çokluğuna güvenerek cesaretlerini artırır, akına başlarlardı. Türkler atlanınca güney ve doğu taraflarında bulunan ve atlarının ayakları altından toz, duman kasırgası çıkan çit yolu, Soğd, İran ve hep tuhaf olan Çin yollarına yönelirler idi. Asrımız seyyahlarından Prjevalsky kuzeyden gelip ucu bucağı belli olmayan bir yolcuya Çin görünmeye başladığı zaman görünen güzel manzarayı şöyle tarif ediyor:

Seyyah son adımına kadar ovanın arazisini oluşturan zemin dalgaları içinde kuşatılmış bulunur. Derken birdenbire önüne ihtiyar kadın görünümülü bir panorama çıkar. Hayret içinde kalan seyrincinin ayakları altında peri hikâyelerinde olduğu gibi yüksek dağ silsileleri ihtişamla gözükiir. Yüksek kayalar, derin boğaz ve uçurumlar birbirine karışarak içinde gümüş vurulmuş şeritleri andıran birçok su cereyanlarına gezinme yeri olan, hayat bağışlayan vadiyi izler.

Mavi dağlar, rengârenk bir halıyı andıran ovalar, gümüş gibi akan suların manzarasının atlı pusatlı bir adama bahşeylediği derin heyecanı anlamak için o bitmek tükenmek bilmeyen tekdüze uzun günlerde verimsiz, çorak yerler içinde ömür geçirmiş olmak lazımdır. İşte öyle bir yerden gelen bu Türkler ovanın zirvesinde Çin'in bu güzel manzarasını gördükleri zaman artık kurtuluşa şüpheleri kalmaz. Araziden geçmek güç değil; her tarafta su var, hemen ovaya inerler.

Ya geri dönerler yahut memlekette birleşir, orayı benimser kalırlar idi. İşte o zaman iş bir yağma hâlinde çıkarak oranın hükümdarı, sahibi olurlar idi. Eğer kendilerini zayıf bulurlarsa cizye vergisi verir, çit (sınır) muhafızı olmak veya cüretli asker yazılmak üzere müzakerelere girişirlerdi. Hiung-Nuların evlat ve torunları Asya'da Orta Çağ'da icabına göre bu suretle işte bu şekilde yağmacı, hükümdar veya ücretli asker olmuşlardır.

⁷⁸ Macarcası Aruk'tur.

Bunların uzak memleketleri fethedilmiş bir yerdi. Hatta çöllerinden birisine Türklerin kendileri: “Barsa Kilmez” yani “Varan Gelmez” derlerdi. Oralara seyahate gidenlerden dönen olmaz ve nasılsa giden Çin ordusu mensuplarının pek azı döner idiyse de “dönen olmaz” idi. Birçok Çin kumandanları buralarda az ordu telef etmemişlerdir. Batıdan, Volga ve Ural taraflarından gelen Araplar ve Bizanslılar buraya “Memalik-i Müzlime-Karanlık Memleket” dedikleri gibi, birçok zaman güneydoğuda yerleşik olan bizzat Hun ve Türklerin nezdinde bile Hazar Denizi “Kuzgun Denizi” adıyla anılırdı. Çit boyunda tuz kasırgaları arasında barikatı andıran silahların bahşeylediği korku ve dehşeti anlamak için Çağlar zamanından kalma Çin şarkılarını okumalıdır.

Türk muharebesinin dehşeti, kuzey çitinde ardı arkası kesilmeyen heyecan, meçhul çölün bahşettiği korku, Çin göçebe şairini harbe gidiş hengâmesinde şöyle söyletirdi:

Araba ling ling ses verir, siyau siyau diye soluk alır... Askerler yanlarına yay ve oku asıp giderler. Analar, atalar, çoluk çocuklar, asker safları içinde karmakarışık koşarak bunları uğurlarlar. Salıvermemek istiyorlarmış gibi bunların eteklerine sarılırlar.

Çitler memleketinde olan kışı da şöyle tasvir ederler:

Beşinci ayda hâlâ Tiyeşan üzerinde kar erimedi;

Bu kadar sert bir iklimde bir çiçek bile görünmez.

Şafak atar atmaz, çan veya davul sesine kulak vererek harp etmeli, geceleri eyer üstünde uyumalı...

Askerler ancak Gobi kumlarında tozacaklar.

Bu vahşet uyandıran çölde göze görünen bir şey varsa o da gökte asılı hilal şeklindeki aydır.

Orada şebnem kılıç ve canlılar üzerinde belirir.

Uzun bir müddet Türk muharebesindeki erini bekleyen bîçare canlı kadın da şu şekilde ümitsiz feryadını haykırır:

Sarı toz bulutlarının çevrelediği şehre yakın, kargalar geceyi geçirmek için toplanır. Gak gak diye ötüşüp birbirlerini çağırarak uçup dönerler.

Savaşçının karısı tezgâhı başında oturmuş ipek dokurdu:

Güneşin son ışıklarından hâsıl olan kızıl perdenin ardından, kendisine kuzgun sadaları gelir.

Kadın mekiğini durdurur. Daima beklediğini çaresizlikle düşünür;

Sessiz bir şekilde tek başına uyuduğu yere çekilir. Üzüntüden gözyaşları gözlerinden yaz yağmuru gibi dökülür.

Arap ediplerinden Cahiz, *Türklerin Faziletleri*⁷⁹ adlı eserinde Türk savaşçıları vasfeder;

“Bunlar at ve süvari sahipleri olup atlar üzerinde askerleri devrettiği gibi hamle ve deveranda mahir olduklarından bir kâtip nasıl yaprak çevirirse askerleri dahi düşmanı öylece çevirerek tariimar ve saç gibi darmadağın ve yerle bir ederler. Pusu ve öncüler ile zamanın hâkimi bunlardan olduğu gibi, namılı günler, büyük muharebeler, sancak ve davullar ve çanlar, bölüklerin sahipleridirler. Elbisede, silahta idrakte ve hayvanlarının kuvvetinde ayak patırtıları, at kişnemeleri, rüzgârın elbiselerden çıkardığı sedaları ve hayvanını sürmesinden kaynaklanan avaze, muharebede arayan olup aranan olmamak bunlara mahsustur.

İranlılar “Turan Eli” dedikleri Türkistan’ı Çinlilerden daha az bilirlerdi. Birkaç kere Ceyhun’u geçtikleri Turanlılardan Soğd ülkesini aldıkları hâlde Seyhun’u geçip asıl Türkistan’a girememişlerdi. Çin’de Hiung-Nuların olduğu gibi İran’da da Turanlıların çitleri var idi. Bunlar gâh galip ve gâh mağlup oldukları hâlde egemenlik altına girmemişlerdi. Saka, Massagetler, Hyrkania (Mazenderan), Soğd sınırlarında çatışmalar olmadığı zamanlarda, yine kendi cinslerinden Yue-ti ve Ti-luların Çinlilere ettikleri gibi Part ve İranlılara ücretli askerlik ederlerdi. Fakat çitlerin öte yanı, asıl memleketleri meçhul, karanlık, nüfuz edilemez bir hâlde kalırdı. Eski tarihçiler Romalılara karşı gayet maharetli silah kullanan İran süvarilerinin Türk askerinden ziyadesiyle korkarak gizlendiklerini tamamen tarafsız bir şekilde hikâyeye ederler. Milâdî V. asır (hicretten iki asır önce) tarihçilerinden

⁷⁹ Bu eserin Arapça bir nüshası Ayasofya Kütüphanesinde bulunur.

Faraplı Lazar, İran şehinşâhı Firuz'un Turan İli'ne savaş için hazırlık emrettiği zaman askerin: Bizi Eftalitlere karşı gönderip telef ettirmekle İran ve İranlılara ebedî bir utanç hâsıl etmekten ise hepimizi oraya gitmeden idam etmek daha ziyade uygun olur, diyerek yakındıklarını beyan etmiştir. Ve hakikaten bu seferde Firuz pişmanlık kadehini içmiştir.

Yine Cahiz, rakibe tahammül bahsinde der ki: *“Eğer Fars, Irak ve başka kuvvetler bir şahısta birleşse bir Türk'e kâfi gelemes. Türk uzun emellere meyilli olmayıp ancak gazalarda tecrübe ettiği ve yanından geçen hayvanı geçirmeyen ve bu hususta fevkalade gayret eden hayvanını alıkoyar. Türk; çoban, seyis, bakıcı, baytar ve süvaridir. Her bir Türk sanayide başkasına muhtaç olmayacak kadar mükemmeldir. Eğer Türk, başka Türk askerleri arasına giderse ötekileri on mil yol aldığı hâlde o yirmi mil gider. Zira askerden ayrılarak uçanı kaçanı avlamak için sağa sola ve dağların zirvelerine çıkar ve vadilerin diplerini altüst eder.*

Âliye kabilesinden bir adam Ebayezid et-Tâî'yi aslanı vasfetmekten alıkoydu. Zira bu vasıf yiğidin acımasını azaltır ve korkakların dehşetini artırır. Türkleri ise aslan olarak vasfetmektense niteliklerini söyledi. Said'in rivayetine bakarak Türklerden bir kısım Yezid bin Hamza, İbn Derkü'l Haricî'nin memleketini istila ettikleri zaman Hamza halkın ileri gelenleri arasında ashabına dedi ki: *Size karışmayanlara yol açınız ve onlara taarruz etmeyiniz. Nitekim size ilişmedikleri gibi siz de onlara ilişmeyiniz, demiştir. Bu cümleyi, Arabî, Horasanî olan Sa'd bin Askî'ye ihbar, hatta bu görüşte bulundu. Yezid bin Mezid, Türklerin Velid bin Tarif Haricî'yi katlettikleri vakayı hatırlatarak Türk'ün ahvalini bir nebzecek nitelendirerek der ki: Türk varlığının canlılar ve arz üzerinde bir yükü yoktur. Bizim süvariler önünde bir şey görmediği hâlde o arkadan gelecek şeyi bilir. Süvarisi bizi av, kendisini aslan ve atını ceylan sayar. Ve elleri bağlı olduğu hâlde kuyuya atılırsa bile hile yapmaksızın kurtulur. Hile yapmaksızın cümlesinin ömürleri azalsa bizi uzun uzadıya düşündürürler. Şimdi Türkler, gasbederek, yeterince, kolaylıkla sahip oldukları mülkü tercih ettikleri gibi, yemekleri av, ganimetten ibaret olmasını isterler. Hayvanlar üzerinde gerek talip, gerekse matlup olmasıyla firar etmezler. Semame bin Eşres'in nakline göre: Türk korkmaz, korkutur, açgözlülük edilmeyecek yerde tamah etmez ve elde etmedikçe talepten el çekmediği gibi bir kez bile haddi aşmaz. Bununla birlikte elinden gelen bir işte esir ve emir ile zahir ve bâtınını tamamıyla elde edinceye kadar gayret ederse de elinden gelmeyecek işte ısrar etmez, nefisine menfaati olmayacak şey ile de meşgul olmaz.*

Fevkalade yorgun olmadıkça uykuya dalmadığı gibi uyusa dahi ağır olmayıp daima kuşkulu ve uyuklamaktan, sağlıklı bir uyanıklıkla yatar. Eğer ki bunların kabilelerinde peygamber ve ülkelerinde bilgin ve filozoflar olsa Basralıların edebini, Yunanlıların hikmetini ve Çin ehlinin sanatını tahsil edecekleri şüphesizdi.

Yine Cahiz şöyle diyor:

Eğer silahtan kaçınıp muharebeye niyet ederlerse tabii ki nefislerini koruma ve askerlerini sağlamaştırma ve himaye ve korunma gereği ile müdafaa ederler. Ve yine gayretlerinin çokluğundandır ki: Bunlardan fırsat beklemek veya hile yapmak düşmanlarının hatırına bile gelmez.

Semâme'nin bildirdiğine göre: *Türk ellerine esir düştüğüm zaman ikram ve lütuflarını ve eşyalarını pek mükemmel gördüm. Bu Semame bin Eşres, Arap olduğu için Türklerle ait görüşlerinden dolayı kendinden şüphe olunamaz. Ben sana Türklerden gördüğüm tuhaf şey ve garip emri hikâye edeyim. Me'mun'un bazı muharebelerinde yolun iki tarafında birçok saflar gördüm ki: Sağ tarafta Türklerden yüz süvari ve sol tarafta sair insanlardan yüz atlı saf bağlayıp Me'mun'un gelmesini bekliyorlardı. Gün yarı olmuş, sıcaklık artmış olduğu hâlde Halife gelince etrafını çevreleyen süvarilerden üç, dördünden başkası at sırtından inip dinlenmeye mecbur oldular, Türk bölüklerinden ise üç dördünden başkası yere inmediler.*

Bir defa da Katol'a gittiğim sırada Bağdat'tan çıkıyor idim. Horasan asıllı bedevilerle başka ordu sahibi süvarilerle karşılaştım ki: Bir hayvan bunlardan kaçtığı ve hepsi takip ettikleri hâlde yakalayamamışlardı. Cins ve terbiyeli hayvanlar üzerinde bulunan bu süvarilerin yanından onlara mensup ve onlar ölçüsünde olmayan kılsız bir hayvana rakip bulunan bir Türk geçmekte olduğu sırada hayvanı çevirmeye başlayınca, süvariler memleketin aslanı oldukları hâlde bir hayvanın

onları bunalttığını söyleyerek eğlenmeye başlamış iken Türk boyunun kısalığı, hayvanının zayıflığıyla beraber kaçan atı yakalayıp sürüye katarak atalarına, dualarına bakmaksızın bıraktı, gitti. Ve bir hizmet etmiş gibi gururlanmadı.

Çinlilerin Hiung-Nu, Acemlerin Turan dedikleri iklimin bulunduğu yer, Ceyhun, İli ve Sarı Irmak sınırlarının arkasında olup batısı Kıpçak ve doğusu Gobi namıyla ikiye ayrılmış idi; şu iki kelimeden ikisinin de manası boş demektir.

Daha sonra Kıpçakların Güney Rusya'ya yayılma ve geçişi dolayısıyla İranlılar o bölgeyi Kıpçak diye adlandırmışlardır. Türklerin millî kökleri Saka ve Eftalitler ve Kıpçak ve Massaget adlı kavimlerle bağlantılı zannolunur. (Kıpçak bir bölge ismidir, etnografyaya ait genel adları Oğuz olmalıdır.) Milâdî VIII. asırda Tukyular arasında Kanglı ve Kalaçların bulunduğu şüphesizdir. Kanglılar Doğu Oğuzlarından sayılır. Asıl Kıpçak Hazar Denizi ile İli arasındadır. Burası kara, kızıl, ak kumluk ile bataklıktır. İli⁸⁰, Çu, Sir, Amu nehirleri akışı mümkün olacak şekilde buradan geçerler. Kuzey ve doğu iki çöl arasında aralık eden yani Aral Gölü vardır. Siriderya ve Amuderya aracılığıyla kuzey çölünden güneye doğru geçilir. Aral Gölü burayı kuzeydoğudan batıya doğru çevirir. “Türkistan çitleri” ve Çu Nehri vasıtasıyla İli, Pe-Lu (Kuzey Yolu), Gobi ile yani kuzeyde bulunan düz yerler, dağlar, ovalarla güneydeki çite ulaşır.

Çinlilerin Hiung-Nu, İranlıların “Turanî” dedikleri meçhul kavimler kuzey ovalarından güney memleketlerine doğru iner yahut Ceyhun ağzlarıyla, Türkistan çitlerini kapayan iki boğazda, kendilerinden önce yerleştirilip silahlandırılan, bakılıp beslenen hemcinsleriyle geçiş için mücadele ederlerdi. Olağan hâllerde kumluklardan geçmeyi göze aldırarak, çit muhafazasında bulunan hemcinsleri üzerlerine saldırır, durmadan ekili araziye sahiplenme ile güzel yerleri elde eder yahut da onlara karışıp Kıpçak ile ekilebilir memleketlerin arasında bulunan yerleri idare edemeyecek bir zaman kadar orada kalır idiler. Artık oralara sığmayacak duruma geldikleri zaman güney tarafında bir fırtına koparır idiler. Gobi'nin doğusunda, şarkın nihayetinde, sınırların sonlarında⁸¹ Türkler, Moğollar, Mançular zengin memlekete yani tuhafıkların bulunduğu yer olan Çin'e girmek için mücadele ederlerdi. Şu Kuzey ve Güney Hiung-Nuları arasındaki mücadeleleri kaydederek zamanımıza kadar saklayıp bize yetiştirmişlerdir. İranlılar Güney ve Kuzey Turanîlerin ayrılmasına ait olan hatıraları kaybettiklerinden milâdî VI. asra kadar (hicretin bir asır öncesi) batılılarca bilinen bir şekilde tarihlerinde karanlık ve karışıklık hâsıl olmuştur. Kıpçak İranlılara, Gobi de Çinlilere olduğundan fazla geçilmesi mümkün olmayan bir set oldu. Meçhul ve mazlum ülkeler perdesinin, Kuzgun Denizi, Ak, Karakum'un arkasını güney ve doğu tarafı ahalisi hiç görmemiştir. Çinliler ise Gobi'nin öte yanı hakkında bilgi edinmemişlerdir. İşte bundan dolayı Turanîlerin gizemli kavmi Hiung-Nular hakkında araştırmalar yapıp öğrenmek gerekir.

Çinlilere göre Tukyular, asılları Gobi'nin kuzeyinde bulunan memlekette olan Hiung-Nuların bir kabilesidir. Bunlar göçebedir ve hayvan beslemek ve avcılık ile geçinirler. Çadırları keçedendir, sulak ve otlak yerlerin birinden diğerine göçüp konarlar. Deri tabaklamayı, işlemesini bilir ve yünden elbise yaparlar: Düğmelerini solu sağ üstüne getiren Çinlilerin aksine olarak sağ sol üzerine olmak üzere iliklerler. Elbiselerinin eteğini sol omuzlarına atarlar, saçlarını kesmez, uzatıp salıverirler. Güzel binici ve iyi okçudurlar. Yayları boynuzdandır, kılıç ve palaları vardır. Düdüklü (ışıklı) oku bilir, göğüslerini zırhla korurlar. Kılıç kayışlarını oyma ve kabartma ile bezir, sancaklarının tepesine bir altın kurt başı dikerler. Gözü pek ve cesur olduklarından yiğitlere hürmet eder, ihtiyarlarını o kadar saymazlar. Eski sözleşme ve kayıtları bir kısa mızrak demiri ile nişanlanmış bir tahta üzerine açılan çentiklerden (çeteleden) ibaret idi. Yazı harfleri vahşilerinkine benzer.⁸² Asker ve at toplamak,

⁸⁰ (İli) Çungar lisanında (parlak, meşhur ve bilinen) demektir. (İli Göl) İli Irmağı demektir. Nehrin bu suretle isimlendirilmesine sebep şehir olmuştur. Şimdiki İli şehri 1169'da yeniden imar edilmiştir.

⁸¹ Si-liau “batı uzantısı”, Tung-liau “doğu uzantısı” demektir. Bugün Mançurya denen yerdir.

⁸² Bahsedilen ahval Milâdî 545 tarihine aittir.

hayvandan ibaret olarak beylerine verdikleri vergiyi kaydetmek için çentilen tahtalar üzerinde muameleler görülür. Dinlerini düzelttiklerine dair senetlere harbe demirinden damga vurulur.

Beyin maiyetindeki memurları beş büyük ve yirmi üçü bunlardan aşağı olmak üzere yirmi sekiz neferden ibaret olup memuriyetleri irsidir.⁸³ Eski Hiung-Nular gibi bunların da yazılmış ne kanunları ne de muntazam usul muhakemeleri vardır. Örf ve âdetlerine dayanarak adalet icra ederler. Fesat cemiyeti teşkil edenler, asiler, katiller, evli kadınlara saldıranlar idam olunur. Bir genç kızı iğfal edenler bikir için tazminata ve evlenmeye mecbur olurlar. Darbeden ve yaralayanlar kısas ile cezalandırılırlar. Hayvan ve eşya çalanlar onları aynen veya bedel olarak on mislini verirler. Kibar kadınlar kendilerinden aşağı sınıfta bulunanlara varamazlar. Dengi olan bir kıza çıkan talibi ebeveyninin reddetmesi âdettir. Ölen bir babanın diğer batından olan oğlu, üvey anasını, küçük birader büyüğünün dul kalan eşini, yeğen amcasınınkini nikâhlamak durumundadır. Bunlar her ne kadar göçebe iseler de her Türk'ün bir tarlası vardır.⁸⁴ Hanları Tonkin Dağı⁸⁵ üzerinde ikamet ederler. Eski Türklerin dinleri hakkında Çin tarihçisi az bir şey söylüyor. Hanlarının çadırlarının hürmeten gün doğusu tarafına açıldığını, her yıl hâli vakti yerinde olanların, atalarının mezarına giderek kurbanlar kestiklerini ve beşinci ayın ikinci onunda hepsinin Altın Dağı⁸⁶ ziyarete gittiklerini, bu dağda “Büt Tengri” Gök Tanrı'ya ibadet için en büyük beylerin bulunduğunu; bu dağdan dört yüz (li) ötede mahsulsüz, ağaçsız ve yine Büt Tengri adıyla bir dağ olduğunu haber veriyor. Bu ikinci dağa Çince “Poteng-i-li” diyorlar ki tam Türkçesinin tercümesidir.

Çinli tarihçi, Türklerin hiç takvimi olmadığını (tarihçinin bundan maksadı orta asırlar-Cycle chronoligiquedır)⁸⁷ ve yıllarını ortalık yeşillendiği zamanlardan itibaren yani bahar mevsiminden saydıklarını beyan ediyor. Ulularına ziyadesiyle yas tuttuklarını ve hürmeten kurbanlar kestiklerini, yüzlerini bıçaklarla yaraladıklarını ve atı ile giysilerini yaktıklarını söylüyor. Eğer insan baharda ölürse gömmek için yaprakların sararıp solmasını beklerler, kışın ölürse yapraklar yeşerip fidanların çiçeklenmesini beklerler. Zaman geçtikçe bir çukur kazıp oraya gömerler. Defin merasimi icra olduğu gün merhumun akraba ve dostları bir kurban kesip öldüğü gün yaptıkları gibi at koşuları yaparlar ve yüzlerini bıçakla keserler. Definden sonra mezar üzerine taşlar dikip kitabeler yazarlar. Dikilen taşların sayısı mevtanın hayatında öldürmüş olduğu düşmanların sayısına eşittir. Eğer bir adam öldürmüş ise bir taş dikerler. İçlerinde yüz, belki bin taş dikilmiş mezarlar bulunur. Mezarın yerinin uzaktan belli olması için uzun bir sıruk dikerler. Bazı özel durumlarda mezarın üstüne bir bina kurup içine vefat edenin tasvirini ve hayatta iken katıldığı savaşların resimlerini yaparlar. Her vefat

⁸³ Büyük memurlar: (1) Yabgu (2) Büt (3) Tegin (4) Sulıpat (5) Tudun patır. “Büt” denilen ismi hatalı olup “şat” olması gerektiğini iddia ve Tunguzlar zamanında Türk askerlik âleminde ve en büyük rütbe (şat) ikinci “tekin” ve ondan sonra (yabgu), kut, çat, apu, sulıpat, tudun, sukin, yen, hung, nat ki-li-pat ve tanga” olduğunu beyan edilmiştir.

⁸⁴ Çin tarihçisi burada hal ü vakti uygun olan Karahanlardan yani ikinci ağalardan bahsediyor. Böyle arazinin her türlü tekliften bağımsız olduğunu ve bizim ilk askerî düzenlemelerimizde görülen tımarlı sipahilere benzediğini, önemine binaen şimdiden hatırlatırız.

⁸⁵ Bu dağın yeri belli değildir. Mösyö “Thomsen” Altay silsilesinin doğu kısmında olduğu görüşündedir. Hun tarihinden alınarak dünya tarihinde “İrtiş Nehri kaynağına doğru” gösterilmiş ve yine Hun tarihinden “Altay dağlarından bir kısım” denilmiştir. s. 395.

⁸⁶ Bütün Altay silsilesine “Altın Dağı” adını vermek uygun değildir. Zaten bundan önce de Altay kelimesinin (yüksek orman) manasında (Ala Tayga) terkibinden değiştirilmiş olduğunu bildirmiş idik. Türk ve Moğolların merkez idare veya hanın ikamet mevki olan yerlere hep bu ismi vermelerinden tarihçiler ve coğrafyacılar aldanmıştır: “Altın Dağ, milâdî sekizinci asırda Tukyü Türklerinin payitahtıdır. Altın Ordu (İnanç hükümdarının ordusu demektir.), Sıra Ordu (Kırmızı giysili hükümdarın ordusu) manasındadır ki on üç ve on dördüncü asırlarda Rusya Moğollarının karargâhıdır. (Altan Han) milâdî on beş, on altı ve on yedinci asırda Çin'deki Moğol hükümdarlarının düşüşünden sonra aldıkları unvandır ki (Altun Han) demektir. Hicretten bir asır önce biz insanların da Eski Türkçede (Emir Dağı) manasına gelen (Eke Dağ) terkiбини Extan şeklinde (Harrison Oorus) (Altın Dağ) diye çevirerek hata yapmış olmaları muhtemeldir. Bundan dolayı coğrafyacılar çok zaman Ekdağ diye hayalî bir dağdan bahsetmişlerdir. Yahut Rumların Türkçenin mahallî konuşmalarında (yüksek) anlamına gelen (Âl) yerine (en) veya (eni) kelimesini korudukları da muhtemeldir. Altay'dan büsbütün ayrı bir Altın Dağ daha keşfedilmiştir. O da Tibet ile Lop-nur havzasının güneydoğusunda bulunarak Kaşgar ile Tibet arasında sınır oluşturuyor. Gayet yüksek olan bu dağ silsilesinde yakın zamanlara kadar bilinmeyen altın madenleri keşfedilmiştir.

⁸⁷ Milâdî sekizinci asır başlarında Türklerin bir orta dönemleri var idi. Kül Tigin abidesinde Moğol tarihinde görülen köpek yılı dokuzuncu ay, algazım yılı üçüncü ay tabirleri ve benzer ifadeler bulunmuştur.

yıl dönümünde bayramlık elbiselerini giyinip koyun ve at kurban ederek kellelerini mezar üstüne asarlar.⁸⁸

İşte bir eski Çin tarihçisi milâdî V. asırda (hicretten iki asır önce) Turkiu veya Türk adını alan Hiung-Nuların hakkında şu malumatı veriyor. Türk ve Moğol vakanüvisleri ile tarihçileri, nâzım ve mürettepleri belli olmayıp Mösyö Radloff vasıtasıyla büyük bir titizlikle toplanan destan, Türk masalları,

Sibirya'nın güneyinde keşfedilip bir kısmı şu yakınlarda çözülüp okunan Türk yazıtları, birtakım kütüphane vesair yerlerde bulunan Türk ve Moğol ferman ve resmî evrakı gibi nadir şeyler Çin tarihçilerinin rivayetlerini doğrulamaktadır. Şu birkaç sene öncesine gelinceye kadar bir kısmı bilinmeyen ve bir kısmı da anlaşılamayan bu gibi eserlerin delaleti ile bugün Hunlar, İranlıların Turanîleri, Macarlar, eski Moğollar ve ilk Mançular gibi bir kısmı yok olmuş ve birazı değişime uğramış olan kolların sonraları, milâdî VI. asırdaki (hicretten bir asır önce) hâllerini âdeta gözle görmüşçesine inceleme imkânı hâsıl olmuştur.

Çin tarihçilerinin verdiği ayrıntıdan âdeta muntazam ve tamamını iyi muhafaza eden bir topluluğun varlığı anlaşılıyor. Bu Türklerin en çok göze çarpan hâli, kendilerinde hiyerarşiye riayet ve askerî terbiye fikri bulunmasıdır. Bunlarda fesat ve isyan idam ile cezalandırılır. İnsanın şahsî değeri kudret ve yetki ile doğru orantılıdır; ancak ihtiyarlar doğal olarak muhteremdir. Çin tarihçisi; “Bunlar savaşta can vermekle iftihar eder, hastalıkla ölmeyi ar sayarlar” diyor. Sanang Setsen adlı Moğol'un şu darbimeseli de bunu doğrular: “İnsan evde doğar, harp hengâmesinde can verir.” Türklerin ne Romalılar gibi peder ve sinyorları, ne Araplar gibi şeyhleri vardır. Bunların yanında en çok hürmet gören (eski) manasına gelen Akalarıdır.⁸⁹

Askerî mertebede hâlâ yürürlükte olan kıdem usulüne bunlar pek ziyade riayet ederlerdi. Bizdeki başeski ve ağa tabirlerinin oldukça önemli zatlara verildiği malumdur. Ata unvanı dünyadan el çekmiş zahitlere verilir ki ruhanî unvanlardandır. Maddiyat ve dünya ile alakalı hususlarda Türk kendi fevkinde bulunan ağasına riayet ve itaat eder. Hatta lağvedilen Yeniçeri ocağında reis, serasker makamında olan kişilerin ağa unvanını muhafaza etmeleri maiyetleri üzerinde diğer lakaplardan daha etkili olmasındandır diyebiliriz.

Cahiz kitabında şöyle diyor: *Yeryüzünde, muharebelerde ve başkanlıkta zarar görmemiş olan yalnız Türkler olup bunlar dayanışmaz ve ortaklık etmezler. Dayanışma ve ortaklaşmayı beğenmeme; fikir ayrılığı ve seyr ü harekette çekememe ve hasetlik vesilesi olmasıdır. Türkler bir askerî saf oluşturdukları zaman içlerinde bozukluk olursa hepsi onu görürler ve bilirler. Eğer mevcut olmazsa tamah etmeyip çekilirler. Kanaatleri ve arzuları ikballeri ile birlikte denktir. Onlar tevil eden, övünen, bilgiçlik taslayan insanlar olmayıp her hususta, her işte sağlamcı, metindirler. Aralarında ihtilaf azdır. Farslar, birbirleriyle dayanışma içinde savaşa çıkan Arapları ayıplayıp harp, zevce ve imarete ortaklık fenadır dediler. Buna cevaben: Bir millet güvenen olduğu zaman dayanışmadan zarar görmüş olur ise birbirini çekemeyen halk acaba ne yapar? denir.*

Türkler dalkavukluğu, nifakı, gıybeti, riyayı, idarecilere mahsus casusluğu, ekâbire mahsus tekelliüf ve âlî kimselere haddi aşmayı, nefsin arzularına bağlı olmayı bilmedikleri gibi malları tevili de helal etmezler. Memleketlerine muhabbet ve galip ve hâkim oldukları memleketler, yağmada lezzet alma ve alışkanlık, âdet ve ahvale bağlı kalıp daima zafer sevincinden süregelen ve birbirini takip eden ganimetin çokluk ve tatlılığından ve çayırda oynamaktan bahs ve zikrederler. Her bir zamanda meşgul bulundukları gibi yıldırana kadar bırakmazlar ve beğenmezlerse uzaklaşırlar. Bunlar hep yükseklik mertebesi ile bütün Acem (Arap haricindeki kavimler) arasında ihtisas kazanmışlardır. Zira terkip ve tabiatlarının karışımında, memleket ve topraklarının terkinde ve sular ile azıkların ayniyetinde başka kavme benzemeyip mesela: Bir Basralı gördüğün zaman Basralı mıdır, Kûfeli midir? Keza Cebelî'nin Cebelî mi, Horasanî mi? Cezerî'nin Şâmî mi?.. Cezerî (Cizreli) mi? olup olmadığını bir

⁸⁸ Stanislas Julien'in tercüme ettiği tarihten alınmıştır.

⁸⁹ Osmanlılar Aka'yı ağa telaffuz ederler.

bakışta tayin edemez isek de Türklerde kıyafet ve sezgi ile sorma gereği duymadan kimliğini tahmin ederken hataya düşmezsin! Kadınları da erkekleri gibi olup Cenab-ı Hak bu beldeyi böylece yaratıp, toprağını taksim ve fark eyleyerek dünyanın sevinçlerini, sınırsız kuvveti ve sebeplerinin miktarı ile Rabb'e bağlılık irade ve ihsan eylediği hasletler ve aletlerini, yürürlükte olan ecel müddetinin sonuna kadar onda toplamıştır. Eğer ki ahirete giderlerse Hak Teâla'nın, Şüphesiz biz onları (eşlerini) yepyeni bir yaratılışta yaratmışızdır. ⁹⁰ İlh. ayet-i kerimesi manasına mazhar olurlar. Bunun gibi Horasan'a nazil olan Arap ve Arap evladı görürsen asıl Ferganalı ile sonradan Ferganalıyı ayırıp aralarındaki açık kumral zülüfleri ve buğday rengiyle iri kafaları ve Fergana ihramları gibi bir fark bulamazsın! Yine o havalide iskân etmiş olanlarda da fark yoktur. Memleket sevgisi her yerde galip ve bütün insanlığı kapsar ise de birbirine benzemek ve ilgi ve yakınlık derecesi ve terkipte yeterlilik sebepleriyle Türklerde daha ziyade galiptir.

Türk dili sert ve kelimeler kısa olduğundan kumandaya pek yakışır. Mesela şimdiki askerî talimatımızda: *Hazır ol!* kumandasını takiben verdiğimiz bak kumandası yerine tek denirdi. *Türk ata binmiş, babasını tanımamış* sözünün hükmü askerliği terakki ettirmek arzusunda bulunan her kavim için gıpta olunacak bir hâldir. Askerî hizmet için ata binen, karakol bekleyen bir asker hiçbir zaman amirinden başka kimseyi tanımamaya mecburdur. Türk bir anadan ve bir babadan doğan refikine karındaş (kardeş) dediği gibi kendisiyle aynı yolda yürüyene yoldaş, hâl yakınlığı olanlara arkadaş diyerek asıl kardeşi ile arkadaşları hakkında kullanacağı kelimeleri de yakınlaştırır.

İşte bu şekilde Türklerde akraba yakınlığından başka dost yakınlığı seçmek de vardır. İki Türk veya iki Moğol bir oymak ve hatta bir ulustan olmadıkları hâlde birbirlerini takdir ederek ant yoluyla kardeş olurlar. Bunlar birtakım şahitler önünde kollarından bir damar yararak kanlarını bir fincan içine akıtır ve bunu süt veya kızıma karıştırarak her birisi o karışımın yarısını içer, ikisi de Türk ve Moğolcada aynı manaya gelen “anda” olurlar. Özel merasimle icra olunan bu hâl her ikisini tabii kardeş ilan ederek bunlar kavim ve kabileleri, hısım ve akrabaları arasında sair evlatlardan fark olunmayarak aynı imtiyaz ve hukuka sahip olur ve yaşlarına göre birbiriyle muameleleri de iki kardeşten ayırt edilmez. Bu suretle kan kardeşi olmak âdeti günümüzde batı Türklerinde yoksa da çocukları arasında iğne ile kolunu kanatarak içmek hâlâ mevcut ve gözlemlendiği gibi, dilimizde Arapçadan yemin ve aynı manada kullandığımız “ant içmek” tabiri de bu eski âdetimizin kalıntılarından. Kan yalayıp kardeş olmak yalnız çocuklarda kalmış bir eski hatıra olarak kalmayarak edebî eserlerimizde bile korunmuştur. Mesela cennetmekân II. Sultan Bayezid Han hazretleri devri şairlerinden Mesihî şehit Sadrazam Ali Paşa hakkında kaleme aldığı makbul mersiyesinde:

Subh-dem bir acîb uğraş oldu
Her taraf lagza-i sabaş oldu.
Dil-i paşa ile peykân-ı adu
Kan yalaşdı ve karındaş oldu.
Tîr-i şemşîrine zahm urduysa
Bedenine gözüyle kaş oldu

Dediği gibi cennetmekân Sultan Selim Han Hazretleri devri şairlerinden Âhî de:

Okların can almaya tîrinle yoldaş oldular
Sînelerde kan yalaşdılar karındaş oldular

⁹⁰ Vakia suresi 35. Ayet'e atıfta bulunulmuştur. Müjdelerin verildiği ayetler sıralanır bunun ardınca da. (ç.n.)

demiştir. Kan kardeşliği arz ettiğimiz şekilde kaldığı gibi “kanı sıcak”, “kanım kaynadı” gibi sözlerimiz de bu eski âdetten kalmadır. Kan yalaşmaya ve karındaşlığına ne kadar önem verildiği Cengiz ve evladının kuvvetli Türk milleti ile olan münasebetinde görülür.

Türk ve Moğol tarihini ziyadesiyle aydınlatacak özel durumlardan birisi de “tevarüs-i ma’kus” (yansıyan veraset) söyleyişine uygun olan veraset usulüdür. Türk âdeti gereğince veraset büsbütün hususi bir tarzdadır. İkame olunan vâris yani aldığı reisliği devam ettiren evladın en küçüğüdür. Moğolların “ot çekin” ve Türklerin “tekin” dedikleri “ocak muhafızı, ev bekçisi” bu çocuktur. Çin tarihçileriyle Batı seyyahlarının kimseye devrolmayıp daima sahibi elinde kaldığından bahsettikleri tarla en küçük erkek çocuğa aittir. Bunun büyükleri naklolabilir malları yani asıl “mal” adlandırmasına şayan olan hayvan sürülerini bölüşürler.

Bölüşmek bir kaideye tabidir. Ebulgazi: *En uslu ve cesaretli olana atlar, en zayıf koyunlar* diyor. Bey aileleri içinde dört ayaklı maldan ziyade önemli ve diğerlerinin istimlakini temin eden, kudret ve saadet bahşeden bir şey vardır ki o da askeriye sınıfıdır. Çünkü eski Türk ve Moğolcada “kuvvet”, örf gereğince beğendiğine vermek, evladı arasında taksim etmek yetkisine sahiptir. Hatta bu taksime kızların da dâhil oldukları nadir değildir. Bu taksim şeklinde evlat çocuklu kadın niteliğine nail oluyorsa da genellikle babalarının mirası en büyük ile en küçük arasında taksim edilerek ortadaki yay, kılıç, belki de bir iki kötü at ile kalır. İşte özel bir hâl olan “tevarüs-i ma’kus” burada görülüyor. Mirastan mahrum kalan ortanca, gidip kendisine bir ata ve bir ana aramaya mecbur oluyor. Eski destan ve masallarda bunun hâli iki şekilde tasvir olunur. Bazen o çocuk atlanarak az gider, uz gider, dere tepe düz gider nihayet kocası tarlada bulunan bir kocakarının yanına varır: *Anam ol* der. Kadın razı olursa kalır. Akşamüstü ihtiyar gelir, ona da: *Atam ol* der. İkisi de razı oldukları gibi: *Ana, ata bana bir ad veriniz* der. Bundan anlaşılıyor ki böyle talih ardına düşen delikanlının hatta bir adı bile yoktur. Türkiye’deki söylencelerde tasvir edilen kahramanlardan birçoğu (atsız, adsız) diye lakap verildiği gibi tarihte birtakım hükümdarlar, cenk erleri de atsız lakabını büyük bir iftiharla muhafaza etmişlerdir.⁹¹ Bazen de küçük çocuk gide gide nihayet bir hükümdar sarayına varır. Peri cinsinden olan atı zayıf bir tay şeklinde ve kendisi de çula bürünmüş bir keloğlan kıyafetine girer. Böyle bir sefalet içinde bulunan at ve atlı, her türlü cenk oyunlarında, yarışlarda başarılı olur. Denizler aşmak, alev deryalarından atlamak, yedi başlı ejderler ve devlerle güreşmek gibi fevkalade tekliflerde bulunulur. Bunlarla başa çıkan yiğit nihayet başarı kazanır. Hükümdarın kızını alır. Sonra “bir düşmanın dağıttığı memlekete halkı toplamak için” yurduna geri gelir. O safiyâne emsal içinde edebî hikâyeler yahut sonraları âdet olduğu üzere güneş sistemi ile ilgili efsaneler aramak boşunadır. Eski Türklerin roman tarzındaki hikâyeleri kendi hayat gerçekleridir. Bu türden hikâyelerdeki “Atsız” gibi binlerce talih denemek isteyen yiğitler, Part kralları, Acem şahları, Arap emirleri, Çin imparatorları, Soğd beylerine müracaatla kılıçla hizmet teklif ederek bir ad ve aile istemişlerdir. Timurlenk, işte o pejmürde kıyafetli, artık atlı Türk yiğidi gibi izzeti için batılların mahbesinden kaçmış ve aksak atının terkisine karısını bindirerek dünyayı fethetmeye başlamıştır. Yine o delikanlılar gibi Timuçin dahi Kerayet kralından hizmet talep etmiş ve sonra Moğolların Cengiz’i olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı devletlerini teşkil edenler de küçük emîrlerdir. Moğolların yüce hükümdarı Babür Şah, miras kalan mülkü olan Fergana’dan mahrum edildikten sonra “Kazak ve Mardan” yani serseri bir de Bey oldum der idi. Hicretten bir asır önce IX. asır sonuna bin altı yüz altıya kadar hükûmetler yıkıp yapan Türk, Kazak ve Mardanları Arap emîrlерinin habercisi İran, Çin, Anadolu ve Suriye’nin ücretli askeri, Mısır Memluklerinin kat’u’s sâkı olarak yer almışlardır.

Şecere-i Türkî ve diğer eserlerden hülasa edilen bundan sonraki bilgiler *Tarih-i Âlem*’den az bir değişiklik yapılarak alınmıştır.

Babadan ayrıldıktan sonra Sincar sahrasını terk ile arzın dört bir yanına yayılan Nuh oğullarından Yafes ve evlâdı dahi Asya’nın yükseklerine doğru yola çıkarak oraları kendilerine mesken tuttular. Rivayete göre bunlardan bir kısmı “Fars” ve “Bahteran”ı bir müddet vatan eyledikten

⁹¹ Atsız, Harezmi’nin üçüncü emîridir.

sonra Kaşgar şehrinin bulunduğu dağ eteklerine doğru ilerlediler. Ve Çinliler ortaya çıkışlarını Şansi eyaletinden sayıp itibar edegeldiklerinden, ihtimaldir ki anılan kısım Kaşgar'ın doğusunda bulunan çöl yoluyla Şansi eyaletine hicret ile orayı vatan tutup Çin sülalesi dahi ondan ayrılmış ola.

Yafes oğullarının bir kısmı da Sincar sahrasının kuzeyine doğru yola çıkarak Kürdistan ve Gürcistan dağları aralarına ve oradan Tanay (Ten-don) ile Volga nehirleri arasına girdiler ve ondan sonra bir kısmı doğuya ayrılarak Türk insanı ve diğer kısmı batıya ayrılarak Avrupa milletlerini teşkil eylediler. Bazı tarihçiler de Yafes'in sekiz evladı olup hep birlikte Hazar Denizi'nin kuzeyi ile kuzeydoğusu arasına göç edip orada bir müddet ikametden sonra Volga yahut İdil Nehri ile Yayık Nehri arasına göç ettiklerini ve adı geçen Yafes sülalesinin en akıllısı gördüğü Türk adlı oğlunu aile reisi seçerek vasiyette bulunduktan sonra kendisi vefat edip sonra da her birisi bir tarafa dağıldıkları sırada Türk dahi evlatları ve halkıyla Kalmuk Beldesi yakınlarındaki Issık Göl kenarına giderek vatan tuttukları rivayet edilir. Türk orada çadır inşasını keşfedip ailesinin idaresi için dahi bazı kanunlar koyup başlattı. Ve Türk hayatında oğlu Tutung'u kabile reisi atayarak kendisi sahra taraflarına gitti. Ve Tutung gayet zeki ve akıllı olup Fars padişahlarından ve Pişdadiyandan Kuyumers ile çağdaş idi. Tutung bir gün ava çıkmış iken bir geyik avlayarak oturup kebab etti. Yer iken elinden parçası yere düşüp ve o yer de zaten tuzla olduğundan kebaba lezzet geldi. Bundan sonra yemekte tuz kullanmayı âdet edindi ve tuz kullanımı ilk defa onunla başlamıştır diye geçer. Onun vefatında oğlu İlçi Han makamına geçti ve o dahi uzun bir zaman kabilesine başkanlık yaptıktan sonra Dibbaku Han, ondan sonra oğlu Kuyuk Han başa geçip yönetmişlerdir. Kuyuk Han dahi birçok seneler yaşadıkdan sonra vefatında Alınça Han yerine geçti. Bunun zamanında hükûmet ettiği bölgeler olağanüstü bayındırlık kazandığı gibi putperestlik ortaya çıktı. Alınça Han'ın birbirine çok benzeyen iki oğlu olup birinin adı Tatar diğerrinin adı Moğol idi. Alınça Han hayatında hükmü altında bulunan yerleri iki oğluna taksim etti.

Bu Tatarlar yetmiş üç bin boy oldukları hâlde uzunca bir zamanda bir Han idaresinde bulunup sonra pek çok kollara ayrıldılar. Ve bir kısmı Hitay hududuna yerleşerek onlarla harp ede ede buyruğu altına girdiği gibi, bir kısmı da İkrak Müren yahut Yenice dedikleri nehir sahilinde yayıldılar.

Tatar Han ölünce Han'ın terk ettiği ülkede bir müddet hüküm sürdükten sonra oğlu Yuga (Yuka) Han yerine geçti. Ve o dahi uzun müddet yönettikten sonra vefat ederek oğlu Yelince Han ve onun vefatından sonra oğlu Yelsalı Han, ondan sonra oğlu Atsız Aksur (Akçur) Han ondan sonra oğlu Ordu Han hanlık makamına geldiler. Zamanında Hitay taraflarına doğru mülkü genişledi. Ve Turan tarafına doğru sefere çıktı. Vefatından sonra oğlu Bay-du Han yerine oturdu. Ve bunun zamanına kadar Moğol ile Tatar evladı arasında bir çekişme olmamıştı. Ve her biri kendi ataları tarafından verilen mülkte hükûmet etmekle yetinirlerdi. Az önce adı geçen Han fikir ve tedbirden yoksun gafil bir kişi olduğundan gereksiz yere amcazadeleri Moğol evladı ülkesini işgal ve yağmaya kalkıştı. Ve onlar ile harp üzere iken vefat ederek oğlu Sevinç Han yerine geçti ve babasının zamanından miras kalan harp gailisini uzatıp şiddetlendirerek sonunda Moğollara galip geldiler. Dört yüz sene kadar evlat ve torunları Moğollar üzerinde nüfuz sahibi oldular ise de Ergenekon'dan çıkan Moğolların hücumlarıyla sonunda yok oldular.

Moğollara gelince, Moğol Han babası ölünce Han'ın verdiği ülkede uzun müddet hükümdarlık yaptıktan sonra vefat ederek dört evlat bıraktı ki isimleri şunlardır: Kara Han, Uz Han, Guz Han, Kur Han'dır. Hayatında büyük oğlu Kara Han'ı kendine halef olarak tayin etmesi sebebiyle makamına o geçti. Zamanında yaz vakitlerinde Ulu Dağ ve Küçük Dağ'daki yaylaklarda ve kışları Karakum ve Sir yahut Yaksart suyu civarında kışlamak geleneği başladı. Ve Kara Han'ın büyük eşinden bir oğlu oldu ise de Moğollar arasında çocukları bir yaşına gelmeyince isim koyma geleneği olmadığından doğumundan bir sene geçince mu'tad bir düğün ve ziyafet tertip ederek Moğol beylerine: "Bizim bu oğlumuz bir yaşına geldi, buna bir ad koyunuz." demesi akabinde çocuk, beylerden evvel cevaba başlayarak: "Benim adım Oğuz Kağan'dır." dedi. Ve hazır bulunan büyük ve küçük cümlesi bir yaşındaki çocuktan bu sözü işittiklerine şaşırarak çocuğun kendine koyduğu ismi güzellikle kabul ettiler. Ve Oğuz büyüyünce babası Kara Han amcası Uz Han'ın kızını kendisine eş eyledi. Bu Oğuz Han, Hazreti İbrahim dinini bir

vasıta ile öğrenerek kabul etmişti. Aldığı kıza da tevhibi teklif etti ise de reddedildiğinden o da kız ile birleşmekten sakındı ve babasına: “Oğlun kızı sevmiyor ve ayrı yatıyor.” diye haber verdiklerinde o da diğer amcası Guz Han’ın kızını aliverdi ve o kız dahi tevhibten sakınınca onunla da birleşmekten vazgeçti. Ve bir gün ava çıkmış idi. Diğer amcası Kur Han’ın kızını bir su kenarında çamaşır yıkayan birtakım fakir kızların yanında görerek çağırdı. Evvelce iki kız almış ise de dinini kabul etmedikleri için yatağına almadığını ve eğer dinine dâhil olursa kendisiyle evlenmek istediğini kıza anlattı ve o da “Sen ne dinde olur isen ben de o dinde bulunurum.” demesi üzerine, Oğuz babasına Guz Han’ın kızına da talip olduğunu anlattı ve babası Kara Han da bir büyük düğün kurarak evlendirdi. Bir gün Oğuz uzakça bir yere ava gitmiş idi. Kara Han da aşiret beylerini çağırıp sohbet esnasında Oğuz’un annesinden yani eşinden “Oğuz sonraki aldığı kızı sever ve evvelki aldığı kızlara asla iltifat etmez, acaba bunun sebebi nedir?” diye sorulması üzerine o da: “Gelinlerin daha iyisini bilirler, onlardan sual eyle” dedi. Onlara sorunca büyük gelini: “Bizi kendi dinimizden çevirmek ve kendisinin inandığı dine dâhil etmek istedi, biz kabul etmedik. Küçük gelin kabul etti, onun için onu çok sever.” dedi. Kara Han bu sözü işitince bütün beylerini çağırıp istişare etti ve Oğuz’u avda iken tutup öldürmeye karar verdiler ve Oğuz tarafına adam çıkardılar. Bu söz küçük gelinin kulağına gidince Oğuz’a derhâl adam göndererek durumu anlattı. Ve Oğuz da bunun üzerine etrafa adamlar göndererek “Atam asker tertip etmiş ve beni öldürmeye geliyorlar imiş. Beni seven bana, atamı isteyen atam tarafına ayrılın.” diye ilan etti. Ahalinin çoğu Kara Han tarafına geçerek çok azı Oğuz Han’ın yanında toplandı. Kara Han’ın kardeşlerinin birçok oğulları ve torunları var idi. Cümlesi Oğuz Han tarafına geçtiler ve Oğuz Han onları Uygur olarak adlandırdı ve Kara Han ile Oğuz askeri birbiriyle çarpışınca Allah’ın hikmeti Oğuz galip geldi ve Kara Han kaçtı ve başına bir ok isabet ederek yaralamasından dolayı vefat etti.

Oğuz Han yönetime geçmesiyle memleketinde bulunan ahaliyi de kendi dinine davet ederek icabet etmeyenleri öldürüp ve evlat ve torunlarını esir etti. Oğuz Han’ın yönetiminde kalarak davet ettiği dini kabul etmeyenlerin birazı da birtakım ufak hanlara tabi olarak tavaif-i müluk gibi oldular.⁹² Oğuz Han, Moğol memleketinde her sene bunlar üzerine harp açarak memleketlerini zapt eder idi ve bunlardan kaçıp kurtulanlar “Cürcüt”⁹³ yani Çin civarında ve Hitay ikliminin Temür Kazık tarafında ikamet eden Tatar Han’a iltica ederler idi. Bu dinî savaş on iki sene sürdü ve nihayet Oğuz Han, Tatar Han’a savaş açıp edip kazandığı büyük muzafferiyet sonucu olarak askerinin galip gelen eline birçok ganimet geçtiyse de mevcut olan atlar onları nakil için yeterli değil idi. Askerlerin içinde bir akıllı kişi var idi, o zat araba inşasını icat ederek diğerleri de ona bakıp birçok araba yaptılar ve mallarını arabalara yüklediler... Nihayet Oğuz Han yetmiş iki yıl Tatarlar ile savaşarak yetmiş üçüncü yıl onları da cebren dinine dâhil etti. Ondan sonra Hitay’ı ve Çin’i, Tankut yani Tibet taraflarını ve Kara Hitay’ı istila etti. Hitay’ın doğu tarafında ve Tunguz (Tingiz-deniz) cihetinde sarp dağlar içine yerleşen Türk’ten birtakım kabileler oluşmuştu ve “İt Barak” isminde bir hanları var idi. Oğuz Han onlar üzerine de yürüyerek savaştı ve bu savaşta mağlup olup firar etti. Ve muharebe meydanının beri tarafında iki büyük nehir olup, birçok gün o iki su arasında bekleyerek firar eden askerinin arkasını aldı.

Oğuz Han, İt Barak Han ile yapmış olduğu savaştan on yedi sene geçtikten sonra askerini toplayarak yine bahsedilen Han üzerine yürüdü. Muharebe esnasında katlederek mülkünü zapt edip dinini kabul edenleri affedip kalanların evladını esir edip kendilerini kılıçtan geçirdi.

Oğuz Han, Moğol ve Tatar vilayetlerini tamamen bir araya topladıktan sonra bunlardan asker tertip ederek Taraz ve Sayram⁹⁴ ve Taşkent tarafına yürüdü. Semerkant ve Buhara hükümdarları başkaldırmak üzere asker tertip ettilerse de gözlerine kestiremediklerinden kalelere kapandılar ve adı geçen şehri altı ay kuşattıktan sonra zapt ile muhafızlara terk ederek Semerkant’a doğru yürüdü.

⁹² Abbasî Devleti’nin yıkılmasından sonra İslâm âleminde oluşan devletçikler. (ç.n.)

⁹³ Çürçet memleketi.

⁹⁴ Öküzlerin çektiği yirmi otuz yıl evvelki seyir arabalarına halk “sırık” arabası derdi. Hâlbuki Türkistan’ın bu şehrine nisbetle “Sayram” arabası olacaktır.

Semerkant, Buhara ve Belh'i de zapt edip muhafızlara terk ettikten sonra Gur vilayetine hücum etti ve havalar soğuk olup Gur'un dağlarına kar yağmış idi.

Gur vilayetini zapt edip kendisine bağladıktan sonra Kabil ve Gazze'yi zapt ile Keşmir üzerine yürüdü ve Keşmir'in o tarihte Yağma isminde bir şahı var idi. Keşmir dağları ve suları ile kendisinde kuvvet göstererek Oğuz Han'a bir sene kadar karşı koymak istedi ise de nihayetle mağlup olarak Keşmir, Oğuz eline geçti. Padişahları Yağma ile ahalisini toptan katletti. Ve bir müddet Keşmir'de ikamet ettikten sonra Bedehşan yoluyla Semerkant'a gelerek oradan vatanı olan Moğolistan'a geri döndü.

Hindistan seferinden dönüşünde bir yıl kadar istirahatten sonra ikinci yıl tertip ettiği büyük kuvvet ile Talas ve Taraz şehrine geldi. Han'ın askerinin arkasında daima dümdar⁹⁵ kılıklı bir askerî bölük gelir ve ordudan geri kalanları ileri sevk eder idi. Adı geçen fırka bir ev halkını geri kalmış bularak Han'ın huzuruna getirdi. Han ne için geri kaldığını sorarak sorduğu zaman azığının azlığından geri kaldığını ve askerinin arkası sıra gelmekte iken eşinin doğurduğunu ve açlık münasebetiyle anasının sütü çocuğa yetmediğinden ne yapacağım diye düşünerek gelmekte olduğunu, yol esnasında gelir iken suyun kenarında bir çakalın bir karga avladığını görüp çakala ağaç ile vurarak kaçırıp, kargayı kebab ederek eşine yedirdiğini ve o aralık askerinin artçılarından gelip kendisine kavuştuğunu ifade etti. Han dahi o fakire at, azık ve mal vererek ordu hizmetinden muaf tutup "Kal aç" dedi ki "Kalaç" (Hâlâç) boyları o nesildendir. Sonra Oğuz Han, Talas'tan Semerkant ve Buhara'ya gelip oradan Amuderya suyunu geçerek Horasan'a vardı. Ve o tarihte İran'da Pişdâdiyân meliklerinden Huşenk hükümdar idi ve Araplar Tavaif-i Müluk⁹⁶ idiler ve her kabilenin bir şeyhi var idi. Evladının hamlesi de İran'ı kendine bağladı ve Horasan'ı zapt etti ve Irak ve Acem ve Şam ve Mısır'ı ve sonra Azerbaycan'ı ele geçirdi. Şam tarafında ikameti esnasında bir hizmetkârını çağırarak eline bir altın yay ile üç altın ok verdi ve: "Yayı gün doğusu tarafında çölün ayak basılmayan yerine gömüp bir ucunu çıkar ve okları dahi gün batımı tarafına götürüp yay gibi onu da sakla." diye tembih etti. Hizmetkâr da tembihi gereğince hareket ederek aradan bir yıl geçtiğinde Gün, Ay, Yıldız isimlerinde olan üç büyük oğlunu çağırıp Gök, Dağ, Deniz isminde üç küçük oğlunu da kardeşlerine söylediği söz ile gün batımı tarafına gönderdi. Gök Han Osmanlıların, Deniz Han Selçukluların, Dağ Han Oğuz Guz ismiyle bilinen Türklerin büyük atalarıdır. Aradan bir müddet geçtikten sonra üç büyük oğulları bir altın yay ile pek çok av ve küçük oğulları dahi üç ok ile çok sayıda av getirdiler. Ve oğullarının getirdiği av eti vesair yiyecek ile büyük bir şölen tertip ederek beyleri huzurunda yayı bulan üç kardeşe ve okları da küçüklerle paylaştırdı ve Hira'dan Mısır'a kadar zapt ettiği memleketlere tarafından hâkimler atayarak sonra Moğolistan'a döndü.

Bu seferden dahi dönüşte evlat ve aşiretiyle emin ve selamet üzere dönüşüne şükran babından birçok hazırlıklar yaparak şenlik düzenledi. Ağaçları altın ile kaplı bir çadır hazırlattırarak içini la'l, yakut, zümrüt, firuz ve inci gibi şeylerle süsledi ve o altı oğluna çok nasihatler edip boy beylerine yönetim adabını talim ederek birçok şehirler ve vilayetler bahş ve ihsan eyledi. Ve hizmetinde bulunan askerî amirlere bir hayli dirlikler ve şehirler verdi ve üç büyük oğluna: "Siz altın yay bulup onu bozarak aranızda paylaştınız. Sizin adınız bundan sonra 'Bozok' olsun ve üç oku getiren oğullarına da sizin adınız 'Üçok' olsun." dedi. Ve "Bu oklar ile yayı siz kendiniz bulmayıp bu Tanrı Teâlâ'nın size bahş ettiği bir nasip ve kısmet olduğundan ve bizden evvel gelen ecdadımız arasında yay hangi tarafta ise okun ona tabi olması kanunu muteber olup bundan dolayı yay, şah ve ok onun vezirleri makamında tanındığından, vefatımdan sonra Gün Han benim tahtımda otursun ve onun vefatından sonra Bozok neslinden her kimin ehliyeti var ise o saltanat makamına geçsin ve üç oklarda vezirlik hizmetine razı olsunlar." dedi. Ve bu şenlikten sonra çok geçmeden vefat etti. Saltanat süresi yüz on altı yıldır! Ve hicretten otuz dört sene önce kabul edilir. Sonra Türkistan'da bulunan Yesi şehrini başkent seçmiş idi ki bu şehir Özbek hanlarına da bir müddet payitaht oldu.

⁹⁵ Askerlikte arttıkı güvenliği sağlamakla görevli, geriden gelen ve askeri takip eden birlik. (ç.n.)

⁹⁶ Endülüs Emevi Devleti'nin 1031 yılında yıkılması üzerine İber Yarımadası'nda kurulan ve 1031-1090 arasında hüküm süren Müslüman emirlikler için kullanılan bir tabirdir. (ç.n.)

Oğuz Han'ın vefatından sonra Gün Han hanlık tahtına oturdu. Ve Uygur kabilesinden olup babasının veziri bulunan İrfil Hoca'nın nasihati üzerine diğer beş kardeşi ile onların yirmi dört kişi olan oğullarına gereği kadar malikâneler verdiği gibi Oğuz Han'ın cariyelerinden olan çocuklarına da iltifat edip nimetlenirdi. Ve Oğuz'un yaptırmış olduğu süslü otağı kurdurarak bir büyük ziyafet çektiirmesiyle hükümdarlığın gereklerini yaptıktan sonra vefat ederek kardeşi Ay Han'ı yerine atadı. Ondan sonra Yıldız Han, Mengli Han, Deniz Han, İl Han birbirlerinin peşinden hükümdarlık makamına geçtiler. Ve Tatar Hükümdarı Sevinç Han da İl Han'ın çağdaşı idi. Bunların arasında savaş ve kavga uzayıp şiddetlenerek Sevinç Han, Kırgız Han'dan ve Moğol Türklerinin mahkûmu olan daha başka kavimlerden yardım ile İl Han'ın ordugâhı üzerine yığınak gösterdilerse de yine galibiyet İl Han'ın askerleri tarafında kaldı. Nihayet Tatarların bir yalancı dönüş yaparak geriye çekilmeleri üzerine İl Han takip etti ve Tatarlar uygun bir mevkide saf bağlamış olarak yeniden savaşa başlayıp Türkler üzerinde tam bir galibiyet kazandılar. Ve ekâbirlerinin çoğunu öldürüp kılıç artıklarını esir ederek Oğuz Devleti'ne son verdiler.

Bu rivayetler bir dereceye kadar Türk tarihinin efsane kısmı sayılabilirse de milattan on üç, hicretten yirmi asır önce Çe'u sülalesinin Çin tahtında hüküm sürdükleri sırada Asya kıtasının kuzey kısmında Hunların⁹⁷ hâkimiyet kurmuş oldukları görülür. Bunlara o zaman "Hien-Yun" diyorlardı. "Hiung-Nu" şeklinde adlandırması ise daha sonraları "Han" hükümdar sülalesi zamanına tesadüf eder.

Milâdî I. asırdan (hicrî VII. asırdan önce) itibaren "Kıyan-Nu" ismi de bulunmaktadır.

Hükûmetleri, bir zaman Okhotsk Denizi'nden Altay Dağlarına, hatta Yayık-Ural Nehri'ne kadar uzanıyor ve "Doğu Tatarları"

adı verilen Kopa, Siyen-pi ve Cucanlara nispetle Bssatı Tatarları adıyla Asya kıtasının doğu tarafı kastedilirdi.

Hiung-Nular Çinlilerle uzun uzadıya savaşmışlardır. O zaman birkaç vilayetten ibaret olan Çin hâkimiyetine nispetle Hiung-Nuların hâkimiyet alanı son derecede geniş ise de dil ve tarihleri ile alakalı bir eser bırakmamışlardır.

Çinliler, Türklerle birçok kere barış antlaşması yapmaya mecbur olmuşlar ve kız vermek suretiyle bu anlaşmaları kuvvetlendirmek ve hızlandırmak istemişlerdir. "Hun" beylerinin başı Tengri Kutu, Şen-Yu (Göğün oğlu, şanı yüce kısaltması "Şen-yu" yahut "Tanju" ve eşleri "Yen-şi=eş") adını alır idi.

Tanjular, diğer kabileler üzerinde üstünlük hakkı ve onlardan çokça asaleti, işlere hâkimiyeti olan "Siye-pi" ailesinden seçilirler idi. Hâkimiyetin mirasçılarına "Huyen-vang" denilir idi. Hükümdarın maiyetinde bulunan bütün beyler ve zabıtlar arasında muntazam şekilde tertip edilmiş rütbe silsilesi hüküm sürer idi.

Tanju'nun hükûmet merkezi şimdiki "Kuay-Hua-Çing" şehrinin kuzeydoğusunda bulunan İn-Şan Dağı idi. Bu dağ, Altay dağlarının İrtiş Nehri kaynaklarına doğru uzanıp giden bir şubesidir ki kuzeydoğu tarafından Hunların sınırlarını teşkil eder.

Tanju, Çin hakarıyla akrân muamelesi eder idi. Tanju hakana yazdığı mektuplarda: "Gök ve güneş ve ay tarafından hükümdarlık tahtına getirilmiş olan Hunların büyük Tanju'su Çin hakanından büyük bir saygı ile rica eder... ilh." tarzında idare-i lisan eyler idi.

İki hükûmet arasında cereyan eden hakiki ilişkinin tarihi milattan iki yüz on ve hicretten sekiz yüz yedi sene öncesine ancak çıkabilir. Fakat bu tarihten çok zaman önce yani hicretten iki bin sekiz yüz on dokuz sene önce, Çin'de hükümdar olan Hiya hükümdar sülalesinden önce Çin'in kuzey sınırında Türklerin varlığı bilindiği gibi, ikinci Şang sülalesinin hâkim olduğu dönemde Hunlar üzerine gönderilen Çin askeri hicretten önce bin yedi yüz otuz sekizde mağlup olup hezimete uğramıştır. Sonra III. sülale olan Chouların kurucusu Wu Wang zamanında Hunlar, Çinlilerden

⁹⁷ "Hun" adı Orhun Irmağı'na verilen isimlerden birisidir. Türk kabileleri genellikle yerleştikleri dağ, orman ve derelerin isimleriyle adlandırılırlar idi.

itaat talep etmiş ve adı geçen sülaleden Yuvang asrında Çite ve Şen-Si eyaletine doğru şiddetle hücum etmişlerdir. Hicretten önce bin beş yüz otuz iki tarihinden itibaren taarruz etmiş ve musallat olmuşlardır. Hicretten önce bin üç yüz on dokuzda Çi Emirliği'nin hükmettiği Kansu⁹⁸ eyaletine kadar girdiler.

Ondan kırk beş sene sonra da Peçili eyaletine akın ettiler. Türklerin birbiri arkasına olan hücumları Çinlileri âciz bıraktığından, saldırılarını önlemek üzere Çin Seddi'ni⁹⁹ inşaaya başladılar. Hicretten önce sekiz yüz otuz altıda bu set IV. Çin sülalesinin kurucusu olan Çin Şi Huang'ın himmetiyle vücuda gelmiş ise de ondan önce Yang Beyi, Doğu Tatarlarından korunmak için Peçili eyaletinin Vuçang Beyi, Şansi eyaletinin kuzey sınırına set çekmişlerdi. Şansi'de bulunan Çin Şi Huang'ı dahi onları taklitle hükmettiği bölgenin kuzeyine set çekmiş ve sonra bütün Çin Hitay'ına sahip olduğu zaman duvarları birleştirilmiştir.

Çin Şi Huang'ının vefatından, yani yukarıda beyan ettiğimiz milâdî iki yüz on senesinden sonra Çin'de karışıklık çıkarak sınır koruyuculardan arındırılmış ve bunu fırsat sayan Türkler tekraren Tatarların "Kara Muren" dedikleri Nehr-i Asfer'den dolaşarak Çin'i yağmaya başlamışlardır.

Bunların o zaman Tanjuları "Tü-men" yahut "Teoman" denilen zat idi. Namı zamanımıza kadar korunmuş olan ilk Hiyung-nu hakani işte bu zattır.

Teoman kumandasında olan Hunlar Çin Seddi'ni aşarak Ordu vilayeti ile eskiden sahip oldukları vilayetleri istila ettiler ve Hazar Denizi'ne kadar ezici kuvvetlerini gösterdiler.

Teoman milattan önce iki yüz dokuz senesinde vefat etti. Yerine geçen Mete Han milattan önce yüz yetmiş dört senesine kadar büyük fetihler gerçekleştirdi. Bu zamanda Çin Hükûmeti'ni dehşetli kargaşalar sarsmakta ve hâkim idare Han sülalesi kurucusu Kao-Huang-Ti'nin eline geçmekte idi. Bu Hakan idareye gelir gelmez Mete Tanju üzerine hücum etti ve Maya (şimdiki Su-Ping-Fu) şehrini kuşattı. Şehir zapt olundu. Tanju üç yüz bin Hun'un başında olduğu hâlde Şansi'ye girdi ve Singan-Fu şehri yakınına kadar ilerledi. Kao-Ti karşı çıkmaya cesaret edemeyerek kızlarından birini Tanju'ya vermek suretiyle barış talep etti.

Bundan sonra Türkler ve Çinliler arasında kız alıp vermek suretiyle akrabalık hasıl olmuş ise de Çin tarihçileri büyüklük taslayarak bu verilen kızların hükümdar ailesine mensup olmayıp bayağı cariyelerden olduklarını beyan ederler.

Milattan yüz yetmiş beş sene önce Hiung-Nular, Yu-şileri çoktan beri yerleşik bulundukları Kansu ve Şansi eyaletlerinden sürüp batı tarafına Balkaş Gölü ve İli Nehri civarına sığınmaya mecbur ettiler. Yu-Şileri daha önceleri Mete rahatsız ettiği hâlde bunun ardı sıra Lao-Çang isminde birisi onların hükümdarlarını katlettirip kafatasından bir kupa yapmış bunun üzerine artık Yu-Şiler Tayvan'ın (Stanislas Julien vb. yazıları "Matu Anlan" diye tercüme etmişlerdir.) öte tarafına firara mecbur olmuşlardır. Yu-Şiler de Yaksart'ı aşarak Soğd ve daha iyi bölgeleri işgal ve oralarda bulunan "Şu" veya "Saka" kavmini sürdüler.

Yine bu zamanda Tanju, Doğu Tatarlarının hükûmetini dahi yerle bir eyledi. Bu kavimlerin bir kısmı (Pekin'in kuzeyinde) Wu-Huan Dağlarına çekilip bu dağın ismiyle anıldılar. Bir kısmı da Siyen-pi Dağlarına sığınıp o adla anıldılar. Yu-Şilerin Maveraünnehir'e indikleri bir zamanda Hiung-Nuların müttefiki olup daha batı taraflarına yerleşen Wu-sun=Vu-sinler dahi İrtiş Nehri ve Aral'a kadar Kıpçak memleketi arasında yani Hiung-Nuların kuzeybatı taraflarında ortaya çıkıyorlar idi. Wu-sunlar, Alanlar vs. kavimler gibi mavi gözlü idiler. Reislerine "Kun-Mi" namı veriliyor ve İli sahilinde oturuyorlar idi. Wu-sunların ülkesine Çinliler "Kun-Mi Kua" yani "Kun-Mi"nin hükûmeti

⁹⁸ Moğolistan ile sınırdır.

⁹⁹ Halkın yanlış bir söylemi olarak "İskender Seddi" olarak adlandırdıkları ve Büyük İskender veya Zülkarneyn ile hiç münasebeti bulunmayan Çin Seddi'nin inşası on senede son bulmuş ve bu uğurda 400.000 kişi telef olmuştur. Çin yapımına Tatar ve Türklerin saldırılarını önlemek için sınırda beş yüz bin asker bulundurduğu gibi dört milyon amele istihdam etmiştir. Bu büyük set Pekin'in doğusunda deniz sahilinden başlayarak Peçili eyaletini kat ettikten sonra batıya dönerek "Şansi", "Şen-si" ve "Kansu" eyaletlerinden geçer. Seyyahların rivayetlerine göre uzunluğu iki bin beş yüz ve hatta iki bin altı yüz km. kadardır. Bazı yerleri tuğladan ve genellikle çoğu kısmı topraktan yapılmıştır. Her yerinde yan yana altı süvari geçecek kadar genişliği vardır. Bu büyük eser milattan 247 sene önce Moğol ve Mançuların Çin'i istilalarına karşı yapılmış ise de hiçbir faydası olmamıştır.

adını verirler. Çinliler Wu-sunları büsbütün Hunlara bağılıktan ayırmak yolunu aradılar. Bunun için Batı memleketlerinde ilk seyahatleri gerçekleştirmiş olan Çinli meşhur gezgin Çian Kien'i bunların arasında yücelttiler.

Çin hakanı bu zamanda bile Batı Tataristan, Maveraünnehir, Kan-kiu, Fars, Pu-s kavimleriyle ticari ve siyasî münasebette bulunur idi. Fakat Çin ile bahsedilen memleket arasında yerleşen Hunlar bu tarz ulaşımına mâni olmak istiyorlar idi. İşte Çan-Kien'in Wu-sun'da Yu-Şiler nezdinde memur olduğu vazifeyi ifa etmezden evvel on sene kadar Tanju tarafından tutuklanması bu muhalif fikirden kaynaklanmıştır.

Milattan yetmiş sene önce Wu-Huanlar, Hiung-Nulara karşı isyan ve bütün Tanjuların ve özellikle Mete'nin mezarını tahrip ettiler. Hiung-Nuları yüz fersah mesafeden fazla batı tarafına sürüp bunların terk etmiş oldukları araziye sahip oldular. Biraz sonra Siyen-pilerin Çinlilere yardımı sayesinde milâdî kırk beşte Wu-Huanlar mağlup oldu. Fakat derhâl kendilerini toplayarak daha fazla kuvvet peyda ettiler. Bunların hükûmetleri milattan iki yüz yedi yıl sonraya kadar devam etti.

Milâdın kırk üçüncü senesine doğru Hun Hükûmeti Kuzey ve Güney olmak üzere iki hükûmete ayrılmış idi. Altmış beşinci senesinde Kuzey Hunları güneylilerle birleşerek Şansi ve Hami üzerine çullandılar. Fakat gördükleri mağlubiyet ve hezimet üzerine kuzeyde ellerinde bulundurdıkları vilayetlere çekilmeye mecbur oldular. Çin generali Tsiu Hien tarafından takip ve memleketleri tahrip olduğu gibi Kilu-Şan Dağı'nda uğradıkları ikinci bir hezimetle Tanju, batı tarafına kaçtı. Bununla da Kuzey Hun Devleti son bulmuş oldu. (m. 93-544)

İki yüz bin Hun, Çin Hükûmeti'ne tabi olmak isteğinde bulundu. İtaat eden kısmı Altay Dağları'nı ve beş yüz fersahtan çok uzayıp giden geniş bozkırları aşarak Ural bozkırlarına ve Başkır memleketine geldiler. Bunlar Asya ve Avrupa sınırında Batı Hunları adıyla yeni bir Hiung-Nu devleti kurarak Tanjular tarafından idare olundular. Hükûmetleri asırlarca devam etti.

Çin tarihçileri bu iki hükûmetten bahsettikleri sırada Tanju Hükûmeti adıyla anıp hükümdarlarının Yayık (Ural) Nehri kaynağı yakınında bulunan Yu-Pan'da ikamet ettiğini yazarlar ise de mesafenin uzaklığı ve onlarla hiçbir münasebet peyda edemedikleri gibi bunlara dair ayrıntılı bilgi de vermezler. Avrupa kıtasını Hun adıyla istila edenler işte Uygurlar, Oğuzlar, Siyen-pi ve diğer Türk kavimleri ile çevrilmiş olan bu Batı Hunlarıdır.

Bunların Rusya sınırına ulaşmalarının ilk sonucu oralarda eskiden beri yerleşmiş olan kuzey kavimlerini güneye doğru sürmek olmuştur.

Adı geçen kavimler Çinlilerin "A-La-Ni" diye adlandırdıkları Alanlar idi. Bunların yetmiş sekiz senesinde Kafkas Dağları'nı aşarak Medya'ya (şimdiki Azerbaycan Irak ve Acem) girdikleri ve Partlarla bin altı yüz seksen senesinde Mark Aurel zamanında Romalılarla muharip bulundukları Latin müelliflerinde görülmektedir. Yüz sene sonra yani III. Gordian'ın zamanında Alanlar Makedonya'ya ve yavaş yavaş Avrupa'nın diğer ülkelerine dâhil oldular.

Kuzey Hunlarının enkazıyla Batı tarafında Hun Devleti'nin olduğu sırada Güney Hunları Şansi eyaletini işgal ediyorlardı. Tanjuları olan Hi-yu-lan-şi'ye Kuzey Hunlarından otuz dört bin aile doksan üçte itaat talep etmiş idi. İktidarı ele geçiren Siyenpilerle Wu-Han ve Keyanların istilaları, milâdın yüz yirmi beşinci senesinde vuku bulmuştur. Gitgide Güney Hun Devleti zafiyete uğradı. Tanjular, Çin hakanlarının çeşitli kişilerine birer alet oldular. İki yüz altı tarihinde Çin hükûmeti de bölünerek üç hükûmete ayrıldı. Şöyle ki: Vay Gavaylar kuzeyde, Vular güneyde ve küçük Han sülalesi batıda yetki icra ediyorlardı.

İki yüz yedi tarihinde Vaylar civar kavimlere, özellikle Wu-Hanlar üzerine hücum edip birer birer itaat altına aldılar. Şimdi sıra Güney Hunlarına gelmiş idi. Son Tanjuları olan Vu-Çe-Sien uzun müddet karşı koyduktan sonra Çin hakanının huzuruna çıkarak itaat bildirdi. Güney Hiung-Nu Devleti iki yüz yirmi birde yıkıldı. Ahalinin bir kısmı Kansu ve Şansi eyaletlerinin yerli ahalisine karıştı. Çoğu batı tarafına iltica etti. Doksan üç senesinde göçen ilk Hunlarla buluştular.

İki yüz yirmi beş senesine doğru Siyen-piler merkez Asya'ya indiler. Hiung-Nulara ait olan ülkeyi istila ettiler. Tupa, Tuba ve So-teou adıyla geniş bir devlet kurdular ki yüz sene sonra yani

milâdî üç yüz yirmi yılına doğru İli Nehri'nden Amur Nehri'ne kadar uzayıp gidiyordu. Siyen-pi ismi zamanımıza kadar “Sir” ve “Sibirya” şeklinde payidar olup kalmıştır. Fakat üç yüz on senesine doğru Siyen-pilere mensup olup tarih lisanında isimleri “Cu-an-cuan, cu-cu, cinu-cen, cu-cuen” şeklinde ve Arapça olarak “Ye’cüc ve Me’cüc” adlandırılmış olan diğer Türk kavimleri batı tarafına doğru şiddetli bir yığılma gösterdi.

Üç yüz doksan yılında Siyen-piler de oldukları yerden sürüldü, devletleri mahv u perişan oldu. Cücenler¹⁰⁰ Kuzey Makar Adalarından birisi “Karakurum” olmak üzere yavaş yavaş bütün Tataristan’a sahip oldular. Bunların reisine Tanju adı veriliyordu. Bu hükümdarlardan To-lun adındaki birisi dört yüz yirmi yılına doğru Tanju unvanını Hakan (Çince: Khohan) olarak değiştirdi. Bu kelimenin türeyiş şekli tamamıyla belli değil ise de bundan sonra Tatar hükümdarlarına unvan olup kalmıştır. To-lun büyük bir cihangir ve kanun koyucu oldu. Saltanatı döneminde Cücenlerin devleti Kore’den Avrupa’ya kadar uzayıp gidiyordu. Hatta bir zamanlar Batı Hunların yerleşmek üzere oldukları Başkır memleketi dahi yayılma alanlarına girmiş idi.

Dört yüz otuz senesine doğru Attila’nın Avrupa’yı istilasını hiç şüphe yok ki Cücenler yüzünden olmuştur. Yine Haydariler ve Eftalit yani Ak Hunlarınki dahi bu zamana tesadüf eder. Cücen devletinin yıkıldığı zamana kadar hüküm süren bütün hakanların isimlerini ve yaptıklarını Çin tarihçileri kaydetmişlerdir.

Una-Huay ve Nagan-lu-çin kumandasında bulunan Tukeyular, Cücenlerin memleketlerini istila ve 552’den 554 senesine kadar ahaliyi toptan katletmişlerdir. Bu sebeple Tukeyular bütün Asya’nın kuzeyine Kaşgar -Buhara-yı Sagir- bölgesinin merkezine sahip oldular. Cücenler üzerine elde ettikleri bu başarıdan sonra Tukeyular, Yaksart yani Seyhun Nehri’ni aşarak Fars hükümdarı Hüsrev-ü Nuşirevan ile ittifak ederek Maverâünnehir’de bulunan Eftalit yani Ak Hunların egemenliğine son verdiler. Beş yüz elli yedide Eftalitler, Hakan adını taşıyan ve Var ve Huni adlarını taşıyan reislerine tabi olarak firar ettiler. Varhuni yahut Varhunit adıyla tarihte anılan Uygur, Sabir ve Türkler işte bunlardır. Fakat bunlar Avrupa’ya dâhil oldukları zaman Avar adını almışlardır.

Tarihin bu noktası şükre şayan ise de herhâlde Avar adının vaktiyle Tataristan’da dehşetli bir hükûmet hatırası bırakmış olan diğer kavimlerin adı olduğu zannedilmektedir.

Tarihî olayların bundan sonrası gelecek bahislerde görülecektir.

Âlemdede millet ve ümmetlerin vukuatları bir tarzda cereyan etmektedir: “Tarih, olayların tekerrüründen ibarettir.” sözü bir hakikattir yani her kavmin kendi nesillerinin ve geleceğinin devamı diğerinin son bulmasına bağlıdır. Medeniyetin varlığıyla övünülen şu asırda bu durum açıktan açığa kendisini göstermiyor ise de ticareti bazı milletlerin tekeline alarak diğerini ihtiyaç içinde bırakmak suretiyle toplumların artışına set çektikleri görülmeyecek kadar gizli bir hâl değildir.

İşte eski Türk kavimlerinin birbirine ve çevrelerine karşı icra etmiş oldukları savaşlarda da bu fikirden başka bir maksat yoktur.

Bazı kindar tarihçi ve seyyahların tasvir ettikleri gibi bu savaşçı insanlar çobana benzemezler. Bunlar çevgan yerine mızrak, çoban düdüğü yerine kaval kullanırlar.

Veraset-i Ma’kusa dediğimiz veraset usulünden dolayı talih peşinde koşan yiğitlerin Çin, İran, Küçük Asya’ya geçişlerinden dolayı olan değişim göz ardı edildiği takdirde, Türk ve Moğol ailesi içinde kadınların hayal edildiğinden çok önemli bir mevkiye sahip bulundukları görülür. Türk âdeti, hatta bugün şer’i şerife bağlı olanlar yanında bile kadınların sahip bulundukları bir medeni şahsiyet temin etmiştir.¹⁰¹ Bir kız veya kadınla evlenen bir Türk ilk önce kan veya İstanbul halkının tabiriyle ağırlık adında peşinen bir mihr vermek mecburiyetinde olduğu gibi yüz görümlüğü diye kendisi; el öpmelik diye de ebeveyn ve akrabası hâllerine göre birer hediye takdim etmeleri âdettir. Bu hediyeler genellikle altın, gümüş vb. mücevherattan ibaret olup kadının kendi malıdır. Verilen ağırlık ile de oda

¹⁰⁰ Şimdiki Çeçenlerin bunların torunları olması muhtemeldir.

¹⁰¹ Yazarın burada Türklerin kadına verdiği kıymet üzerinde dururken “şer’i şerife bağlı olanlar nezdinde bile” tabirini kullanması üzücüdür. Çünkü Müslüman olmakla birlikte alınan bazı teamüller Araplara mahsus, hatta Allah’ın Araplardan kaldırmak istediği menfi uygulamalardır.” (ç.n.)

döşemesi, kap kakak vs. alındığından eşler müştereken kullanır iseler de boşanma durumunda bunları kadın kendi hanesine götürür. Türk ve Moğolların kibar kadınlarının arpalığı bulunmak mecburi olup eşsiz olanlar bununla geçinirdi. Cengiz Han'ın Türk ve Moğolları nezdinde şeriat hükümleri, medeni idare tarzının ve millî örfün yerine geçmeden veya bunları ikinci derecede bırakmadan önce birtakım prenseslerin bir ordu arpalığına sahip bulundukları malum olduğundan, kadınların arpalığında¹⁰² örekeden tut da mızrak bile bulunduğu anlaşılıyor. Türk ve Moğollarda kızları devlet yönetiminden alıkoyan bir veraset usulü olmadığından İslâm'dan önce hatunların eşlerinin yerine geçtiği sıkça görüldüğü gibi, İslâm'dan sonra da vaki olmuştur. Hatta Osmanlı saltanatında en meşhuru Kösem Valide Sultan olmak üzere saltanatlarının ihtişamı övülen saygın hanımlar Mal Hatun, Nilüfer Hatun vb. her zaman önemli bir hürmet mevki kazanmışlardır. Örfî kanunlara hâlâ riayetleri tam olan Ceyhun Türkmenlerinden Teke Türkmenlerinin emiresi yakın zamanlarda Rus miralaylarından Ali Hanof'a vararak hükûmetinin hukukunu Rusya'ya terk etmiş ve tebasından buna itiraz eden bulunmamıştır. Hicrî sekizinci asır ortalarına doğru Kırım'da seyahat eden İbn-i Batuta, Türk kadınlarının çarşı ve pazarlarda alışveriş ettiklerini ve kocalarının ise bomboş oturup durduklarını şaşkınlıkla nakleder. Çin tarihçileri de Türk kadınlarının hürmet ve muhabbete mazhar olduklarını, şahsi asaletlerinin bulunduğunu beyan ile evliliklerinde de bu asaleti kaybetmediklerini beyan ederler.

Tartışmasız kişisel asaletlerini tesis etmiş olan Türk kavmi nezdinde miras hukukunun yedinci batında duraklaması gariptir. Ebulgazi Bahadır Han *Şecere-i Türkî*'de: *Yedi atağça andın sonun koymas. Türk ve tacın ve o barça âdem ferzendinin içinde yedi resmi atasını ser kılmak. Türk halkı aydurını arkamdan biri temürcü men itüikçi ki minig yeti ata uş bu yurtta ülken turur, yatur kim yeti arkadın yarlık yüziün körgeim yokdur. Tacik hem şundak dir.*¹⁰³ Yedi arka yani yedi batın ki üç asır kadar bir müddettir. Zaman aşımını sağlar ve unvanı siler, yok eder. Buradaki unvandan maksat neseplere bağlı lakaplar değil kabul edilen nizamlardır. Nesepler yok olmaz. Hâlâ zamanımız Kırgızlarından ulu cüz, orta cüz, küçük cüzlerden¹⁰⁴ her oymak on asırdan daha evvelki olan ongunlarını (arma) muhafaza ediyorlar. Kıpçak oymağı milâdî altıncı asırda -hicretten bir asır önce- Çinli tarihçilerden Tukeyların sözleşmeleri altında gördükleri mızrak demiri şeklinin hızla resmedilmesinden hâsıl olmuş bir arma kullandıkları gibi, altı asırdan beri İslâm'ın kurtuluş dairesinde bulunan Giray Ogiriski oymakları hâlâ sözleşmelerin altına ataları olan Hristiyan Kerait Türklerinin haçını koymakta ve bir kısmı sıradan şeklini verip bir kısmı ise bazı hatlar ilave etmektedir. Türk kanununda kişisel haberler ile millî rivayetler ayrı şeylerdir. Akrabalık hissî işlerden olup hukuki meselelerden değildir.

Bu hâle sebep Türklerin uzun süre silahlı göçebelikleri ve yabancı kavimler nezdinde askerî hizmette bulunmalarındır. Araplar aşiret ve kabile hâlinde göç etmişlerdir. Türkler ise ittifak eden topluluklar, ifrat ehli bireyler, bir sancak altında birleşen topluluklar şeklinde memleketlerini terk etmişlerdir.

Türkler ve Moğollarda bağnazlık etkileri olmamıştır. Araplar, İranlılar ve Slavlarda mevcut dinî tasavvur, Türkler, Moğollar, Mançularda görülmemiştir. Girdikleri mezhepler içinde bunların huzur ve esenliklerine Buda mezhebi pek uygun düşmüştür. Kendileri tabiat ve yaratılış olarak, mizaç olarak Budfiliğe yatkındırlar. Bunlardan daha sonra İslâmîyet dairesine girenler Din-i Muhammedî'nin kutsallığını takdir etmiş, canlarını esirgmeden destek vermiş, kılıç çekmiştir.

Asıl Türklerin vasıtasıyla birçok Türkçe yazılan eserlerdeki -ki bütün manzumdur- ifade tarzı, fikrî esas tasavvufa dairdir. Fakat bu hususta eser sahiplerinin hakkıyla incelenmesi lazımdır.

¹⁰² Arpalık, Osmanlı'da bazı memurlara emeklilik hâlinde veya görevden ayrıldığında ödenen tahsisat olarak da kullanılır. (ç.n.)

¹⁰³ Tüzikat-ı Timuri'de yedi batından evvelki bağlar tasdik edilerek Ebulgazi'nin rivayeti ile uygunluk görülür. Birinci batın atasından itibaren yedinci batına kadar büyükbabaların Moğolca isimleri şunlardır: "İçbike Eboken, Alancık, Budatur, Budakur, Murti, Dudakon."

¹⁰⁴ Alaş Han'ın üç oğlu vardır. Bakarıs neslinden gelenler Uluğ Cüz, Akarıs neslinden gelenler Orta Cüz, Yanarıs neslinden gelenler Küçük Cüz adıyla anılır. (ç.n.)

Çünkü İranlılardan Türkçe yazanlar çoktur. Tabii hâl ve hissiyatını yazan bir Müslüman Türk'ün eserinde mutlaka tasavvuf düşüncesi ağırlıktadır. Halis Türk şairleri kendi meyil ve yaratılışlarına tercüman oldukları zaman kendilerini tasavvuftan alamazlar.¹⁰⁵ Arap ve Acem'i taklit edenlerse onların ilhamlarını anlamayarak eksiklerini çoğaltırlar. Türkler Buda mezhebinden başka diğer din ve mezhepleri yavaş bir şekilde ne şevk ne de nefretle kabul etmişlerdir. Türkler; Mecusî, Mazdekî, Nasturî ve İslâm dinlerini kabul etmişlerdir. Lakin bunlara ait hususları gönül rahatlığı ile kabul edip asker doğalarına uygun görmedikleri zaman hiç oralara girmemişlerdir. Din değiştirmek için yedi batın geçmesini beklemediklerinden Türkler hangi dine kesin girmişlerse samimiyetle uygar (medenî) sıfatına layık bir şekilde değişiklik ve çekişme yapmaksızın kabul etmişlerdir. Zaten gerek uygarlık, gerekse yasa dedikleri idare kanunu da bunu gerektirir. Kabul ettikleri dini de dayandığı delillerle değil, halis niyetlerinden dolayı samimiyet ve ciddiyetle savundular. Teşvik ve zorlamada bulunmadıkları gibi dinî tartışmalara girişmediler. Moğol hükümdarlarından Mengü Kağan adap ve usule uygun bir şekilde anlattırmak üzere Muhammedî ve Budî âlimlerini huzurunda toplar ve başka yerde mücadelelerini men' eyler idi. Bu dinî sohbetlerden sonra da yeme içme faslı gelirdi.

İran çetesinde bulunan Türkler arasına, -çoğu zaman hükmü geçmeyen- Mazdek inancı, Çin ve Tiyanşan, Pe-Lu batısındakiler içine Nasturî Hristiyanlığı ve sonra İslâmîyet Tiyanşan, Nan-Lu Çin askerî sınırını ve nihayet doğu çetesinde bulunan Moğol ve Mançular arasında Hristiyanlık¹⁰⁶ Manilik, sonra İslâmîyet ve Buda mezhebi yayılıp geçerli olmazdan evvel bütün bu kavimlerin kendilerine mahsus eski dinleri vardı ki Mançu ayin kitaplarında ve Çin tarihlerinde kısmen muhafaza olunmuştur. Batıda Çeremşler, kuzey ve doğuda Yakut, Altay Türkleri, Teleütler, Tunguzlar bu mezhepleri birtakım değişikliklere rağmen pek çoğu bozulmaksızın muhafaza etmişlerdir. Bunların esasları Kırgızlar, Sibiryâ Tatarları ve diğer Müslümanların hikâyeleri, şiirleri ve inançları arasında yaşayagelmışlerdir. Bu eski mezheplerin inançları, sınıfları ve amellerini meydana çıkarmak mümkün değilse de aralarında müşterek olan umumi kaideleri ve estetik zaviyeden bakıldığında dış görünüşleri hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Bu mezheplerde en çok dikkati çeken nitelik insanın kendisini çevreleyen âleme çok şefkatli ve merhametli olmasıdır. Yani nazari dinî bilgiye boğulmamış saf bir çoban inancı hâkimdir.

Eski Çinliler gibi Türkler de: Arz, ağaç, maden, ateş ve sudan ibaret beş unsurun beş kişide tecellisini kabul edip bunları kutsal sayarlardı. Beş kişi de merkezde Kin Han, Sarı Han, doğuda Gök Han, güneyde Kırmızı Han, batıda Ak Han, kuzeyde Kara Han'dır.¹⁰⁷ Sonra bu meslek iki soyun tekeline geçti ki bu da Tengri'den (Gök ile Yer) ibarettir. Yeryüzünde Hiung-Nuların hükümdarı, yani Moğol Kağanı, hâlâ Çin imparatorunun sahip bulunduğu "Hükümdar-ı Semavi" unvanı gibi o manada olarak Tengri Kut diye tanınır idi. Beş unsur isimleri on iki hayvan¹⁰⁸ adı ile birleşerek, Türk ve Moğollar nezdinde kullanılan altmış yıllık bir astronomik devir vücuda getirmişlerdir. Sıçan

¹⁰⁵ Vambery'nin Çağatay dilbilgisindeki *Burak Divane*'yi okumalı, s. 58-79.

¹⁰⁶ Tarihçi İbni Haldun, Semavi dinlerin çeşitli beldelerde yayılmasını anlatır fakat karışarak da geçtiğini hikâye ederken şöyle diyor: *Ve yine kuzey tarafında beşinci iklimde kavuşan yedinci iklimde yerleşik Sakalibe, Efrenc taifelerinin ve Türk ve Tatar kabilelerinin bazıları beşinci iklimde yerleşik Hristiyan taifesi ile karışmaları sebebiyle Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.*

¹⁰⁷ Şu tabirler hâlâ Asya Türkleri arasında siyasi istilâh olarak kalmıştır: Cengiz Han zamanında Gök Moğol namıyla anıldığı gibi yine o zamanda merkez, yani Çin hükümdarı da Kin Kağan yani Sarı veya Hükümdar-ı Zerrin unvanını almıştır. Batı imparatoru yerine de şimdi Ak Kral denilen Rusya İmparatoru gelmiştir.

¹⁰⁸ Türk yılı denilen seneler kamerî olup isimleri şunlardır: Sıçan yılı (Sıçan), Öküz (Odu) yılı, Pars yılı, Tavşan yılı, Balık yılı, At yılı, Koyun yılı, Maymun yılı, Tavuk yılı, İt yılı, Domuz yılı. Kâtip Çelebi merhumun *Takvimü't-Tevârih*'inde Türk Tarihi hakkında verilen bilgiler faydası olduğundan buraya eklendi: *Doğu tarafının bilginleri yani Çin, Hıtay, Moğol ve Çağatay ahalisi âlemin başlangıcına yöneldiklerinden tarih öncesidir. Onlar zannederler ki âlemin ömrü 360 (ven=van) ve her ven on bin yıl ve her on iki yıl bir devir ola. Ve her yılı bir hayvana nispet ederler. O hayvan o yılın talihidir. Galiba onda geçmiş olan ömür, anılan hayvanın tabiatının gereği üzere olur derler. Ayların isimleri Türk dili ile buna göre adlandırılmıştır. Aram ay, ikinci ay, üçüncü ay, dördüncü ay, beşinci ay, altıncı ay, yedinci ay, sekizinci ay, dokuzuncu ay, onuncu ay, on birinci ay (bir yirminç ay), onikinci ay (çakşaput=oruç ayı) ve senenin ilk ayının başlangıcı daima güneşin ayla ayın ikinci on gününde, zeval öncesine içtima vaktinde yani güneş, ay ve dünyanın aynı hizaya geldiği vakittir. Bayramları dahi o gündür. Ve bu günün tanına itibar olunur. Sair ayların başlangıcında burçların ortalarında, güneş, ay ve dünya aynı hizaya geldiğinde adı geçen tarihin ayları kamerî ve yılı şemsî olmak lazımdır. Çünkü yılın başlangıcı dolunaya, ictimaya bağlıdır. Bu takdirci yılda on bir gün fazladan, iki veya üç senede bir ay fazla olur. Ona "beşon ay" derler.*

demir yılı, öküz demir yılı, pars demir yılı gibi... Yukarı Asya'da bulunan Türklerin mezar taşlarında bile (bunların en son tarihli milâdî 1406'ya denk gelir, hicrî: 806) dâhil oldukları mezhebin Selefus (Silifkeliler) takvimi üzerine kurulmuş olan tarihle beraber kendi eski tarih devirlerini kaydetmişlerdir.

İslâmîyet'in Doğu Türkistan'da yerleşmesinin üstünden asırlar geçtiği hâlde bile Türk tarih usulü kullanılmıştır ki hicrî bin yetmiş dört senesinde meydana getirilen Şecere-i Türkî'de Türk tarihi ve hicrî tarihin hep birlikte kaydedilmiş olması buna bir delildir.¹⁰⁹ Dikkate şayan hususlardan olmak üzere şunu da belirtelim ki Litvanya ve Karim (Karaim) denilen Musevî Türkler zamanımıza kadar Yahudi tarihini kısmen kabul ederek hâlâ temmuz-ağustos, eylül-teşrin-i evvel, teşrin-i sâni-kanun-ı evvel aylarına tesadüf eden üç ayın İbranicesi ilul, heşvan, kislev olduğu hâlde eski Türk isimleri olan çürük ay, güz ay, sokun ay (çiğnenmiş ay demek) vb. adlandırmaları kullanıyorlar.

Şu eski mezheplerde en ziyade hürmete şayan olan unsur silah imalatına yarayan madde yani demir idi. Türklerin asılları hakkındaki bütün rivayete demir dâhil olur. Muhtemelen Romalılar Merih kılıcı (L'épée de Mars) tabiriyle, Hunların bir kılıç demiri şeklinde biçimlendirip dua arz ettikleri demiri tarif etmek istemişlerdir. Milâdî altıncı asırda Türkistan'a giden Bizans elçileri sınırda, sınır geçme merasiminde bulunurlar idi. Yani elçilere demir takdim olunur idi. Timur ve Timurtaş gibi eski millî adlar elbette eski bir inanca dayanarak verilmiştir. Hatta Hun kralı Attila'nın ismi bile Macarcada çelik manasına gelen Aczel kelimesinden Atzel şeklinde ve sonra da Attila şekline girmiş ve bu da tamamıyla Türkçenin Timur veya Timurtaş isimlerinin tercüme edilmişidir.

İzlerinden pek çoğu zamanımıza kadar ulaşan anasır-ı hamse inancını yer ile bir "senaiyet-ikilem" teşkil eden Tengri-Tenri yani gök inancı takip etti. Halkın itikadınca (yer) tengri cinler, periler, ifritlere mesken olmakla beraber batıdaki Çeremişler, doğudaki Altaylılar da hâlâ zamanımıza kadar Tengri yani Gök'e kurban takdimi ve ihtiyaçlarını arz ettikleri de görülmüştür.¹¹⁰

*Ey Gök Tanrı yani Abyaşa
Biri yeşildir, ağaçları yeşertir.
Erzak verirsin!
Tanrı eve bir reis ver
Halk, halk
Töre Tanrısı
Ya Rabb kabul ve inayet et!*

(Radloff C.1 s. 228)

Bu dilek gibi nispeten kuvvetli bir inanç Türk ve Moğolların eski akidelerinden olan senaiyeti (düalizm) pek de yok edememiştir. Budizm cismani heveslere kapalı, diyaloga karşı duran duygusuz ruhlar üzerinde birtakım hisler uyandırmıştır.

Türkler kendi mitolojilerinde etnografyaya ait olan asıllarını muhafaza etmişlerdir. Diğer kavimlerden çok Türklerin eski devirlere ait olan etnografyalarını tarihî hakikatlere tatbik etmek daha kolaydır.

Resmen Hristiyan olan Çeremislerin duası;¹¹¹

Ulu Tanrı, su hâkimi
Su halkı,

¹⁰⁹ Tarih bin yetmiş dört ve tavşan yılında ve mübarek ramazan ayında darü'l fenadan, darü'l bekaya göç etti. (Şecere-i Türkî), s.173.

¹¹⁰ Altay putperestlerinden Teleütlerin duası.

¹¹¹ Avrupa Rusyası'nda Viyatka, Perm, Kazan, Sibirsk, Orenburg, vilayetlerinde yerleşik ve "Finova" ırkından bir kavimdir. Ziraat ve arıcılıkla geçinirler.

Su annesi
Ulu Tanrı, ateşin Rabb'i
Ateşin yaratıcısı
Ateşin annesi
Ulu Tanrı, yer hâkimi,
Yerin yüce yaratıcısı
Yerin annesi
Hayatı canlandırıp diriltiren Ulu Tanrı
Arıları artıran Ulu Tanrı
Pus emiri Ulu Tanrı
Karanlığın ulu atası, ulu anası

“Arıların çoğalmasını rica ederiz. Arıların kanatlarını kuvvetli kıl, sabah şebnemi ile gittikleri zaman güzel meyvelerle karşılaştırsın... Ovaya çıktığımız vakit, orada senin çalı horozların var, bize onları rast getir... Bizi kırlangıç gibi cıvıltılarla yaşatsın.”

Yakovliev'in *Çeremislerin Dinî Merasimleri*, Mütercimi: Dozon, s.16.

Hicretten bir asır evvelinden hicrî ikinci asra (milâdî altıncı-sekizinci asır) kadar olan Türk soylular Cermenlerin milâdî birinciden altıncı asra kadar olanından daha çok bugün bilinir. Töton denilen eski Cermen kavminden daha eski tarihte Türkçe yazılmış tarihî eserler elde edilmiştir. Abidelerden sayılan bu eserlerdeki isimler kısmen efsaneden ibaret olup Türk ve Moğollar tarafından milâdî on üçüncü asırda işlenen nesepnamelerde tekrar edilmektedir.

Eski Türk abidelerinin en önemlisi biri Türkçe ve diğeri milâdî yedi yüz otuz üç senesi ocak ayına denk gelen bir tarihte Çince olarak yazılmış olan iki sütundur. Bu sütun bin yedi yüz altmış dokuz senesi Mösyö Yadrintsev vasıtasıyla Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Koşo-Çaydam Gölü ile yukarı Orhun arasında keşfedilen birtakım abideler arasında bulunmuştur. Helsinki Üniversitesi hocalarından olan Mösyö Thomsen bu eski Türk yazısının çözümlenip okunması usulünü keşf ile bin sekiz yüz doksan üç senesi kanun-ı evvelinin beşinde Kopenhag Akademisi'ne arz etmiş ve Mösyö Radloff da bin sekiz yüz doksan dörtte bunun metin ve tercümesini neşretmiştir. Yine o tarihte Thomsen o yazıların metnini tercüme ve neşretmiş ve bunda Radloff'a üstün gelmiştir. Sütun, Çinlilerin Mekilyen Han dedikleri bir Türk Beyi tarafından milâdî yedi yüz otuz bir yılında vefat eden Kutluk'un oğlu ve biraderi Göl Han namına dikilmiştir. Bu yazının aşağısında Çinlilerin Mekilyen ve Türklerin Bilge Han dedikleri zat hakkında oğlu Yollug Tigin tarafından daha kısa yazdırılmış bir ibare vardır.¹¹²

Bilge Han ve biraderi Kül Tigin hakkındaki yazıtlar hicrî birinciden ikinci (milâdî yedinciden sekizinci) asrına kadar olan Türk cemaati ile Altay, Çin Seddi, Çin hududu üzerindeki Hingan Dağları arasındaki Türk Devleti ve idare tarzı hakkında fikir vermektedir. Bu hükûmet dâhilinde Türk milleti niceliğe, etnografyaya ait bir yakınlıkla sınırlı kalmaksızın birtakım şahıslar ve kabilelerden oluşuyor idi. Yani açık ve toplu bir heyet hâlinde olup niceliği iyi ve kötü idareye tabi olmak üzere Kağan¹¹³ denilen bir reisin etrafına toplanmış birtakım kişiler ve kabilelerden ibaret idi. Kağan sütunda babasının adını zikretmeyip¹¹⁴ ancak İlteriş¹¹⁵ yani milleti ihya eden adıyla andığı gibi annesini de İlbilge yani milleti tanır unvanıyla zikrediyor. Ne kendisinin ne de Dokuz Oğuz, Oğuz Türkleri

¹¹² Bunlara ait tarihî olaylar bilahare görülecektir.

¹¹³ Kağan veya halkın tahrifi ile Hak(ğ)an sonra (ğ)nin düşmesi ile (Khan), (Han) hep bir kelimedir. Çince “Huhan” suretinde yazılmıştır.

¹¹⁴ Çincesinde babası “Kutluk” diye zikredilmiştir.

¹¹⁵ On Uygur boyundan Mengü Tatı adlı kişiyi getirdiler. “Gün İrkin” lakap koydular. Bu ikisinin oğlanları yüz yıl kadar dura koydular. Ondandır dahi bir Uygur oldu. On Uygur'a her kim baş olsa (İl İter) dediler. Dokuz Uygur'a her kim baş olsa (Gün İrkin) dediler. Çok yıllar duranların adını şöyle derler idi” Ondandır her kim dururse (İdi Kut) dediler. İdinin manasın her kim bilir? Derler ki sütünü tadan bilir (Şecere-i Türkîs s. 25) İşte görülüyor ki hicrî 11. Asırda bu kitabı telif eden Ebulgazi Bahadır Han Uygur'un (İdi Kut)una milleti ihya eden manasında (İl İter) diyor. (Tukyu)da bu manadadır.

diye esas unsurunu beyan eylediği Türklerin nesepleri hakkında malumat veriyor. Kağan Tarduş dile (bunlar asıl Türk gibi görünüyor) yahut Oğuz, Kurikan, Tatar, Hitay, Tatabı ve Karluk gibi bazen itaatkâr ve millî birliğe dâhil, bazen bağı olan ulusları asıl neseplerini ayırt etmeksizin aynı tabir ile zikrediyor. Bilge Han, babası İlteriş Kutluk'un Türk milletini nasıl ihya ettiğini zikrederken: *Yedi yüz kişi oldukları gibi, bir millet teşkil ve bir kağan atadılar* diyor ki bundan da Türklerin kendi kendilerine bir ismi olmayıp her topluluğun hakanının adıyla anıldığını gösteriyor.

Akrabalık bağları, kanun ve aile bireylerinin fikirlerinden bahsetmeyen bu Türkiye muhtırasında dine dair de bir söz yoktur. Üç dört defa imdat ve yardım olunmaksızın “Üze Tengri” yani “yukarıda olan gök” aşağıda bulunan (yer) “asra yir” ile zikredilerek: *Oğuz Beyleri, budun işitin! Üze Tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun İlini, töreni kim artadı?*¹¹⁶ denir. Yalnız bir kere tanrısallık, yardımcı bir kudrete sahip, doğulan yer olan vatanın timsali, teşekkür ettiği unsurların seçimi tarzında varlık göstermiştir.¹¹⁷

“Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yeri subı anca etmiş. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolcun tiyin akangım İlteriş Kağanın, ögüm İlbilge Katunung Tengri töpesinde tutup yügerü götürmüş erinç. Akanım kağan yiti yigirmi erin taşıkmuş. Taşra yorıyur tiyinkü eşidip balıktaki tağıkmuş, tağıdaki inmiş, tirilip yitmiş er bolmuş. Tengri küç birdük üçün akanım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı koyun teg ermiş. İlerü kurıgaru, sülep tirmiş kubartmış. Kamugı yiti yüz er bolmuş. Yiti yüz er bolup ilsiremiş, kağansıramış budunug kürigetmiş, kuladmış budunug Türk törüsin içgınnmış budunug eçüm-apam törüsinçe yaratmış, boşgurmuş.”

Yukarıdaki ibarenin tercümesi: *Yukarıda Türk Tanrısı ve Türklerin mukaddes yer ve su perileri böyle yaydılar: Türk milleti yok olmasın diye, millet yeniden hayat bulsun diye babam İlteriş Kağan ile annem İlbilge Hatun'u Tanrı tepesinde tutup yukarı kaldırdı. Babam Kağan yirmi yedi er ile gitti. Çıktığı ve ilerlediği duyulunca şehirdekiler dağa çıktı, dağdakiler indi, derlenip toplanıp yetmiş kişi oldular. Tanrı güç ve kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt oldu, düşman koyun oldu. İleri geri (doğu batı)ya sefer edip asker topladı ve onları coşturdu. Tamamı yedi yüz er oldu, yedi yüz er olduktan sonra birtakım kavimlerin hamiliğini aldı, hükümdarlarını sürdü. Ahalisini köle ve esir etti. Türklerin kabile ve düzenlerini lağvedip atamızın kanunu üzere onları düzenledi ve onları teşvik edip harekete geçirdi.*

İslâm'dan önce Çinliler Türklerin dinî görüşleri hakkında az bilgi veriyorlar. Teofilakt Simokata'ya göre Türkler ateş, hava, toprak ve suya yani dört unsura hürmet ederlerdi.

Kâinatın haliki olmak üzere yalnız ulu ve yüce bir İlah'a taparlar ve ona at, öküz ve koyun kurban ederler idi. İnanç önderleri gaipden haber vermek kuvvetine sahip olduklarını iddia ederler idi. Şimdiki hâlde Altay Dağları'nda iskân etmekte ve henüz şaman inancı üzere bulunmakta olan Türklerin inanç kaynaklı uygulamaları incelenirse eski Türklerin inançları hakkında daha güzel sonuçlar elde edilebilir. Söz gelişi Moğollar gibi, Türklere yakın olan kavimlerin şaman inancına dair muhafaza ettikleri ayin ve itikatların her açıdan eski Türklerin itikatlarından ibaret olduğunu Mösyö Radloff beyan etmektedir. Türklere göre kâinat birtakım tabakalardan oluşmuştur. Yukarı tarafta on yedi semavi tabaka, nurani âlem, aşağıda bulunan yedi veya dokuz tabaka yakıcı âlem karanlığı oluşturup bunların ikisi arasında da insanoğlunun yaşadığı yüzey, arz bulunmaktadır ki bu iki âlemin etkisinden bağımsız değildir. Altay Türkleri göğü, yeri ve bütün varlıklarla birlikte insanoğlunu yaratana “Tengri-Karahan” ismini verirler. Bugün bile göğün en üst tabakasında bulunarak oradan evrenin gidişatına etki etmektedir. Diğer tabakalarda periler veyahut ilahi varlıklar bulunduğu gibi cennet de burada olup hâlen arz üzerinde yaşamakta olan insanların ataları kutsi varlıklarla kendi soyları ve gelecek nesiller arasında orta bir bölge olan bu cennette dururlar. Yer altı tabakalarının her birinde de birtakım cinler ve ifritler yaşamakta olup insanlara fenalık etmek fırsatını kollamaktadırlar.

¹¹⁶ Oğuz beyleri, ahali, işitiniz! Yukarıda bulunan Tanrı ezmediği, aşağıda bulunan yer patlamadığı hâlde, Ey Türk milleti nizamınızı kim bozabilir?

¹¹⁷ Macaristan hükümetini oluşturan (Arpad) dahi memleketini toprak ve su adına sahiplenmiştir.

Kötü adamların yeri olan cehennem buradadır. Kısacası arz dahi yer-su (Orhun Yazıtlarında yir-sub) yani toprak ve su adıyla birtakım perilerin var olduğunu farz ederler. Ve bunlardan her birinin ya yüksek bir tepede veya bir pınarın yanında mekân tuttuğunu söylerler. İnsanlara en yakın kutsal varlıklar “yer-su”lar olup bunlardan iyilik görürler ve bunlara kurban keserler. Her korkunç dağ geçidinden ve her sel geçidi üzerinden geçen bir yolcu, o bölgenin perisine hamd ve şükreder. İnsanlar doğrudan doğruya gökteki ilaha dileklerini arz edemezler. Bunun için cennette bulunan atalarını vasıta kılmaları gerekmiştir. Fakat dağların ataları ile yakınlığının bulunması fikri gerçeğe yakın bir kuvvette değildir. Bu konum Şamanizm inancındaki ailelere mahsus görülmüştür. İşte Türklerin başlangıçtaki kurumlarının, hatta cemiyetlerinin ve kanunlarının esası cenktir.

Millet hâlinde toplanan bir Türk topluluğunda siyasî birliktelik ve askerî terbiye mevcudiyetinin ve ilk kanun ve nizamların esaslarını oluşturduğu hâlde, ırk bakımından uluslar arasında bölünmeler gözlenir. Fakat bu bölünmeler memleket idaresi sebebiyle doğmuş veyahut kısımlar birbirine o kadar sıkı sıkıya bağlı bulunmuştur ki genellikle birbirlerinden ayrılamazlar.

Askerî anlaşma heyetlerine dâhil olmayan ulus ve oymaklar hatta mensup oldukları ırk adlarıyla bile anılmamışlardır. İşte bu sebebe dayanarak Bilge Han abidesinde bazen Uygurlar ve bazen de işgal ettikleri Beşşehir (Beşbalık) memleketi zikredilmiştir. Kabile reisi, doğum, akrabalık ve nesil yoluyla başa geçmiş olmayıp seçim yahut kağan tarafından atanmış bir memurdur. Dağılmaya başlayan Türk milleti, beylerin ve halkın doğru¹¹⁸ olmamaları sebebiyle şikâyet ederek kağana itaat eder. Türklerden bütün avam, nas kısmı şöyle: “İllic budun ertim ilim amatı kanı? Kimge ilig kazganurmen? Tir ermiş. Kağanlıg budun ertim, kağanım kanı? Ne kağana isig küçig birürmen? Tir ermiş.”¹¹⁹ İşte o zaman eğer “Tanrı” her dem taze olan Türk milletinin yok oluşunu istemediğinden İleriş Kutluk Kağan’a milletin bağımsızlığını iade ettirmiş. Şöyle ki:

Tölis Tarduş budunug anda itmiş. Yabguğ şadıg anda birmiş. Biriye Tabgaç budun yağı ermiş. Biriye Baz Kağan Tokuz Oğuz budun yağı ermiş. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabü köp yağı ermiş. Akangım Kağan bunca... Kırk artukı yidi yolu sülemiş, yigirmi süngüş süngüşmüş. Tengri yarlıkaduk için illig ilisiretmış, kağanlıgıg kağansratmış, yağig baz kılmış, tizligig sökürmüş, başlıgıg yükündürmüş. Akangım Kağan (anca ilig törüg kazganıp uça barmış). Akangım Kağan başlayu bazkağanı bal bal (Thomsen bu kelimenin matem manasında olduğunu beyan etmiştir.) dikmiş. Akangım Kağan uçtukda özüm sekiz yaşta kaltım. Ol törüde üze eçim kağan olurtı. Olurupan Türk budunug iyiçe etti. Çıgayıg bay kıldı, azıg öküş kıldı. Eçim kağan olurtukda özüm tigin erk (.....) iyi (36 harf kadar noksan) Tengri yarlıkaduk için dört yigirmi yaşımka Tarduş budun üze şad olurtum. Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl ögüz Şandung yazıka tegi süledimiz. Kurıgaru Temir Kapıgka tegi süledimiz. Köğşen aşa Kırgız yiringe tegi süledimiz, Kamıg biş otuz süledimiz. Üç yigirmi süngüşdimiz. İllig ilisirettimiz. Kağanlıgıg kağansrattımız tizligig sökürtümüz. Başlıgıg yükündürtümüz.

Tercümesi:

Tölis ve Tarduş ahalisini orada tanzim etti ve onlara bir yabgu ve bir de şad¹²⁰ tayin etti. Sağda (yani güneye doğru) Çinliler bizim düşmanımız idi. Solda (yani kuzeye doğru) Baz Kağan, Dokuz Oğuzlar ahalisi düşmanlarımız idi. Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar cümlesi düşmanlarımız idi. Babam kağan bu kadar (düşmanlara galebe çaldı), kırk yedi defa sefere çıktı.

¹¹⁸ Doğru olmamak, askerî nizamı riayet etmemek demektir.

¹¹⁹ Kendi kendine hükûmete malik idim, hükûmetin azameti (Amat, Uygurcada çok değerli kaftan manasında olup dolayısıyla azamet ve rütbe manasına gelir. Fakat Türk dilinin diğer şubelerinde şimdi manasına gelen “amatı” kelimesiyle de benzerliği var.) nerededir? Kime hâkimiyet kazandırırım? Böyle diyor idi. Başlı başına Hakan’a sahip bir millet idim, Hakan’ım nerededir? Hangi hakana işimi gücümü sarf edeceğim? Böyle diyor idi.

¹²⁰ Şad dışarıda bulunan Türk beyleri manasında olmak gerektir. Osmanlıcada vaktiyle devlet adamlarının tellalı makamında bulunan memurlara şadi denilirdi. Yabgu; Uygur, Çağatay ve Osmanlıcada müşterek olup bina ve tanzim etmek manasında olan “yab” kelimesinden alınmıştır. “Yabgu” bunun türemiş hâlidir. Şad, Türkler arasında iki büyük rütbe ismidir. Vaktiyle mevcut olan rütbe isimleriyle bu gün tertip edilen rütbe silsilesi biri doğu, diğeri batı olmak üzere Türk hükûmetinde iki şad rütbesi bulunduğu görülür. Görüntüye bakılırsa Çinliler yabguyu “yepu” ve “şad”ı da “şat” diye dillerine almışlar ve Mösyö Radloff bu tabiri tercüme ederken birinciye hatalı bir şekil vererek “yabguğ-şad” ikisini birleştirmiştir. (Thomsen, Orhun Yazıtları 146)

Yirmi savaşta düşmanla vuruştı. Tanrı kendisine yar ve yardımcı olduğu için devleti olanları devletsiz bıraktı. Kağanı olanları kağansız bıraktı. Düşmanlarını yatıştırdı, onlara diz çöktürdü, başlarını eğdirdi. Babam kağan o kadar memleket ve kurumlar kazandıktan sonra uçmağa vardı.

Babam kağanın vefatında ben sekiz yaşında idim. Âdet üzere amcam tahta oturduktan sonra Türk milletini güzel idare etti ve şanını yüceltti. Fakirleri zengin etti. Azı çok kıldı. Amcam kağan tahta çıktığı zaman ben tigin (...) tanrının sayesinde yirmi dört yaşında iken Tarduş milleti üzerine “şad” oldum. Amcam kağanla birlikte (yani doğuya doğru) Yaşıl Öküz ve Şantung yaylasına kadar sefer ettik, geriye (yani batıya doğru) Demir Kapı’ya (Belh ile Semerkant arasındadır) sefer ettik. “Gökmen”in öte tarafında Kırgız memleketine kadar dahi sefer ettik. Birlikte toplam otuz beş sefer edip yirmi üçünde düşmanla vuruştuk. Devleti olanları devletsiz bıraktık, kağanları olanları kağansız¹²¹ koyduk, onlara diz çöktürdük, baş eğdirdik.

Sonra kötü günler gelir. Artık savaş kazanç getirmez, yağma da öyle... Kağan artık ahalisini besleyemez “fakirleri zengin, azı çok” edemez, yani etrafındakileri geçindirip idare edemez. İşte bu kez de Türkler herkesçe tanınan milletin asker maaşına, yani Çin imparatoruna kendilerini satmaya mecbur oldular. Aç kalan kağan ile ulusları bu kere de Çin’in ücretli askeri sırasına girdiler. Bulunan Türk yazıtları; Çin’i yağma etmedikleri yahut o büyük devlet tarafından bölünmeye duçar olup da bir kısım hesabına, diğer kısım aleyhine savaşmışları yani kendilerine ücret veren hükümdarın diğerine halef olmasını beklemedikleri zaman, o eski çerilerin (yani Türkler) Çinlilerle olan münasebetini açıkça beyan etmektedir.

Buradaki âlim Çinli, çeri Türk’tür: Bu kanaatkâr Türk’e Çinli altın, gümüş, kumaş verdiği ve “mutedil” bir vergi verdiği “mülayemetle” etkin olduğu süre ne kadar uzun olursa olsun iki taraf her türlü taarruzdan korunur, mağlubiyeti mümkün olmaksızın müttefik kalır. Fakat ilk önce Çinlilerin kağana mutedil bir vergi vermesi şarttır. Çünkü ulusları Çin hükümdarlarının aksine olarak kağan kendi uluslarını bakıp besliyor. Şöyle ki: *Milleti ihya ettim, çıplak iken giyindirdim, fakir iken zengin ettim.* Çünkü yukarıdaki “gökte” Tengri, kağanı “kara toprak” üzerinde ancak Türk toplumuna, muzaffer Türk milletine hayat vermek için tayin ettiğinden; askerî açıdan büyük hâkim, yasaları koruyan cengâver, teccüm etmiş bir nizam ve intizam olan kağan, bu muzaffer millete karşı sorumludur. Kendisi kağan “âlim” İleriş “milleti ihya eden” olmak hasebiyle milletin azameti tamamıyla kendisine emanet edilmiştir. İlk önce kağan millete şereften bahs açar: *Milletbahş olan Tanrı, Türk kavminin nam ve şanı silinmemesi için Tanrı, beni kağan kıldı. Zengin bir kavim üzerine atanmadım. İçinde yiyeceği, dışında giyineceği olmayan, fakir ve mahrum bir kavim üzerine tayin kıldım. Ben ve kardeşim Kültigin, iki (şad) birlikte baba ve amcamız tarafından Türk milletine kazanılan ad ve ün silinmesin diye sözleştik. Türk milleti için gece uyumadım, gündüz rahat etmedim ölünceye kadar çalıştım. Çıplak kavme giyecek verdim, halk fakir idi zengin ettim. Azı çok ettim. Faziletli kavimleri, kağanın haşmet ve itibarını artırdım. Tanrı’nın yardımı ile ben çok kazandığım gibi, Türk kavmi de çok kazandı.*

Tercümesi:

Ötüken Ormanı’nda Türklerin tabi olanları yok idi. Devletin idare olunduğu yer Ötüken Ormanı idi. Bu yerde oturur iken Çinlilerle barıştım. Bunlar altın, gümüş ıssı¹²² ipeğini zahmetsizce verirler. Çinlilerin daveti tatlı ve hediyeleri yumuşak idi. Tatlı davetleri ve yumuşak hediyeleri ile uzakta

¹²¹ Türklerin “Yeşil Öküz” yani Yeşil Nehir dedikleri “Huang ho” nehridir. Bunu Moğollar sularının çamurlu olmasından dolayı “Khara Moron” yani Kara Nehir olarak adlandırmışlardır. Şandung ovası Çin’in “Şan-tung” vilayetinden ibarettir. Gerçekten bu vilayet Huang-ho” nehrinin kıyısına kadar toprak, araziye ait geniş ovaları içine alır. Gökmen, Kırgızların yerleşik bulundukları ormanlık bir dağ silsilesi ismidir. Karşı yamaçları Türk memleketidir. Kırgızların memleketine gitmek için Türk memleketinden geçmek lazımdır. Bu silsilenin (Tang-nu) dağları olması hatıra geleceği gibi “Sayan” dağları veya bunların ikisi aralarında bulunan diğer bir dağ silsilesi olması da düşünülebilir. Hatta “Gökmen” kelimesine dâhil olan “Gök” ipucu ile bu dağların Çinlilerin “Tien-şan adlandırdıkları “dağ” olması daha ziyade hakikate yakındır. Kırgızların hükümdarı burada ikamet ederdi. (Thomsen, Orhun Yazıtları)

¹²² İssigini kelimesini “Radloff” itriyat ile tercüme etmiş. Mösyö Thomsen ise bu kelimenin işiginin olduğunu ve bir tür hububat olduğunu iddia ediyor.

bulunan milletleri kendilerine yaklaştırırlar. Yakın konduktan sonra onların arasında medeniyet ve kültür yayarlar. İyi âlim kişi, iyi cesur kişiye taarruz etmez idi.

İl birigme Tengri, Türk budun atı, küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol Tengri kağan olurtu erinç. Ming yıllık budunka olurmadım; İçre aşsız, taşra tonsız yabız-yablak budunda üze olurtum. İnım Kültigin iki şad, nim Kültigin birle sözleştimiz. Akanımız, eçimiz kazganmış budun atı küsi yok bolmasın tiyin. Türk budun için tün udımadım, küntüz olurmadım erinç. Kültigin birle iki şad ölü, yitü kazgandım. Anca kazganıp bir budunung ot-sub kılmadım. Men özüm kağan olurtukuma yir sayu yazmış budun ölü yiti yadağın yalangın yana kelti. Ötüken yışda yığ idi yok ermiş. İl-tutsık yer Ötüken yıştı-ermiş. Bu yirde olurup Tabgaç budun birle tüzültim. Altun, Gümüş ıssıgtı kutay bungsuz anca birür Tabgaç budun sabı süçik, ağısı yımşak ermiş. Süçik sabın, yımşak ağın arap ırak budunug anca yağıtur ermiş. Yağuru kondukta kisre arıyığ bilig anda öyür ermiş. Edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş.

Türk hükümdarının gece uyumaması, gündüz rahat etmemesi, soyulmuş tebası içinde bulunan fukarayı beslemek, giyindirmek için ölmeyip gece gündüz çalışıp savaşması ün kazanmak, millî şerefi artırmak içindir. Mısır firavunu, İran şahı, Âsur kralı kendilerine has azametlerini ilan, ilahlarının kudretini beyan için sürü sürü halkları kurban eder, Türk kağanı ise milletinin şan ve şerefinden başka bir şey düşünmez.

Şarlıman'ın yeğeni olduğu sanılan milâdî yedi yüz altmış yedi senesinde Roncevaux Geçidi Savaşı'nda öldürülen Roland'ın "Tatlı Fransa" dediği gibi Türk kahramanı kendi memleketinden hiç dem vurmaksızın *Ol yirgerü barsa Türk budun ölteçisen; Ötüken yir olurup arkış tırkiş ısar. Nening, bununug yok. Ötüken yış olursar beriggü il tuta olurtaçı sen ve Türk budun.*

Tercümesi:

Ey Türk milleti! Eğer ol yere yani Çin'e gidersen öleceksin. Ötüken toprağında oturup kervanlar, kabileler gönderirsen. Ötüken ormanında kalır isen orada ne zenginlik ve ihtişam ve ne de çeşitli kederler ve elem vardır. Ebedî bir devleti burada muhafaza edeceksin, diyor. O mahsulsüz memleketi bütün kuvvetiyle seviyor ve devletin ilelebet bekasını arzu ediyor.

Kuteybe bin Müslim'den rivayeten Cahiz: *Bir Türk, bağlı bir deveden ziyade vatani için inler, diyor. Zira: Deve Basra arkalarından Umman'dan her bir dağı aşarak, her bir ovayı geçerek mekânına gelinceye kadar ancak bir defa yürüdüğü yolları koklamak ve meskenine varıncaya kadar Umman ile Basra arasındaki mesafe ne kadar uzak olsa bile vatan ve yatağı olan yerine kendisine mahsus olan koklama, şiddetle koklama ile tabiatan delil toplar.*

Vatana muhabbet ve onu koruma belirtileri az önce anıldığında bütün insanlarda mahfuz ise de Türklerde zikrettiğimiz aleniyete dayanarak daha şiddetli olup diğer bir kaza, gecikme ve niyetten evvel onları dönmeye davet eder.

Türkler öyle bir kavimdir ki: Kuşatılmışlık, uzun müddet yerleşik yaşama ve harekette azlık ile acze duçar olur. Bünyelerinin aslı hareket üzerine kurulmuş olup sükûnet için onlara nasip ve zevk yoktur. Nefsani kuvvetler, bedenî kuvvetlerinden daha iyi olup onlar ateşli, harareti, meşguliyet, dikkat ve zekâ sahibidirler. Hatıraları çok, hatları seri olmadığından yetinmeyi, acz ve uzun müddet yerleşik olmayı, izansızlığı ve rahatı esirlik bağı gibi görürler. Kavimleri karşı karşıya getirmek, milletinin iyi askeri olduğu hakkındaki şöretini muhafaza etmek için ölür, öldürür. Kabile hissi bunlarda pek zayıf olduğundan aşiretleri sürekli karılıp karıştığı hâlde millet hâlindeki umumi birliktelikleri, askerî terbiye ve birlikte kazandıkları galibiyetlerin hikâyeleri sayesinde metanet kazanmışlardır. İşte bir sancağın altında toplanma tutkusu Türk ve sonra Moğol namını yüceltmek için çalışmak ve sipahilik buradan gelir. Bir Türk aşireti, bir siyasî organizasyon ve birlikteliği ancak savaş ile temin ederdi. Yağma kazancı veya ödenek olmadığı zaman o birliktelik takım takım dağılır ve yeniden daha kuvvetli birisinin başına toplanır ve savaşın oluşturup dağıttığı bu birlikteliklerin adı bile onlarla birlikte kaybolur giderdi.

Etnografik bağlantısı olmayıp bir askerî topluluk hâlinde bulunan Hun ve Türk hükûmetleri gibi topluluklar dağılıp parçalanmaya mahkûm olur denemez. Bunların bağları çözülür. Bu Türk kavimleri

birer alaydır, büyük milletleri miralaylarının namını taşır. İşte Özbekler, Çağataylar vaktiyle böyle birer alay idi.

Kültigin yazıtlarında mezar kitabeleri, birer askerî vukuat jurnalidir. Hükümdarlar, harpleri hakkında malumat veren birer kumandandır. Bunlar hizmetlerinin durumunu, katettikleri mertebeleri sayarlar. “Yirmi dört yaşında iken Tarduş kavmi üstüne şad oldum. Amcam kağan ile birlikte ona doğru, Nehr-i Ahzar ve Şantung Ovası’na kadar harp ettik. Geriye Demir Kapı’ya kadar sefer ettik. Gökmen’in öte tarafında Kırgız memleketine kadar sefer ettik. Toplam otuz beş sefer edip yirmi üçünde düşmanla vuruştuk.

Otuz bir yaşında Çaça seniüngke süngüştümüz. Eng ilki Ta-dıkıng Çorıng boz atıg binip tegdi. Ol at anda ölti. İkinci İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anda ölti. Üçünç Yeğen Silig Beging Kidimlig toruğ at binip tegdi. Ol at anta ölti. Kültigin yazıtlarından aldığımız bu ibarenin manası:

Otuz bir yaşında iken Çaça generaline karşı savaştık. En evvel Tadıkıng Çorıng ismindeki kır ata binip hücum etti. O at orada öldü. İkinci İşbara Yamtar ismindeki boz ata binip hücum etti. O at orada öldü. Üçüncü Yeğen Silig Bey’in Kidimlig ismindeki doru atına binip hücum etti. O at orada öldü. Savaş meydanında düşen atların isimleri, pehlivanların medhi açısından zikredilir.¹²³

Yabancılar nezdinde gerçekleştirilen hizmetler de nam ü şan ve fayda sebebi olduğundan unutulmaz: *O Çinlilere süvari götürdük... Piyade büsbütün aman diledi... Türklerim, milletim için çok mal kazandım.*

Silahlı kişilerden oluşan böyle bir toplulukta, her şeyden evvel askerî terbiye ile rütbe silsilesi teşkili önemli işlerdendir. Kağan nezdinde en asi ve suçlu olanlar kaçaklar ile üstüne itaatsizlik edenlerdir. Eski Hiung-Nuların kanununda da bunların en fena ve âdeta küfür derecesinde bir cinayet olduğu görülmüş idi. Milâdî yedinci ve sekizinci asır Türkleri, isyana terk nazarıyla bakarlar: Türgişler kağanı bizim Türk milletinden idi, hakkımızda olan cehaleti, hatası sebebiyle telef oldu. Bütün beyleri, buyrukları telef oldular. Etrafında bulunan halk cezasını çektiler (....) Bars Bey vardı. Bu kağanın unvanını vermiş idik. Yedi Kunçaygu adlı milletlerimizi kendisine vermiş idi. Kendisi hatalı bir işe girişti, bu kağan telef oldu, millet hizmetçi ve esir oldu.

Firar ve isyanın önünü almak lazım olduğu gibi “toprak ve su, yer-su” devletsiz kalmamak için teşkilat ve idareye de bakmak gerektir. Hiung-Nular ve eski Türklerin idare tarzını tarif eden Çin tarihçisinin beyanatına uygun olarak Kültigin abidesinde büyük küçük yirmi sekiz memurun lakabı zikrolunmuştur. Bir kağan, diğerleri gibi yükselişe nail olmuş bir memurdan başka bir şey değildir: *Ben yirmi sekiz yaşında kağan hizmetini ifa ettim.* Büyük kağanın alt yanında diğer kağanlar ve bunlardan sonra şadlar vardır. Yazıtta yabgu şad, şadpıt beyleri, idikut, tigin, buyruklardan bahsediyor. Şu üç lakap ile lakaplandırılan birtakım hükümdarların isimleri geçecektir. Yazıtta itibar sahiplerine tarihimizde büyük tımar sahiplerine verilen “tarhan” lakabı da zikrolunmuştur. Hükümdarın maiyetine memur olan iki rütbeden, yani tamgacı (nişancı) alameti ile sübaşından (sefer kumandanı) bahsolunuyor.¹²⁴ Bütün bu unvanlar askerî ve mülkîdir. Hiçbir yerde ruhban memurlardan, mezhep merasimlerinden, hususi sınıflardan bahsolunmuyor. Halk iki sınıftır: Beyler (liyakat ve itibar sahipleri), budunlar (yani avam; şimdiye kadar bu kitapta millet, kavim diye bir topluluğa delalet etmek üzere kullandığımız kelimeler hep budun kelimesinin Arapçadaki karşılıklarıdır. Meşhur Moğol hükümdarı Sultan Babür, Çağatayca yazdığı *Bâbürnâme*’sindeki hutbelerinde daima bu iki sınıfı birbirinden ayırt ederek: *Beyler, yiğitler namussuz yaşamaktan, namuslu ölmek yeğdir. Beyler, yiğitler:*

Her kim dünyaya gelirse yok olacak
Kalıcı olan Allah olacak...

¹²³ Sanang-Sican tarafından hurafe tarzında yazılmış olan Cengizname’de atların isimleri daima zikredilmiştir. Hatta kullanılan tabirler bile tamamıyla Kültigin abidesindekilerle benzer. Her ikisi de bir tür ilmi kanuna göre yazılmışa benziyor.

¹²⁴ Buradaki “sü başı”, “su başı” ile karıştırmamalıdır. Kültigin yazıtında (su)y (sub) denir. Burada (sü) “sülemek” (sefer etmek) asker sevk etmek anlamına gelir.

Her kim ki hayat meclisine giripdür
Akıbet ecel peymanesinden içgüsidür

Ve her kişi kim terik menzilige gelipdür
Âhir dünya gamhanesinden geçgüsidür

Yaman ad bile tirilgenden,
Yahşı ad bile ölgen yahşıarak

Ölümden sonra kalan tek hayır namdır.
İyilik uğruna ölürsem revadır.

Tengri Teâla bu nev'saadetni bizge nasib kılıptur ve mundak devletni bizge karib eylepdür. Ölgen şehid, ötkürgen gazi, barça tengrinin kelamı bile ant içmek gerek. Bu fenadın yüz yandırur hayal kılmağay tabdındın canı ayrılmagunça bu muharebe ve mukateledin ayrılmagay ¹²⁵ diyerek Rana-Sanga'nın iki yüz bin cengâveri üzerine on iki bin kahramanını saldırtmıştır. Bu askerî birlikte rütbe silsilesine riayet varsa da bir zâdegân sınıfı yoktur. Kumandan hukuku tahakkuk ettiren bir memur olmaktan ziyade idareyi sağlamak durumunda olduğu gibi, kanunlar da bir ahlak kitabı olmaktan ziyade bir talimname, büyükler de zâdegânlıktan ziyade büyük birer memur idiler. Hatta Hiung-Nuların torunları Çin nüfuzundan başka tesir altında bulundukları zamanda bile Mandarinlik için olan asılsız bağlılıklarını muhafaza suretiyle Çinli olmaya devam etmişlerdir. Milletler arasında kimi zâdegân hükûmeti, kimisi avam hükûmeti olarak vâsfe edilmiştir: Türklerin hayalini ise kalem memurluğu işgal etmiştir. Attan indikleri gibi beyhude kâğıt karıştırır, kalem memuru olurlardı. Şu nizam ve talimat adamları rütbe ve memuriyet için her şeyi, hatta hürriyetlerini feda etmişlerdir. Rütbe ve iktidar kazanmak için vücutlarını sattılar. Esir oldular. İbni Haldun Türklerin kâğıdı tercih edişlerini şöyle tasvir ediyor:

Birtakım kimseler ün, zenginlik ve iktidar kazanmak ümidiyle kölelik külfetini seçtiler. Doğudaki Abbasî ve Fatımîler hizmetinde olan Türkler bunun misalidir. Müslüman Endülüis Devleti hizmetine giren Fransızlar ve Galiçyalılar da böyledir. Bu hükûmetler, hükümdarlarının kendilerine hücrmet ettiklerini görerek kendileri onların nüfuzuna girmekten çekinmediler. Bu da hükûmetin itibar ve müsaadesi ümidinden ileri gelmiştir. ¹²⁶

Türklerin silsilesi, İslâmîyet'e girişlerinden sonra Müslümanlarda âdet olduğu üzere değişikliğe uğrayarak Nuh'a (a.s) bağlanmıştır.

Yafes, Nuh'un gemisinden çıktığı gibi İtil (Volga) ve Yayık (Ural) sahili üzerinde yerleşti.

Türk, Hazar, Saklap, ¹²⁷ Rus, Ming, ¹²⁸ Çin, Kimmer, Tarih adlı sekiz oğlu oldu. Yafes yedi çocuğa en büyükleri olan Türk'ü emîr ve reis tayin etti. Şu iki son isim Kimmer ve Tarih (Gomer, Tara) Turanî bir hatıra ile Müslümanlar tarafından ilave edildiklerinden, bunlar hesaba katılmamak suretiyle aileleri arasında Hunlardan ibaret olan Hazarlarla Slavlar, Ruslar, Mangotlar ve Çinliler üzerine Türklerin seçkinlik davasında bulundukları görülür. Bir de Turan'da Kafkas kavimleri Kimmer-Gomer adıyla anıldığından bu aileye Kuban ve Terek kavimleri ile Alanları da dâhil etmek uygun olur. Türklerin efsane kabilinden olan aileleri, batıda bulunan Hun birlikteliğine itaat eden kavimler ile doğudaki Çinli Hiung-Nulardan oluşur. Moğollar da milâdî on üçüncü asırda bu unsurları kendi birlikteliklerine dâhil etmişlerdir.

¹²⁵ Babürnâme, s. 408.

¹²⁶ İbni Haldun, *Mukaddime*.

¹²⁷ Saklap, Saklabe (Slav) demektir.

¹²⁸ Tarihçi Boye, tarih ve coğrafya lüğatinde Yafes'in oğullarını: Gomer, Magog, Madai, Yavan, Tiraz, Tubat, Mosoş olmak üzere yedi kişi saymış.

Esası tarihî ve dinî olan bu etnografyayı, kısmen mitolojik ve kısmen efsanevi bir silsilename takip eder. Dördüncü batında Türk'ün halefi olan Alınca Han'ın ikiz oğullarından büyüğü Tatar Han ve küçüğü Moğol Han'dır. Moğol Han'ın da Karahan, Uz Han, Guz Han, Gur Han adlı dört oğlu vardır. Şu son üç ad için de Bizans ve Arapların naklettikleri hikâyeler sebebiyle tanıdığımız Uz veya Oğuz isimleri ile Çin'i fethedip oradan Mançular vasıtasıyla sürüldükten sonra Uygur memleketine yerleşerek yeni bir devlet kuran Hıtaylar tarafından kabul olunan ismiyle Gur ismi anlaşılmaktadır. Kara Han'ın mucize kabilinden bir oğlu oldu. Bunun adı "Oğuz Han" Surhan'dır ki bu isim Türklerin alameti ve Ceyhun'un adı olmuştur. Beş Türk ulusuna Uygur, Kanglı, Kıpçak, Kalaç, Karluk adlarını veren Oğuz Han'dır. Oğuz Han bütün cihanı fethetmiş, yüz on altı yıl padişahlık etmiş ve vefat etmezden önce iktidarı temsil eden altın yayı ile üç oku oğulları arasında paylaşmıştır.

Şecere-i Türkî'de nakledilen şu vukuat ile efsaneye giriliyor. Oğuz Han'ın Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han, Dağ Han, Deniz Han adlı altı oğlu var idi. Deniz Han'ın oğlu İl Han'dır¹²⁹ ki Moğol hükümdarıdır. Bundan sonra efsaneden kurtularak yine rivayet ve tarihe gireriz.

Moğollara hükmeden İl Han, Tatarlara hâkim olan Sevinç Han¹³⁰ ile savaşı. Bu da Kırgız yani Türk kaçkınlarıyla ittifak etti. Bir büyük savaşta İl Han mağlup olarak İl Han'ın en küçük oğlu Kayan¹³¹, İl Han'ın küçük biraderinin oğlu Tukuz ve iki kızıdan başka bütün Moğollar ortadan kaldırıldı. Kayan, Tukuz ve iki kız kardeşleri kaçtılar. Yüksek dağlar aşılar, dağlar içinde güzel, çok ırmaklı, pınarlı, çayır, meyveli, av kuşları çok bir memleket buldular. Bu meçhul memlekette çocuklar, torunları çoğaldılar. Dört yüz yıl sonra çıkmak istediler. Fakat yol bulamadılar. O arada bir demirci, bir demir kütlesi bulur, ona ateş verince demir erir ve yol açılır. Yedi batından beri burada, şu garip memlekette kalan Kayan ve Tukuz'un torunları buradan çıkarlar. Bu memleket "Ergenekon" diye anılıyor.¹³² Çıktıkları vakti Ebulgazi şöyle tarif eder: *Kün ninig ve ay ninig saatin karap taşkarı çıktılar. Andan beri Moğol ninig resmi turur. Şol günü ıyd kılurlar ve para temürni uşağa salıp kızıl kılurlar. Ol han inür birlen temürni tutup senitin üstünde koyup çeküç birlen urar. Andın sonun beyleri ol günü acayıp aziz tutarlar.*

Maden yani demirin mukaddes beş unsurdan olduğu unutulmamıştır. Milâdî beş yüz altmış yedi yılında İmparator Justinyen'in sefiri Jemark, Türk hududuna ulaştığı zaman, hudut muhafızları kendisine demir takdim etmiş, günlük yakmış ve kendisini ateş üstünden atlatmış idiler. Nazar değmesi için hâlâ alev üzerinden atlamak âdeti Anadolu'da geçerli olduğu gibi hatta İstanbul kadınları bile çocuklarını nazardan korumak için ateşe üzerlik tohumu atarak: *Atım üzerlik, gelsin güzellik! Üzerliksin güzelsin, her evlerde gezersin. Hangi evde gezsen, kaza bela savarsın. Ak göz, mavi göz, ala göz, tirşe göz, sarı göz, kara göz, altmış, yetmiş... Çıkmış gitmiş, celvetiyesini okurlar.*

Yukarıda görüldüğü üzere Attila'nın Macarca ismi olan "At-sil" ismi çelik manasına geldiği gibi "Juanil" zamanında Tatar imparatoru, yani Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın bir demirci olduğu rivayeti de pek yaygındır.

Ergenekon'dan çıktıkları çağda Moğollara hükmeden zatın adı "Börteçine" yani Kızıl Kurt neslindendir.

Alangu'nun¹³³ babasız doğurduğu bir çocuk onuncu batında Cengiz Han'ın atasıdır.¹³⁴ Türklerin kardeşleri Moğollar Börteçine'nin torunları oldukları gibi devletlerinin reisi olan aile de Alangu neslindendir. İşte Müslüman olanlarının Yafes'e bağladığı, Budistlerin Sakyamuni gibi bir betül ilave eyledikleri soy kütükleri bundan ibarettir.

¹²⁹ İl Han, milâdî on üçüncü asra ait bir tabirdir. Asıl, ilk hali yukarıda görüldüğü gibi "İlli Han" (il sahibi hükümdar) olacaktır.

¹³⁰ Sasaniler devr-i şâirânesine ait olup İranlılarla savaşan Turan şahı Hoşnûvaz'ın Türkçesidir.

¹³¹ Moğolcada bu kelimenin çoğulu Kiyan'dır. Manası çığ, sel demektir ki Cengiz Hanedanı'nın ismidir.

¹³² Ergene, dağ bel; kon, konmak mastarından konak, mesken demektir. Macarcada Oreghon eski vatan manasına gelir.

¹³³ Türklerin anaları olarak kabul edilen Alangu kelimesi "Alangova"dan dönüşmüştür ki parlak anlamına gelen Alank ve ahu anlamına gelen Kava kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen nuranî, ahu gibi şairane bir addır. (ç.n.)

¹³⁴ Alangu'nun üç evladı olduğu ve Cengiz'in atasının üçüncüsü olan Budençar olduğu *Şecere-i Türkî*'de görülmüyor. Mösyö Cahun nasıl olup da bir çocuk olduğunu beyan ediyor.

Şimdi de İslâmîyet, Budizm Moğol devletinden önce milâdî altıncı asırda Çinlilerin Türkler hakkındaki asıl saf rivayetlerini arz edelim. Türklerin ataları muhtelif uluslara tabi münferit kabilelerden ibaret idi. Bunların aile isimleri Çince A-sse-na idi ki Türk ve Moğol imasınca “Çine” yani kurt demektir. Çin, sonra gelen Ouei sülalesinden Tzin-ki-chiler kabilesini yok ettiğinden “Asena” yani Çinelerden beş yüz aile kaçtı. Birçok nesiller Kin-Şan yani Altın Dağ üzerinde kalarak demirden avadanlıklar yaptılar.¹³⁵ Bazı tarihçiler, bunların atalarının Hazar Denizi sahilinde bir devlet kurduklarını haber veriyor. Bunlara yakın komşu olan bir kral, tamamını yok ederek yalnız bir delikanlı kalmış ve onu da ellerini, ayaklarını kestikten sonra bir bataklığa atmıştır. Bu delikanlıya bir dişi kurt yiyecek getirirdi. Günlerden bir gün kendisini Hazar Denizi’nin doğusunda, üzeri yüksek bir yayla olan dik bir dağ üstündeki mağaraya götürdü. Burası “Yukarı Kankular” memleketinin kuzeybatısında idi. Dişi kurt on oğlan doğurdu ki bunlardan birisinin adı Asena Kurt’dur. İşte bu kurt Türk hükümdarı oldu. A-hien-che adlı bir adam halkın başına geçerek bunları mağaradan çıkardı.

Türklerin Çin’den gelen rivayetleri ile Moğollardan nakledilenlerin tamamıyla birbirine uymakta olduğu görülür. Sonra Moğol topluluğuna girenler de bulunduğu hâlde Türkler Hiung-Nu denilen büyük milletin duçar olduğu büyük bir felaketten kurtularak Çinlilerin Tiyan-Şan, Türklerin Tanrı Dağı, Bizanslıların Endağ dedikleri dağın kuzeyinde bulunan Altay vadisine düşmüş farklı kabilelerden ibarettir. Tiyan, Tanrı, En kelimeleri Çin, Macar ve eski ve yeni Türk dillerinde gök, sema demektir ki Avrupalılarca Mountagnes Célestes diye bilinirler. “Ergenekon” Çinlilerin Tiyan-Şan-Pe-Lu dedikleri kuzey yolu üstündedir. Buradan Türkler “Börteçine” adlı bir kahramanın hâkimiyeti sırasında bir demircinin önderlik edip yol açması ile çıkmışlardır. Bu çıkış milâdî beşinci asırda gerçekleşti. Bundan yüz yıla yakın bir zaman içinde Türk milletinin pek çok iktidar sağlayarak Çin ve Roma imparatoru ile münasebete giriştiğini ve hatta Roma imparatoruna İskit yazısı ile bir mektup yazdığını görüyoruz. Bu olay milâdın 568 (hicretten 56 yıl önce) senesinde meydana geliyor. Kültigin Yazıtı 733 tarihlidir. O devirde Türklerin bilinen en eski yazısı yüz altmış yıllık yazı idi.

Şimdi de gerçekleşen olaylara gelelim. Tarihin kaydedemediği bir zamandan beri Çin’in kuzeyinde, Çinlilerin “asi esirler” manasında “Hiung-Nu”¹³⁶ genel adı ile adlandırdıkları birtakım göçebe kavimler yerleşik bulunuyordu. Bu kabileler Çin dilince “Tsenyu” yahut Tanju adlı ve bunun öncesi “Tseng-li ko-to” adlı bir hükümdar maiyetinde kuvvetli bir uzlaşi heyeti teşkil etmişlerdi. Gerek eski Türk ve Moğol ve diğer lügatler hakkındaki malumatın zamanımızca pek tamamlanmamış olması ve gerekse Çin imlasınca aslının tahrif edilmesi sebebiyle hükümdarın asıl ismini belirlemek mümkün değil idiye de¹³⁷ unvanının “Tengri kut” olduğu açıktır. Hicrî VII. asırda (milâdî XIII. asır) Moğol hükümdarları bu unvanı kabul etmişlerdi. Meşhur seyyah Marko Polo bunu semavi güç diye tercüme etmiştir. Bundan Hiung-Nu kralının unvanının Türkçe olduğu ve kendisine kutsiyet isnat edildiği anlaşıyor.

Milâdın bir asır öncesinde (hicretten yedi asır önce) Han hükümdar sülalesi idaresi altında toplu ve rahat olan Çinliler, Hiung- Nulara karşı taarruza kalkışmışlardır.

Bundan üç asır önce Thsin sülalesinin kurucusu olan büyük imparator Huang Ti beş yüz yıldan daha çok bir zamandan beri, önce derebeylik suretinde yirmi kadar imarete, sonra da hükûmete ayrılmış olan Çinlilerin birlikteliğini iade ettikten sonra kuzeydoğuda bulunan bedevî kavimler cihetine dâhil olmuş idi. Şimdiki hâlde Sarı Irmak’ın oluşturduğu büyük çukurluk ortasında Şansi

¹³⁵ İşte bu rivayette de demir kelimesi bulunuyor.

¹³⁶ Çinliler zamanımızda Tangutları “doğulu barbarlar” manasında “Sifan” diye adlandırdıkları gibi Avrupalıları da “Kan kui” yani “Kızıl Barbarlar” olarak adlandırırlar.

¹³⁷ “Tsenyu” anlaşılmıyorsa da tercümesinin tashihi mümkündür. Çinlilerin (pien i tien) adlı vakayinamelerinde 552 senesine ait şu fıkra vardır: *Tukyu yahut Türklerin reisi Toumen kendisine eski Şen yu manasında İlli Han unvanını aldı.* Altıncı asırda Türkçede İlli kelimesi “nâmdâr, parlak” manasında idi ki Çinlilerin “Şen yu” için yönelttikleri “parlak çehre” manasıyla uygun düşüyor. Bu durumda Hiung-Nu hanının ismi ve lakabı “semavi parlaklığa sahip güç” manasında olması gerekir. Cengiz isminin de Çinyu kelimesinin son telaffuz şekline ibaret olması muhtemeldir. İleride Cengiz kelimesinin türevlerinden eski Moğol dilinde “muhkem, sert” manasına gelen çing kelimesini kabul ettiğim görülecektir. (Zaten bu kelime Çağatay lügatinde “sarp” manasına geliyor.) Fakat asıl mana Kültigin Abidesi’nde Çin ve imparatoruna verilen “il veya ili” tanınmak olması ihtimale pek yakındır.

eyaletinden ibaret olan memlekette Hiung-Nuları sürmüş ise de sonra bunların torunları buraları defalarca yeniden fethetmişlerdir. Huang Ti bunları yedi hükûmetin ortak müsaadesiyle milattan önce 204-214'te, yapılmış idi. Archimandrite Palladius, çitlerde terk olunmuş olan harap istihkâmlar ile o kadar müthiş hücumlar görmüş olan buraların sakinlerini şöyle tasvir etmiştir:

*King Yung Kwan'dan büyük sedde kadar on iki verstelik¹³⁸ yol dar ve arızalı ve derece derece yükselmeye meyilli bir boğazı takip eder. Bu boğazın her tarafında burçlar, kaleler, yapıtlar ve harabeler diyarı görülür. Seller boğazda geniş ve derin yollar meydana getirmiş ve duvarların bir kısmını sular alıp götürmüştür... Boğaz aslı büyük sedde varıncaya kadar yükseldikçe darlaşmaktadır.*¹³⁹ King Yung Kwan'ın büyük cenk meydanı dağlar ve kayalar üzerinde bir kırık hat şeklinde görüldüğü gibi adım başına tesadüf edilen sağlam tir sadakları, karakollar, sağlam yerler, siper harabeleri hep Çin'in kahramanlık derecesini ve kuzey kavimleri üzerine olan muharebelerini hatırlatır.

“Ünlü millet” yani Çinliler nezdinde ücretle askerlik yapan Türkler, itaat altına alınamayan vatandaşlarına karşı denetleme ve muhafaza hizmetini görürler idi. Gök ile yer arasında sarı bir toz çıkarak güneşi kapadığı zaman Çin Seddi'nin hudut kalelerinde bulunan Türkler tunç zillerini çalarak düşmanın gelmek üzere olduğunu ilan ederlerdi. Bu Türkler kendilerine Ongtutuk diyorlardı ki bu sıfatın sur askeri¹⁴⁰ manasına gelmek ihtimali olduğu gibi sağ ve güney demek olan “öng” yani “ön”den türemiş olarak “güney askeri” manasına gelmesi de muhtemeldir. Sonraları bu isim “öngüt” şekline girmiştir.

Huang Ti de payitahtını Şansi'nin ortasında kuzey ve doğu barbarlarının yetişecekleri askerî güzergâhın set arkasındaki kilit noktasında tesis etmiştir. Çin zâdegânının dönmeye meyyal ve ıslahı mümkün olmayan tuhaf fikri bu büyük hükümdarın tesisini hükümsüz bıraktı. Çin yeniden sekiz hükûmete ayrılarak birlikteliğinin esası zarar görmüş oldu. Dışarıda nüfuzu kalmayarak çit arkasında Çin Seddi ötesinde saklanmak durumunda kaldı. Şimdi aslı Şansi'den olan yeni Huang Ti önce yeni bir imparator Hunan Nan Dağları vasıtasıyla güney nehir memleketindeki isyanı bertaraf ederek Çin'in birliğini geri tesis etti. Han sülalesinden olan imparatorlar Thsin hanedanının vatanperverce eserleri ile yetinerek çitleri feth ve göçebeleri önce silah, sonra akıllıca davranış, idare ve terbiye gibi Çin medeniyetinin gerektirdiği şekilde kayıt altına alarak kendilerine alıştırmışlardır. Han hanedanının başlattıkları icraatın esası kuzey Türkleri ile doğudaki İranlıları Çinlileştirmek idi. O zamandan beri Çin bu siyaset tarzını terk etmedi. Çitlerin zaptı, buralarda yerleşik bulunanların Çinli yapılmasından ibaret olan siyaset Çin'in on sekiz asırdan beri tuttuğu irsî ve millî bir idare tarzıdır. Çin'e imparator olan Moğollar ve bunlara halef olan Sang sülalesi hükümdarlarının Han sülalesinin tesis ettiği bu millî siyaseti takip ettikleri görülecektir.

Milâdî 121 yılından itibaren Çin'in siyaset ve harp usulü oluşmuştur. Then yu yani “Tanrı kuvveti” idaresi altında yekvücut olan göçebe unsurları parçalamak; çitlerin ötesine sürerek, kabileleri ikiye bölmekle, uzaklara, kuzey ve batıya doğru sürmek beri tarafta yani çitler ile büyük set arasında alıkonulanlarını Çinlileştirmek; hatta çitlerde bile Çinli veya Çinlileştirilmiş kavimlerden ikiye ayrılan Hiung-Nuların taarruzuna karşı duracak bir heyet bulundurmak o siyasî usulün gereğindendir.

112 senesinde Çinliler, kuzey çitini geçerek Sirderya'nın geçit yeri olan İli ovasını tuttular. 108'de güney çitleri ile Hami ve Turfan'ı elde ettiler. Bunların tesis ettikleri askerî bölgeler etrafındaki kabileler toplanıp oturarak Uygur yani “itaatkâr ve medeni” oldular. Batıya doğru gidenlere Kırgız, Kazak¹⁴¹ yani “serseri ve serkeş” ismini verdiler.

¹³⁸ Bir verste 1032 metredir.

¹³⁹ Seyyah, Pekin'den Kahna'ya gitmekte yani büyük seddin içerisinden dışarıya çıkmaktadır.

¹⁴⁰ Moğol yazıtlarındaki, *Sikleb tepesinde Ongtutuk Çinlileriyle, beş taburla uruşdum*, ibaresinden imparatorun isyan eden Ongtutuklar aleyhine diğer ücretli Türk askerini sevk ettiği anlaşılıyor. *Şecere-i Türkî*'de Ong'un memleket hükümdarı manasına geldiği yazılıdır. “Tutuk” tutulmuş, kiralanmış manasıdır. Bu hâlde “ongtutuk” kira ile tutulmuş hükümdar ve askeri demek oluyor: “Bir oğlunun adı Tuğrul idi. Hitay padişahları “ong” deyip lakap koydular. Ong'un manası velayet-i padişahî demektir.

¹⁴¹ Milâdî VIII. asırdan, 731 senesinden itibaren ve daha sonraları Kırgız kelimesi artık bir topluluk manasında değil, bir ulus manasında kullanılmaya başlamıştır. Bu da Moğolistan yazıtlarının şu “Tibetliler, Kırgızlar, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Hitaylılar... Tokuz Oğuz, Kırgızlar, Şakırgızlar... Karluklar... Basmlı Karluk... Hitay Tatabılar” ibaresinden anlaşılıyor.

*Alan, Got, Bulgarların, daha sonraları Attila'ya olan itaatleri gibi çitlerin beri tarafında millî bir irtibatı haiz olmaksızın Hiung-Nulara katılmak ile Tsenyu'ya bağlanan kavimler çabucak dağılarak Çinli topluma giriyor ve çitlerin doğusunda alıkonulanlarla batıya sürülenlerin konuştukları iki Türk dili arasındaki engeli kuvvetlendiriyorlardı. İşte milâdın bu ikinci asrı başlarında Çin'in payitahtından Dahya veyahut Davaya'ya kadar dokuz muhtelif lisan zümresi sayıldığı hâlde Davan'dan Taberistan'da yerleşik Ansî'ye kadar Türkçe şubelerinden başkası konuşulmazdı.*¹⁴² Türk olmayan bu milletlerden Çinlilerle karışmayanlar Si yu, Büyük Doğu'da yahut Pamir'de Altı Balık'ın güneyinde, Hint'e Yunanlıların Kofen dedikleri Ki yen'e şiddetle sürülür idiler. Bu tarafta eski Yunanlıların İndü Skit, Latinlerin Jeta ve Çinlilerin büyük ve küçük Yu Çi olarak adlandırdıkları Saka ve Massaget adlı eski Türk kavimlerinin kalanları yerleşiktirler.

Şimdi kuzeyde ve batı yönünde bozkır halkı olan Kıpçaklar ve Gırmankad, göçebe Kırgız, Kazaklar bulunup bunlar çitler yani askerî sınırdan “medeni” Uygurlar vasıtasıyla doğuda Tsenyu'nun etrafında bulunan topluluktan ayrılmış, güneyde büyük set, hareketlerine sınır koymuş kuzey ve doğuda diğer barbarlarla, yani şimdiki Tunguz ve Mançuların ataları vasıtasıyla bastırılmış, güneydoğuda büyük set ile dağlar arasındaki geçitte Tibet'in sert kavimleri ile tehdit olunduklarından Çin'in terbiye ve idaresi altında kalmaya mecbur olmuşlardır.

Askerî hudutların zaptından sonra Çinliler Pe-Lu geçitlerini elde etmek ve doğuyu Hiung-Nuları tamamıyla yalnız bırakmak için, kuzeybatı tarafına doğru çalışmalarını yönelttiler. Milâdî 104'ün başlarında Kırgızlar içerisine doğru pek çok ilerleyerek bozkırlarda bir ordu kaybettiler. Fakat kuzey barbarları askerî sınırlar ile büyük set arasında pek çok baskıya maruz kalmış bulundukları için milâdî 694 başlarında Tsenyu, Çin imparatoruna başkenti olan Sinkian Fude'de teslimiyetini bildirerek cizye ödemeyi kabul etti.

Türk âdeti gereğince ünlü hükümdar Tsenyu'yu baba tanıyarak kendisinden bir ad istiyor.¹⁴³ Ve ancak talep ederek elde ettiği bu yeni Çinli adı ile hükümdarla resmî münasebette bulunur. İşte bu vakadan itibaren Hiung-Nu ve sonra Türk hükümdarları Çin imparatorunun kendilerine bir memuriyet veya arpalık olarak verdiği Çin unvanı ile bir de millî isim taşımaya başladılar. İşte bunlar imparatorluğun ileri gelen memurlarından veya arpalık sahiplerinden olanlar gibi silahlı olarak tahta geçirilen haleflerde kendi paylarını istemek için Çin'e harp ilan ederlerdi. Hâlâ şimdi eski Hiung-Nular durumunda bulunuyorlar. Nasıl ki Batı Türkleri İslâmîyet'i kabulden sonra, haslar arpalıklar karşılığında Arap adları alarak sırf fahrî birer unvandan ibaret olan o adların hakkını talep eder oldular... Fakat sonra dinde sağlamlık peyda olunca “dinde takva uğruna” cansiperane çalıştılar, çalıştılar.

Doğudaki Han sülalesi hükümdarlığı, kuvvetli bir esas üzerine kurulmuş hükûmeti tesis ile memleketin ta göbeğinde bulunan Hunan vilayetinde bulunan Lu-Yang şehrini payitaht seçti. Çin'in kuzey ve doğusundaki fütuhât, içteki göçebeleri kendilerine benzetmek, dıştaki barbarlar üzerinde nüfuz yürütmek gibi hakikaten vücut bulan millî siyaseti hep bu eyalette gerçekleşmiştir. Bu devirde batıdaki Büyük Roma İmparatorluğu ile doğunun bir ucundaki koca Çin İmparatorluğu arasında garip bir denge icrası gerçekleşir. Şu iki büyük hükûmetten birisi İsevilik ve diğeri Budistlikten haberdar oluyor. Ve kavimlerin büyük mutluluğu içinde sert ve kuvvetli, şedit imparatorlar Ren Nehri'nden Tuna'ya kadar olan barbarları etki altına aldıkları gibi doğudakiler de İli hududundan Hazar Denizi'ne kadar olanlarını itaat ettiriyorlar. Doğudaki Hanlar, elli altmış senelik bir fark ile Roma'daki Antonyolara benziyorlar. Buda kâhinlerinin Çin çitlerindeki tarihî vaka anlatıları, Galya'da bulunan fedakâr İsevileri andırıyor. Hristiyanlığa karşı Roma İmparatorluğu'nun putperestlikle ilgili edebî

¹⁴² Orhun Yazıtlarında, Oryantalist Downer şöyle diyor: Davan kelimesinden Terek Davan yani Kavak Limanı manası anlamlıdır. Burası şimdi Nan-lu denilen yerdir ki Fergana'daki Altı Balık yahut Kaşgar geçididir. An Si'ye gelince bunun yazılışı Arsi, Arsu olup Alan memleketinde Kuban'a kadar uzayıp gider.

¹⁴³ *Türk Beyler Türk atın yitti. Tapgalu çağı Beyler Tapgaç atın tutuban Tapgaç Kağanga görmüş. Ellig yıl isig küçüg birmiş.* Osmanlıcamıza tercümesi: Türk beyleri Türk isimlerini terk ettiler. Ve Çin beylerinin adlarını alarak Çin hakanına itaat ettiler. Elli yıl iş ve güçlerini ona verdiler. (Kültigin abidesinden)

rivayetlerle karşı gelmeleri gibi Budizme karşı da Çin milliyetçileri Tsinlerin tahrip ettikleri ve ilk hanların büyük bir itina ile ezberine uğraştıkları eski kitaplarla karşılık verdiler.

Bu devir büyük buluşmalarla Konfüçyus'un¹⁴⁴ yüksek saadet mertebesi devridir.

Milâdî 64 yılında Çin millî siyaseti kesin bir sonuç elde etti. Çitlerin zaptı ve Uygurlara verilen yardım ile batılılardan ayrılan Doğu Hiung-Nular da ikiye ayrılırlar. Bunların Tanjuları (Tchenyu) büyük kardeşi ile rekabete çıktı. Bir yeni Türk âdeti gereğince mirasın nakledilebilir kısmını, yani orduyu istedi. Bunu kendi maiyeti, halkı ile birleştirerek kendi isteği ile veya zorla bir topluluk hâlinde bulunan sekiz cemaati kendisine uydurarak çölü geçip Çin imparatoruna teslimiyet bildirdi. Bu işte parmakları olması muhtemel olan Çinliler, kendisini kabulde acele edip davacı Hiung-Nu'yu gayrimeşru tanıdılar. Ve maiyeti, halkı da kuzey çitine, büyük set boyuna yerleştirdiler. Türkler kendi boylarından olan bir halkın büyük Çin Hükûmeti ile irtibatına sebep olan göçü unutmamışlardır. Milâdî XVII. asırda yaşamış olan *Şecere-i Türkî* müellifi Ebulgazi Bahadır Han o hatıratı bularak bu suretle kitabına kaydetmiştir: *Hıtay halkı öz yurtının başında bir bülend divar tertîb, iki ucunu tengiz kaytgırı birdiler... Andag divarnı Arapdır. Türki birlen "turkurka" dirler. Hıtay halkı (öngü) dirler... Türk halkın bir niçe cemaatgi sizlerge her yılda an çaklı nemerse bireyin. Sedding darvazlarını saklanıgız" deyip önderleri karar kıldı. Ol Türkler anı kabul kılıp sakladılar. Oğul oğul, kız kız bu işni kıldılar. Ol cemaatge (öngüt) didiler. Moğol tilinde öngütning manası nesli may seblık bulur. Niçün kim urgancı, tabkıçı tigen tik seddni önüng ve saklagan kişilerni "öngüt" tidiler. Seddçi tıkar bulur.*¹⁴⁵

Diğer Türk kabileleri kendi vatandaş ve hemcinslerinden çitlerde bulunarak sürülerinin ve avlarının mahsulatını toplayıp hırdavat ve hububat karşılığı satarak Çin'in o büyük ve rağbet edilen ticaretinden istifade ediyorlardı: Ta bu asırdan itibaren Çinlilerin Türklere göre bir tür sikke bastıkları ihtimali vardır. Her ne kadar böyle ise de bir tarafı Çince ve diğer yüzü eski Türk harfleriyle yazılmış iki dilli Çinli ve Türklerin müşterek sikkeleri görülür. Pars Asya komisyonu üyelerinden ve meşhur nakkaddan Mösyö Derouen'in tedkik ettiği bu sikkelerden birisinin Çince tarafı "Kay Yuen devrinin geçer kıymeti" olduğunu gösterir ki bu da milâdın 621 tarihine denk gelir. Sikkedeki Türk harfleri kıymetini gösteriyor.

Çin'de bulunan Türkler, Çin'den arpalık almadıkları ve fırsat buldukları zaman, set boyunca olan düz araziye boylu boyunca ve dâhilen de Sarı Irmak'ın oluşturduğu büyük dirseğin iç tarafını yağma ederlerdi. Çin hükümdarının hepsini besleyip maaş veremeyeceği yeni rakipler ve dostların gelmesi bunların daha çok cesaret ve kuvvetini artırdı.

Çin Hükûmeti'ne hürmet gösterme, özür beyan etme, varlığı ile hizmet sunmakla tatminde kusur etmemekle beraber nehrin güneyinde yine yağmacılığa başladılar. Milâdî 72 tarihinde İmparator Ming Ti buna son vermek üzere güç sarf etti. Alınan tedbir en asilerin ıslahı, diğerlerinin de uzak yerlerdeki seferlerde istihdamı ile güvenliği sağlamaktan ibaret idi. Bu suretle çok kalabalık olan halkın geçim tarzları değiştirilerek ihtiyata davet edilmek vasıtası elde edilmiş oluyordu. Sevk edilen, yorulmak bilmeyen Çin kolu da o boş kalan yerleri ekecek idi. İş başa çıkacak, o büyük Türk oymaklarını itaat altına alacak adam bulunmuş idi ki, o da Pan Tsao idi. Bu zat o aksakallara söz dinletmek, onları itaat ettirmek için lazım gelen vasıflarla önemli askerî icraatlar üstlenecek faziletler de var idi. Bu zatta Osmanlı akıl sahiplerinden Köprülü oğlu Mehmet Paşa'nın isabetli tedbirleriyle Özdemiroğlu Osman Paşa'nın askerî becerisi birleşmiş idi. Önce memleketi temizleyip sonra imara başladı. Milâdî 76 yılında Nan-Lu fethi ve idaresi düzenlendi. Kuzeydeki Hiung-Nuların iki defa vukua gelen müdafaaları sonuç vermeyerek Pe-Lu'dan çıkarıldılar. Yine o yıl Yan Tsao

¹⁴⁴ Konfüçyus, Han sülalesinin zuhurundan 349 sene önce, yani hicretten 1133 sene evvel Şantung eyaletinde doğdu. Yirmi dört yaşında bütün ilimlerle milletini ilmî ve edebî aydınlatmaya başlamıştı. Bu eyaletin hükümdarı olan Lu adlı zat kendisini faziletli şöhretine dayanarak çağırıp vezirlik hizmeti ile istihdam etti. Ve onun talim ve yönlendirmesiyle ziraat ve ticaret hayli gelişti ise de sonra hükümdarın değişip bozulması ile gözden düşen Konfüçyus uzaklaştırılıp mecburen inzivaya çekildi. Konfüçyus Çinlilerin bugün sahip bulundukları dinî merasim ve ahlakın korunup devam ettirilmesine sebep olduğundan Çin memleketinde mertebe kazanma arzusunda olan Çinliler yazdıklarından imtihan olmak mecburiyetindedirler. Bu filozof, hicretten 1101 sene önce vefat etti.

¹⁴⁵ Ebulgazi, Moğolcada kelimelerin sonuna getirilen (t) harfinin Türkçede "cı" gibi sıfat türeten bir ek olduğunu güzelce açıklıyor. Bu harf o dilde çokluk edatı da olur. *Şecere-i Türkî*, Kazan baskısı, s. 29.

yeni bir imparator tarafından Çin'e davet olunarak siyasî ve askerî tedbirlere dair bir layiha verdi. Eğer tertibatı kabul olursa idi büyük batı yani Roma memleketlerinin etkisi için ne imparatorun millî tebasından bir nefer ve ne de hazinesinden bir akçe sarf etmek gerekecekti. Bu plan gereğince çitlerde bulunan savaşçı kavimlerle, batıdaki ufak kollukları imparatorun himayesi altına toplamak gerekiyordu. Onlar kendiliklerinden adam ve akçe temin edeceklerdi.

Çin vahşi kavimleri tanzim, idare ve teşvik ederek batıya, daima huduttan ötelere sevk edecek, sınırın beri tarafındaki kendi asıl tebaası tam bir huzur içinde olarak ziraat ve servet toplamakla meşgul olacaklardı. Kuzeydeki Hiung-Nulardan kalanlara gelince: Bunların hakkından gelmeyi görev sayıyordu. Bu dik başlıları tamamen yok etmek için yeni tedbirler hazırlanmıştı. İşte 92 senesinde Pan Tsao; Türk, Cet ve Afganlardan oluşan ordusunu batı fütuhatına sevk ederken kendisinin bir kaymakamı da o planı icra ediyordu. Bir Çin ordusu Pe-Lu geçidini İrtiş membalarında kapatarak Hiung-Nuları doğuya doğru sürüyor ve Altay boğazlarında sıkıştırıyordu: Güney tarafından da bunlar aleyhine vaktiyle kullanılan rakipleri Türkler, Beş Balık Uygurları seddolundu. Doğudan, kuzeyden bunların can düşmanları olan orman Tatarları ile hakikaten vahşi olan Tunguzlar musallat edildi. Hiung-Nular İrtiş'in yukarısından kuşatmayı yarmaya baktılar. Bir meydan savaşı vererek onu da kaybettiler. Batı tarafından birkaç kabile bu akıncı dairesini kırarak çöle çıktılar. Kıpçak'a giderek hizmet sundular. Yahut diğer Kazak ve Kırgızlar aleyhine hücum için Kırgız, Kazak oldular. İşte bunları Yayık Ural ve İdil Volga arasında, sonra Don, sonra Tuna üzerinde bulacağız. Bunlar Yayık ile İdil arasında olan Yugor Ovası'nda Finlilere galip gelerek Hunlar, Hun Yugorlar (Hunnigours), Abarlar, Macarlar diye kendi isimleri altında büyük akınlara girişmiş ve sonra asıl millî lakabı olan Peçenek¹⁴⁶, Uz¹⁴⁷ Kuban'dan gelme olup kendilerine Kıpçak adını veren Kubani veya Kumani Türkmenleri yahut Terek Türkleri adıyla tanınmıştır.

Bundan başka bazıları Uygur, Çinli ve Tatarlar tarafından dağıtılıp yok edildiler. Bir avuç adamdan ibaret olan diğer kısmı Altay Dağları'na kendilerini atarak ve boğazlar ve derin vadiler içinde kendilerine mesken edinerek orada karanlık bir ömür geçirdiler. Ve gitgide üreyip çoğaldılar. Vaktaki dört asır sonra onların torunları Börteçine ve demircinin önderliği ardınca Ergenekon'dan çıktılar. Artık atalarının ismi tamamıyla kaybolmuş Hiung-Nu adıyla değil ancak Tu Kiu "Türk" ismiyle isimlendirilmişlerdir.

Pan Tsao, Hazar Denizi'ne doğru ilerledi. Partları ve sonra Romalıları vuracağı sırada imparator kendisini geriye çağırdı.

Milâdî yirmi beşten, iki yüz yirmi bir yılına kadar uzayan doğu Han sülalesinin düşmesinden sonra Çin uzun müddet karışıklık içerisinde kalmış ve kuzey ve doğuda bulunan Türkler bundan çok kûlah kapmışlardır.

Roma'da Hristiyanlığın ortaya çıkışı zamanında olduğu gibi yeni yeni zuhur eden birtakım mezhepler de çitin eski birliklerini çözüyor, dağıtıyordu. Milâdî yüz seksen dört yılında Ta-Su mezhebi taraftarları "Sarı Kûlahlılar" adıyla müthiş bir kargaşa çıkardı. Yüz doksan dörtte Cao Cao isminde türedi bir asker isyanın önünü aldı. Düzeni sağlayıp kendisini "diktatör" ilan etti. Oğlu Kuzey Çin İmparatoru oldu. Hâlbuki güney Çin o zaman iki imparatorluğa ayrılıyordu. "Yeşil Nehir" ile "Büyük Set" arasında bulunan bu Kuzey Çin, ancak (Han)lar vasıtasıyla yarı yarıya Çinleştirilmiş

¹⁴⁶ Arap tarihlerinde bu isim Becenek şeklinde kayıtlıdır. Etnografyaca Becen'dir. Ebulgazi, Becenleri Moğol taifesinden olan Kıyatlar nispet ederek bunlardan dört oymağın göç ettiğini haber verir. Becenek, Becen isminden türemiştir. Soğd'dan Soğdak, Tuğu'dan Tuğmak çıktığı gibi.

¹⁴⁷ Türkçe asıl imlası Oğuz'dur. Bilge Han yazıtında Tokuz Oğuz vs. şekilde zikredilen terkiplerden bunların bir devlet birlikteliği teşkil ettikleri anlaşılıyor. Türklerde devlet birliği ve bu tür isimler pek çok olup hatta zamanımıza kadar gelmiştir. Teke Türkmen aşiretleri birliğinin en önemlisine sembol olmuştur. Sığın manasında olan bağış da bir Kırgız cemaatinin alemidir. Böyle hayvan isimleriyle adlandırma şahıslarda da mevcuttur. Asena, çine = Kurt kelimeleri eski Türkçede ve Moğolcada çok kullanılmıştır. Börü Çinu, yüz kurt demektir ki Türklerin atası olan ve Çinlilerin Asena dedikleri zatın ismidir. Türklerin anneleri de Alangu'dur ki Alang, parlak gua da ahu demek olduğundan Nuranî Ahu gibi şairane bir ad olur. İleride "Buğu" (Büyük Geyik) meşhur ailesi de görülecektir. Araplar Oğuz'u Guz yaptıkları gibi Türkler de Uz yapmışlardır. Moğolistan yazıtlarında Oğuz kelimesi ile birlikte şanlı ve millî bir unvan olan Türk de zikrolunur. Türk Oğuz beyleri, budun millet demektir, "Türk Oğuz beyleri, budunu eşit!" gibi.

olan şu iki sınır arasında Güney Hiung-Nu denilen Türklerin silah kuvveti ile ayakta kalabiliyordu. Üç yüz seksen tarihinden itibaren Çin Türkleri Kuzey Çin'i aralarında bölüşerek birbirlerine süratle halef selef oldular. Batıda olduğu gibi Roma'ya uzak olan barbarların bu hükûmeti muhafaza ettikleri gibi doğunun son noktasında bulunan Türk hükümdarları da Çin'i yekdiğerine karşı savunuyorlardı. İşte bu kargaşalık esnasında Türkler bizzat Çin'de müstakil ve millî hükûmetler kurdular.

Çin'de imparatorlukların birliğinin ve Buda mezhebinin bir şekilde eşitlik tesisi ile topluca kabulü ancak milâdî beş yüz seksen dokuzda gerçekleşebildi. İşte bu kargaşa esnasında bazen aslı Türk'ten veya bunların himayesi ile iktidara gelen yerli imparatorlar sebebiyle teba ile Türk emirlikleri arasında kuvvetli bir münasebet husule gelmiş ve bu sebeple güney Hiung-Nuların millî geçimleri kuzey Çinlilerininki ile karışmıştır.

Milâdî V. asrın başlarında, hicretin iki asır öncesinde Kıpçak Türklerinden "Ural" ile "Volga" Nehirleri arasındaki Hitay'a malik olan bir tümen "Yugur" yani "yukarı memleket" halkından Fin ve Ugorlardan oluşan ulusları idaresi altına alarak bir sefer sonucunda Volga'dan Tuna'ya kadar olan bütün ovalık iklimi etkisi altına almaya teşebbüs etti, başarılı da oldu. Bunların öncüleri Avrupa'da "Hunlar" adıyla bilinir. Bunların hoşlarına giden şey toplanma yerleri Kafkas silsilesinin kuzeyindeki bozkırlar, Kuban ve Terek yaylakları, Volga ile Kama arasındaki tepelerdir. İşte buralardan harp talihi gereği olarak kendilerine tabi' edindikleri Macar Orta Çağ'da memleketleri "Büyük Hungary" diye anılan Başkır,¹⁴⁸ Bulgar, Abar Avarların¹⁴⁹ başına geçerek bazen doğuya akın etmiş yahut Kafkas vadilerinde Azak bataklıklarında mağlup olarak Kazak hâlinde dağılmış veya Çinlilerin tabirince Asularla karışıp birleşmiş yahut Avrupalıların tabirince Alains¹⁵⁰ zamanımızın Osetler yahut Asiatları veya az çok yerleşmiş kavimler ile karışmışlardır.

Milâdın ta beşinci asrında Kıpçaklar arasında Kanklılar ve Kalaçlar görülür ki bunların birtakımı Rumların adlandırdıkları Xiadai, Hayata, Haliyat adıyla bilindikleri gibi sonraları Rusların da Türkün¹⁵¹ adıyla malumu olmuştur. Diğerlerini ise Çinliler Tie-le, Moğollar Teleüt,¹⁵² Bizanslılar

¹⁴⁸ Şimdiki Macar dili Vogulların konuştukları dil ile Ural ve Volga arasında gösterilir. Hicretin VII. asrında Kuman-Kıpçak Türkleri X. ve XI. asırda Osmanlı Türkleri vasıtasıyla Macarcaya sokulan Türk kelimelerinden başka bu lisanda pek çok eski Türk kelimeleri hâlâ mevcuttur. Hatta Hetu Magyar adıyla bilinen birleşmiş yedi grubun ismi ses ve manaca tamamıyla Türkçedir ki hâlâ Çağataycada yetti, yitü ve bizim telaffuzumuzca Yedi Macar demekten başka bir şey değildir. Konstantin Porfirogene'in saydığı Yedi Macar ulusu ile bunların reislerinin isimleri içinde bulunan Ertem kelimesinin Türkçe, Erdem'den yazılmış olması muhtemeldir. İleride bu tarihte isimleri geçecek olan iki reisi de Gorkutan ve Kaydu namıyla tanınırlar ki bunlardan birisi Türk ve diğeri Moğol isimlerindendir. Yine bu Macarlardan üçüncü mansıbın unvanı olan Tarhan kelimesi de eski bir Türk unvanıdır. Yine bu Konstantin, o Macarların kendi memleketlerinde Kankarlar (bunların Knaglı olması muhtemeldir diyor Necib Âsım ancak Peçenekler için de cesaret manasına gelen bu nam kullanılmıştır) eliyle mağlup olduktan sonra topluluklarından yarısının İran'ın doğusuna gittiklerini ve orada eski adlarını aldıklarını zikrediyor ki bu da asfaliden türemiş (Sabar tuya Safali) (Sabar veya Safali) ahalisi demektir. Pe-Lu'daki Şebertu ile Semerkant ve Gazne arasındaki Şebertu boynu Türklerin iki meşhur mevkiidir. Bu kelimeler eski Türkçede çamurlar, bataklar demektir. Ufak bataklıklarla örtülü olan bir yerde Tobul ile Ural nehirlerinin yüksek vadileri arasında bulunan ufak tefek bataklıklarla örtülü olan bir araziden geçen Abakan Nehri'nin bir kolu hâlâ Macar olarak adlandırılır. Pe-Lu'da birçok Şebertu var. Macarcanın Falu kelimesi Türk ve Moğolların Balık kelimesinin eş anlamlısı olmalıdır. Yasfali gerek basfali yahut taskali okunsun: Yeşil Şehir Şebertusu yani batakları yahut Beş Balık Şebertusu veya etrafı duvarlı şehir şebertusu diye tercüme edilebilir.

¹⁴⁹ Hicretten iki yıl önce bir zamanda yazan ve hakikaten Bizanslılar içinde Türklere dair en güzel bilgi veren Teofilakat, Tuna Avarlarının sahte Avar olduğunu ve reislerinin kendisine bir önem verdimen ve böylece Romalıları yapacağı hizmeti pahaliya satmak için Hakan unvanını aldığı gibi tebasına da Avar lakabını verdiğini söyler. Burada seçkinlik alametlerinden birisi olmak üzere bu Finova ve Türk gruplarının birliği Kıpçak'ta yerli ahali ve batılı Hiung-Nulardan ayrılma kabilelerle sürekli birleşip ayrıldıkları görülür. Teofilakat, asıl Avarlar Türk Kağanı marifetiyle mağlup olduktan sonra içlerinden bir boyun Tavgaç adlı meşhur bölgeye gittiklerini ve diğer bir boy da Tavgaç sınırı üzerinde yerleşik (...) adlı bir kabile nezdine iltica eylediklerini hikâye ediyor. Orhun Vadisi'ndeki Türk yazıtları Çinlileri "şanlı millet" manasında "Al Tavgaç" diye anar. Dolayısıyla Banonya'nın sahte Avarları asıl Avarlardan ayrı olup hakiki Avarlar ise Türk âlemine mensup ve Çin'in tabilerinin tabii idiler. İşte buradan bütün bu karışık kabilelerin Tuna'dan büyük sedde kadar arazide yerleşik oldukları net bir şekilde gözlenir.

¹⁵⁰ Şu hâlde kelimenin aslı As olup Çinliler bunu Asu şeklinde yazmış, Ruslar da Os, Osti diye tahrif etmiştir. Alan isminin Romalıları Türkler vasıtasıyla girdiği muhtemeldir. Çünkü bu kelime eski Türkçede dağı, dağılık manasındadır.

¹⁵¹ Nestor'un tarihinde, s. 32-68 ve 190'da Ruslar önce Peçenleri Peçenek sonra Türkleri ve Türkmenleri, Kuman Kıpçakları tanırlar. Bunların genellikle bir ve aynı aileden olduklarını bilirler. Yine bu tarihte milâdî 915'teki olay zikredilirken: "İlk defa olmak üzere Peçenekler geldi. Uygur ile anlaşma yaptıktan sonra Tuna'ya doğru gittiler." diyor. 985 senesine ait olaylar arasında da: "Vladimir kara yoluyla atlı Tork getirterek Bulgarlara galip geldi." deniyor ki Tork'un Türk olduğundan şüphe etmiyoruz. Bu eserin 195. sayfasında da "İsmail'in on iki oğlu oldu, bunlardan Türkmenler, Peçenekler, Torklar, Kumanlar, Polotslar çölden çıktılar." diyor.

Ak Hun, “Eftalit” yahut “Abdelit” olarak adlandırmışlardır. Bu Farsça terkiibe dönüştürüldüğünde Âb-ı Telî yahut Su Kenarı Teleleri demek olur. Hâlâ zamanımız İranlıları Oxus Türkmenlerini Lebib Türkmen diye anarlar ki sahilde oturan Türkmenler demektir. İşte şu Ak Hun yahut sahilnişin Türkler, Türk ve Finovalıları Tuna, Kafkas ve Volga arasında yerleşik Kıpçakları Nan-Lu Pe-Lu Uygurları ve Kanklı, Kalaç, Karluk adıyla Çin çitlerinde tanınan asıl Türk kabilelerini bir araya toplamışlardı. Şu son saydığımız kabileler, hicretin bir asır öncesinde İran sınırlarını etki altına almak azminde bulundukları için kendilerine iş çıktı. Doğrusu bu meselede galip çıktılarsa da İran üzerine olan bir asırdan fazla süren bu tahakkümle kendileri de zayıf düştüler.

İran memleketinde ortaya çıkan bir millî kargaşa, Partlar ve Farslar yerine Sasanileri getirmişti. *Hazar sınırlarından gelen Partlar, Eşkaniyan Turan kavimlerinin komşuları idi. Bunlar kendilerine ordularını vermiş ve İran âlemine ahlak ve bedevi tabiatı nakleylemişler. Bunlar hiçbir zaman Dârâ'nın idare şeklini geri getirememiş ve Eşkaniyan'ın merkeze topladıkları birlik azmi yerine askerî birlik ikame etmiştir...*

Roma'nın kibri bunları kendisine denk, bazen galip gördüğü ve kendilerini cihanın taksimine kabul ettiği hâlde, İran bunlara *Şehnâme*'sinde dört asırlık hâlleri için kırk satır tahsis ediyor: İran bunlardan ancak belirsiz ve dalgalı birkaç ad tanır: Tarih sahifeleri boş kalır ve Firdevsî'nin rivayetince: “Fildişinden olan tahta bir iktidar sahip çıkamıyor.” Sasaniler İran'ın mutlak ve millî hükûmetini iade eylediler. Yeni hükûmet millî menkıbeleri irtibatlandırmak için asılsız bir silsilename ile son Eşkaniyan hükümdarına bağlıyor.¹⁵³

Türklerin bazıları Sasanilerin şiddetle karşısında idi. Eşkaniyan zamanlarında Sak ve Masagetlere yapıldığı gibi şimdi de Telelere, Kalaçlara, Kanglılara karşı güney çitlerde Soğdiyye'ye, Horasan'a olan güney ve batı yolları demirden yapılmış bir set ile kapalı idi. Partlar ile uyuşulabilirdi. Türkler ve Alanlar kendi aralarında savaşarak ve ağız kavgası yaparak yine de geçiniyorlardı. Fakat İranlılar tahakküm, istila, kovma davasında idiler. Ağır bir şekilde donatılan İran süvarisi Türk ücretli askerine muhtaç olmaksızın Türklere karşı kuzey Amuderya'nın geniş vadilerindeki ekinleri müdafaa ediyordu. Bu hâl Çin'in, o dehşetli, Çin'in barbarlaştığı, Hiung-Nuları gittikçe sıkıştırdığı, boğazlarına bıçak dayayarak pazarlık yaptığı yani “ya teslim ya kılıç” denildiği zamana tesadüf eder. Çin'in tabi olduklarına tabi olmak... Uygur Türklerine kullukta bulunmak kibirli Karlukların uşağı derekesine inmek istemeyen yahut bozkırlardaki Kıpçaklarla birleşmeye muvaffak olamayan ve Kırgız, Kazak olmayı da arzu etmeyen sahilde meskûn Telelere fevkalade hiddete geldiler. Sasaniler aleyhine düşmanlığa başladılar. Medya ve Soğdiyye çetelerinde şiddetle düşmanlık yaptılar. Türklerin Sasanilerle olan bu şiddetli çekişmeleri Firdevsî'nin *Şehname*'sine zemin oldu.¹⁵⁴

Her ne kadar Sasani pehlivanı olan Behram-ı Gur, milâdî 430 yılında Horasan'da Türklerin hücumunu defetmiş ve ünlü Firuz Maverâünnehir'de telef olmuş ise de işin sonunda Tele Türkleri İran'ın Roma'ya ve İslâmîyet'ten önce henüz patlama devresinde bulunan Arap Hükûmeti'ne karşı açtığı savaşlardan faydalanarak Seyhun ile Ceyhun arasındaki İran çitlerini ellerinde muhafaza ettiler. Milâdî V. asırdan beri batıdan, güneyden ve kuzeyden bu kadar düşman baskısına da duçar olan Sasanilerin dayanışları harikuladeden sayılır. Bunlara az bir zaman için doğu tarafından bir selamet ümidi geldi. Kuzey Hiung-Nuların kalıntıları olan Altay Türkleri vaktiyle Çin egemenliğinde bulunmuş ve yarı Çinleşmiş oldukları hâlde Çin'den çıkarıldıkları için vaktiyle Pan Thao idaresindeki atalarının yaptığı gibi bunlar da batıya atladılar. Kendi hâkimleri olan Çin hükümdarı

¹⁵² Bize doğru adı veren yine Teofilaktır. Bu tarihçi (Çinlilerin Türk Hakanı Tileleri dize getirdiğini hikâye ettikleri devirde) Hakanın Eftalit denilen Abdalların reisi üzerine harp açtığını ve bunları bozguna uğrattığını hikâye ediyor: s. 282... Bu isim hâlâ değişmemiştir. Aşağı Oxus (Öküz) yani Ceyhun'un eski yatağı üzerinde, Hazar Denizi civarındaki Abdal Türkmenleri ile vaktiyle yukarı nehir sahili halkından olup Kunduz civarında bulunan Fegan Abdalları, hâlâ Türk adı taşıyan Töle veya Tele adını taşıyorlar ki Moğolistan yazıtlarında da: “Töle begler Apa Karahan” diye anılır. Bu kelime ve eski şekli Elbruz ile Hazar Denizi'nin güney sahili arasındaki Telişler arasında korunmuş bulunuyor.

¹⁵³ James Darmestetr: Coup d'ceillur l'histoire de Perse.

¹⁵⁴ İleride *Şehname* ve Firdevsî'ye dair malumat verilecektir.

hesabına olarak Pe-Lu ve Nan-Lu vasıtasıyla batıdaki büyük Çin yani Roma İmparatorluğu arasında yol açtılar. Milâdî VI. asrın ilk yarısında Altay Türklerinin, Tu kiuların meşhur kralı, Çin imparatorunun güzelce donattığı askerlerin Pe-Lu ve Çit üzerinden Ak Hunlar, sahilde meskûn Teleler üzerine götürüp yağma ederdi.¹⁵⁵

Çin bu suretle, sonra Arapların Maverâünnehir dedikleri o büyük çekişmeli yerleri dolaylı yollardan sahipleniyordu. İran ile Turan arasında daima bir harp mevkiisi olan Maverâünnehir'i zapteden bu ünlü Han, Çinliler tarafından Tuman Türklerinin efsane ve vekayinamelerinde Tuman'a Moğollar tarafından Dutuman olarak adlandırılan zat idi.¹⁵⁶

İlli Kağan, Tuman Han'ın ikinci halefi fetihlerini ilerletti. Bu zat Mukan Han Çinli adıdır diye anılır. Önceleri hükümdarın en küçük biraderine mahsus olan Tigin lakabına sahip idi. Mukan Han zamanında kuzeydoğu Hiung-Nu İmparatorluğu'nun birliğini yeniden kurdu. Beş krallığa ayrılmış olan Çin hiçbir şeye karşı koyacak güçte değildi. Bir de Çin'in doğu krallığı, Türkler vasıtasıyla İran ve Roma imparatorluğu ile sınırdış idi. Fakat her ne kadar hüküm Türk elinde idiyse de idare tarzı ve düşüncesi Çinli gibi idi. İllig Kağan beş Çin Hükûmeti'nden birisi ile birleşmiş ve onun yardım ve gerekli ödeneği ile diğer rakip olan Çinli hükûmetler aleyhine hareket üstlenmiş yani bir Çin savunucusu olmuş idi. Hamisi ise Batı Vaylar idi. Batı Vaylara iltihak ile Doğu Vayların arazisini istila eyledi ve Sai Yuan'a ulaştılar.¹⁵⁷ Kuzey Çin ile Türk kavimleri artık yekvücut oldular. Nitekim bu hâl Roma ile barbarlar arasında da vakidir.

Üze gök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişioğlu kılınmış. *Kişioğlunda üze eçüm apam Bumin Kağan, İstemi Kağan olurmuş. Olurıpan Türk budunun ilin, törüsün tutabirmiş.* (Orhun Yazıtları)¹⁵⁸

İşte yüz on iki senesi, Bilge Kağan, atası Mukan Han'ın büyüklüğünü bu şekilde yüceltıyor. Etrafında birçok düşmanları olup onları birer birer tepelemeye muvaffak olduğunu bildiriyor: *İlgerü Kadırkan Yışka tegi gerü Temir Kapıka tegi konturmuş. İkin ara idi oksuz Kök Türk anca olurur ermiş. Bilge Kağan ermiş, alp kağan ermiş buyuruğu bilge ermiş erinç alp ermiş. Begleri yime, budunu yime tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törü gitmiş. Özi ança kergek bolmuş. Yoğçı sıgtıçı öngre kün togsıkta Bökli çölik il, Tabgaç Tüptü, Apar Apurım "Kırgız" Üç Kurıkan Otuz Tatar, Hitay, Tatabı bunca budun kelipen sıgtamış, yuğlamış.*¹⁵⁹

Üç numaralı haşiyede geçen bazı isimler hakkında izahat verelim: Kadırgan Ormanı'nın Hingan dağlarında olması muhtemeldir. Demir Kapı, Kâş şehrinin doksan kilometre güneyinde olup arazi on iki metre yirmi santim, metre uzunluğu ise üç kilometredir. Belh'den Semerkant'a giden yol buradan geçer.

Gök Türk tabiri semanın latif ve mukaddes rengiyle ve saflık arılık, temizlik kastıyla zikrolunacağı gibi ulvî ve şanı yüce maksadıyla da zikredilmiş olabilir. Hatta Cengiz Han maiyetinde bulunan Moğolları "Köke Moğol" diye vasıflandırır idi. Bir de çöl kelimesi bir şehir veya bir ülkeden

¹⁵⁵ İkinci Vay sülalesinin iktidarı sonrası İlli Han, Teleler üstüne hücum ile tamamen mağlup etmiş ve yaklaşık elli bin hane halkını itaat altına almıştır. (Stanislas Julien'in *Tukyular Üzerine Vesikalar* adlı eseri, s. 26) İkinci Vaylar kuzeyde milâdî 386'dan 534'e kadar hüküm sürdüler. 534'ten 550'ye kadar da batı ve doğu diye ikiye ayrıldılar. Türk dili ve kalem ile yazılmış bir eserin yokluğundan dolayı İlli Han (İller Hanı) diye iki şekilde çevrilebilir. Yeni Çay ve Orhun Vadilerindeki yazıtlar bu kelimeyi halk, ahali manasında el şeklinde okumaktan ise meşhur ve ünlü anlamına gelen élé şeklinde telaffuz edilmesi daha uygun görülür.

¹⁵⁶ En eski yazıt Türkiye'de ve hatta eski eserlerde şahıs isimlerine karşılık genellikle lakaplar zikir edilegelmiştir. Çinliler, sonra Bizantinler, İranlılar, Araplar daima rastgele gâh lakaplar gâh isimler kullanır, ikisini birbirine karıştırırlar.

¹⁵⁷ Stanislas Julien, s. 27 Şansi'deki "Sai Yuan" milâdî (265-420) Tsinler eline sonra milâdî (550-577) kuzey Sesiler eline geçti.

¹⁵⁸ Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldıktan sonra ikisinin arasına Âdemoğulları yaratıldı. Âdemoğulları üstüne atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan baş oldular. Hükümdar olduktan sonra idare ettiler. Hükûmeti ve Türk kavminin kuvvetini pekiştirdiler.

¹⁵⁹ Doğuya doğru Kadırgan Ormanı'na ve batıya doğru Demir Kapı'ya kadar yerleştiler. O kadar uzak olan bu iki nokta arasında Göktürkler hâkimane yayılmış idi. Bunlar akıllı kağan idiler. Cesur kağan idiler. Bütün beyleri akıllı idi, cesur idi. Bütün asilleri, bütün millet doğru gidişat üzere ve adil idi. Bunun içindir ki bu kadar geniş bir devlete sahip oldular. Kanunlar koydular. Sırası gelince vefat ettiler. İleriden, güneşin doğduğu taraftan ağlayarak, feryat ederek çölün kuvvetli kabileleri Abar ve Apurımlar, Kırgızlar, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Hitay ve Tatabılar geldiler.

hariç yer manasında Çağatayca olup bizim bugün kullandığımız manada değildir. Bu durumda Böli Çöllük il, taşranın kuvvetli kavimleri yani yabancılar demektir.

Mösyö Thomsen “Apar, Apurım” denilen kavimlerin meçhul olduğunu beyan ediyor. Fakat Mösyö Leon Cahun bunu “Parpurim” şekline koyarak “Parpurimler Horasan halkıdır. Aparpurim ikinci Bezcerid’in milâdî 438-457 yıllarında kurduğu eski Nişabur şehridir.” *Patkanian Tarihi*’nin 164 ve 166. sayfalarında “Aparlar memleketinde bir şehir kurdu seferleri esnasında orada ikamet ediyordu... Savaş zamanı tabii ki Apar memleketinde Nişabur şehri ve kalesinde ikamet ediyordu.” denmektedir ki Parpurim kelimesi Apar ve Purim kelimelerinden oluşmuş olabilir. Purim, İran dilinde şehir manasına gelen Puram’dan bozulmuştur diye yazmıştır.

“Üç Kurikanlar” Uygurlardan Baykal Gölü’nün kuzeyinde yerleşik bir taife olduğu zannedilmiştir. Radloff bunların şimdiki Yakutlar olduğunu mülâhaza etmiştir. Otuz Tatarlardan kasıt da Moğollardır.

Hitaylar, Tunguz veya Moğollardan şimdiki Mançurya kıtasının güneyinde ikamet eden bir cemaattir.

Tabaniler bilinmemektedir. Fakat daima Hitaylarla beraber anılması bunlara yakın bir cemaat olduğunu göstermektedir.

Adları sayılan milletler arasında “haricî kavimler” yani çöllük ilden ayrılan millî topluluklar yani “içeriki budun-cemaat-i dâhilîye” zikredilmemiştir. Kullanılan tabir, iddia edilen fikir Çinlilerle Türklerde müşterektir. Çinliler de kavimleri “İçerikiler” yani merkeze ait millet fertleri, “dışarıkiler” yani hükûmet merkezine bağlı diye vasıflandırır. Hatta Çin, Türk ve Moğol siyasî fikri ile şiddetle karışmış olan Ruslar bile, Kırgızların bir kısmını “İç Ordu” diye vasıflandırır. Kırgızlar, Kurikanlar, Tatarlar, Hitaylar, Çin ile birlikte “dışarı halkı” sayılmış, hâlbuki sonraları bunlardan üç önce saydıklarımız hakiki Türk oldular. Eski yazıtların “dışarı halkı” arasında saydığı Çinliler Mukan Han’ın tabiiyeti altında bulunup gâh Türklerin müttefiki gâh tabii olan Batı Uvaylardır.¹⁶⁰

İlli Kağan, İranlılarla ve aleyhine olmak üzere Maverâünnehir’de yerleşmiş Teleleri sürmedi, yalnız bazen içerikiler bazen dışarıkilere herhâlde aynı millettten, Türk sayıldıkları için bunları itaati altına aldı. “Bilmediğin için bizge yangılıkun için”¹⁶¹ diye vasıflandırılanlar Öküz Nehri’nin¹⁶² sol tarafına geçerek Sasani şahının hükmüne girdiler ve kendilerine yarısı Türkçe ve yarısı Farsça olmak üzere Âb Tele adını aldılar.

Maverâünnehir’de yerleşen Türkler ile nehrin beri tarafındaki Teleler, dil ve kan yönünden birbirlerine yakınlıklarından dolayı, Çin çitlerinin bağımsız Türkleriyle, hatta siyasî durum bunları karşıt düzenlemelerde bulundurduğu zamanlarda bile süregelen ilişkileri sürmüştür. Sasani büyük şahlarının mezhep hususundaki taassupları ve milliyete son derecede bağlılıkları İran çiti ile Çin çitinde bulunan bir soydan olan Türklerin manevi kardeşliklerini gerekli kıldı. Roma Ortodoksları tarafından sürülen ve eski İran’da haksız muamelelere uğrayan Nasturî Hristiyanları geçinmekte zorluk görülen Türk memleketine intikal edip Hristiyanlığı orada yaymaya başladılar. Milâdî 703 tarihinde Merv metropoliti Semerkant’ta bir piskopos vekilliği oluşturdu. Nasturî misyonerleri Semerkant’tan Nan-Lu’daki Beş Balık’a kadar gittiler. Hristiyanlığa giren Türkler ücretli askerlik yapmak üzere akın akın İran’a gittikleri hâlde, Nasturîler hakkında haksızca davranan o eski İran

¹⁶⁰ Milâdî 371 senesinden 618’e kadar Çin şu hükûmetlere ayrıldı: Kuzey (Uvay) (386-584) hükûmet 534’den 550’ye kadar (Garbî) ve (Şarkî) diye ikiye bölündü. (Tsin) (265-420), Song (420-479) ve Tsesi (479-501) Liang (503-556) ve Çin (557-587) Kuzey Tsesi (550-557) Huo Çov (557-580) Sui (581-617) Türk yazıtları milâdî 733 yılında yani Çin’i hak ettiği mertebeye kavuşturan İmparator Sang’ın zamanında Türklerin prenslik mertebesinde tabiiyetinde bulundukları zamanda yazıldığını unutmamalı. İşte bundan dolayı Çin hakkında temkinli bir dil kullanılmakla beraber Vevay Krallığı’nı mahkûm milletlerden saymakta tereddüt gösterilmiyor.

¹⁶¹ Yanguluk hem isyan, hem hata manasına gelir.

¹⁶² Türkler büyük nehirlere Oguz derler. Yunanlılar bunu Oxus şeklinde tahrif etmişler. Eski Türk tarihinde önemli bir ad sahibi olan Oguz’un bu nehre nispet edilmiş olması ve âdeta Oguz-Guz isimlerinin hep buradan alınması ve Türklerin dışarıda böylece şöhet bulması pek mümkün gibi görünüyor. Hatta *Şehname*’de Turanîlerin reisi, hükümdarı olmak üzere gösterilen Efrasyab terkibi “nehrin karşı yakası” manasına geldiği gibi Yunanlıların ve hâlâ Avrupalıların Tranoxian ve Arapların “Maverâünnehir” terkipleri de hep bu manaya gelir. İşte bu gibi deliller bize Batı Asya’da Türklerin bulundukları yere nisbetle Oguz, Guz adını aldıklarını gösteriyor.

askeri ses çıkarmaya cesaret edemiyordu. Bu Hristiyanlar İran ordusunda pek çoğalmış idi. Hatta 590 yılında Romalılar tarafından Behram Çubin aleyhine Hüsrev Perviz, Hüsrev-i Sani'ye yardım için gönderilen İranlı narsist Behram'ın hezimetinden sonra Alanlar'ı haç dövgülü binlerce Hristiyan tuttu. Bu Nasturîler Ora Türklerine, kendi taşra milletlerinin, Telelerin, özellikle Roma'nın, Bizans'ın Doğu Büyük Çin'in düşmanları olan İranlıların fenalığından bahsederlerdi. Hırs ve tamah ile talih tecrübesi fikirleri uyanıyordu. Şüphesiz o kadar rahat ve refah içinde olan Batı Çin'in yani Roma'nın, seddin öte tarafındaki Çin gibi, asıl kendi ahalisi ekip biçtiği, eğirip dokuduğu, alışveriş ettiği gibi refah ve istiklalini muhafaza için, yine o Çin gibi silahına güvenir, namuslu, savaşçı Türk askerine ihtiyacı var idi. Hele bunlara güzel ipekli kumaşlar da verildi mi? O zaman batılılar Türklere Roma Hükûmeti'nde askere verilen ipekli ücretin pek kıymetli olduğunu ve altın, gümüş değerinde satıldığını hikâye ederlerdi. İşte bundan dolayı o Türkler hayrette kalırlar idi. Hele komşu Çin'in ipeğini uzaktaki Çin'e, Roma'ya satabilirlerse... Kendilerinde yığınla ipek var. 550 yılında Çov imparatorları Türklerin birliğine karşılık oldukça çok şey vermekte idiler. İmparator bunlarla bir de evlilik ile rabita kurduğu için her sene kendilerine yüz bin top ipek verirdi. Ve payitahtında bulunan bu Türklere fevkalade cömertlik gösterir ve binlerce hilat ve bol erzak ikram ederdi.

Vakıa Türklerin batıda Yunanlılarla oluşturdukları münasebetle kalmıyorlardı. Yunanların önemli ve en sıkısı milâdî altı yüz on yedide Telelerin ardı sıra bir kısmı kendisine bağlılık arz eden Ermenilerle idi.¹⁶³

Haricî milletlerinin bir teklifi bunları kuvvetlendirdi. Milâdın 565-567 veya daha ileri senelerinde Justinyen'in Roma tahtında ve Hüsrev-i Nuşirevan'ın İran tahtında hüküm sürdüğü sırada Çinlilerin Mukan Han, Yunanlıların Dizaboul¹⁶⁴ diye bildikleri Türk hükümdarı Bumin Kağan kendi haricî milleti olan Tele Türklerinin reisi, Soğdiyye valisi, ve asıl hükümdarın kaymakam veya hıdivi olan zattan bir dilekçe aldı.¹⁶⁵ Soğdaklar, Medya'da ipek satmak üzere İran memleketinden transit yoluyla mallarının geçirilmesine müsaade almak üzere hakanın İran hükümdarı nezdinde aracılığını istirham ediyorlardı.¹⁶⁶ Medya denilen yer vaktiyle Atropatène denilen Azerbaycan bölgesindedir ki pek eski bir tarihte yarı yarıya Türkleşmiş olduğu hâlde Ak Hun yahut Tele denilen Türklerin hicretleriyle âdeti asli ahalisini bu unsur teşkil etmiş idi. İşte o zamandan beri Azerbaycan bölgesi tamamen Türklerle iskân edilerek o hâlini hâlâ muhafaza ediyor. İpek ticareti yolu pek açık olarak resmedilmiştir. Çin sınırında bulunan Türkler ya savaşta gösterdikleri yararlık ücreti veya hıdivi bozuştuğu zaman ettikleri akın ganimeti olarak Çin hükümdarı veya ülkesinden kıymetli kumaşlar alırlardı. İpek kumaşların fazlasını kendi müttefik ve haricî tebalaları olan Maverâünnehir ve Horasan Tele Soğdaklara satarlar, onlar da Azerbaycan'daki hemcinsleri olan Türkler vasıtasıyla Roma'ya ulaştırmak için Acemistan'dan transit yani aktarma yoluyla kendilerine bir çıkar yol ararlardı.

Bu takdirce Amuderya'nın öte tarafında bulunan Tele yani Ak Hun, -Eftalit Heyatala- nehir üzerindeki inatçı ve itaatsiz Türkmenleri hakana itaatkâr ve halis olan Telelerin bu teşebbüsüne muhalefet edecekleri tabiidir. İran vekayinameleri, Dizabol'un, Bumin (Mukan) Han'ın Soğdaklara bir kervan çıkarmalarına izin verdiğini ve bunun için Sasani hükümdarı nezdine Manyah adlı bir de sefir gönderdiğini naklederler. Bu sefir ismi telaffuzca Türkçe ise de tahrif edilmiştir. Yunanlıların Katovlfos¹⁶⁷ Katolfos diye anıldıkları Medya'ya iltica eden sahilde meskûn Türklerden birisi İran şahının huzuruna giderek bu teşebbüsün tehlikesini anlatmış ve ipeklerin satın alınıp

¹⁶³ Milâdî 617'de Semayat'ın vefatından sonra Ermeni cemaatleri kuzey memleketlerine, Hakan'ın himayesi altına sokuldular: O da kendilerine, ordusunun kumandanı Çinli Çeptuh'a katılmalarını emretti. Jurnal Azyatik Takım: 6 C. 7, s.196.

¹⁶⁴ Tahrif edilmiş Türk unvanı.

¹⁶⁵ Bu reinin adı Yabgu Şad idi: "Tölis Tarduş budunug anda itmiş. Yabgu şadig anda birmiş." Yukarda da beyan olunduğu gibi yabgu ve şad ayrı ayrı rütbe isimidir: Şad ikiydi. Biri devletin doğusuna, biri batısına memur idi. Radloff bu iki ismi sehven birleştirmiş ve Möşyö Leon Cahun da bu şekilde kullanmıştır. Türk lakablarının hicri I. ve II. asırdaki mertebeleri ilerde görülecek. Soğdiye denen yer Arapların Maverâünnehir dedikleri Amuderya ile Sirderya arasındaki bölgedir. O zamanlarda Türkler buraya Soğd ve ahalisine Soğdak derlerdi: *Soğdak budun iteyin terin*. Yani Soğdak milletini vuralım dedi. (Eski Türk Yazıtları)

¹⁶⁶ *Menandros*, s. 295-296.

¹⁶⁷ Doğu lisanlarının hiçbirisinde böyle bir isim bulunamaz. Nüşhalar pek fena yazılmıştır. Bunun Kutak olması akla yakındır.

yakılmasını ve Fars ikliminin su ve havasının “çok sıcak ve kurak” olması sebebiyle Türklere yaramadığından sefir heyetinin öldüklerini duyurarak zehirlenmelerini tavsiye eyledi. Teofilakt zelzele hesaba katılmaksızın Soğd memleketinde yumurcak-vebadan vefatlar olduğuna Türklerin kanaat eylediklerini açıkça yazıyor.¹⁶⁸ Acemlerin bu illete karşı verdikleri deva İran çitinde bulunan Türkleri ortadan kaldıracak bir şey idi. Fakat Menander’ın kavlince Dizabol “pek dikkatli ve pek zeki”¹⁶⁹ olduğundan bu Acem söylentisine inanmadı. İşin içinde bir fenalık olduğunu anlamış olmalıdır.

Manyah zehirden kurtulmuş idi. Hükümdar ve tabi oldukları hakana olan biatini, asi Kutluk’un ihanetini, İranlıların hıyanetlerini, Türklere ettikleri hakaretleri anlattı. Yunan tarihçilerinin anlatmadığı bir şey varsa o da Türk âleminde meseleyi ağırlaştırmaya sebep olan maddedir ki Telelerin itaatkâr ve tabi olan “haricî” millet ile Hüsrev ve Nuşirevan Hüsrev ü Nuşirevan arasında yakınlık bulunmasıdır. Soğd Şahı Tele Türklerinden Kayen adlı bir hanım (prenses) almış idi.¹⁷⁰ Bunun hepsi Türklerce isyan sayılır idi. Bumin Kağan Çin’in Çov sülalesinden olan Wou-ti’ye kendi kızı A-sse-na’yı¹⁷¹ vermiş; kuvvetli, haşmetli, büyük bir imparator ile de hısım olarak bağlantılı, zeki bir hükümdar olduğundan İran’ın böyle sefiri zehirleyerek yaptığı hakarete, Amuderya’nın ortasında bulunan asi, cabbar Türklerin ihanetine tahammül edemezdi. Âlâ bir fırsat da çıktı. Mukan Han Çin çitlerinden Nan-Lu ve Pe-Lu’dan kendisinin feth ve itaat altına aldığı ülkelerden yani Amuderya’nın öte yanından ta Kafkasya’nın kuzeyine ve Volga Nehri’nin boyuna kadar uzanan Kıpçak Türklerinin sınırlarının son ucuna kadar bütün Türk budunları (milletleri) üzerine hüküm ve hükûmet ediyordu. Gobi’nin güneyinde bulunan Çin’e bitişik komşu oldukları gibi, Çinlileşmiş Ongut Türklerinden hakanın endişesi yoktu. Çünkü bunlar kendisi ile Çin arasındaki yerde bulunuyorlardı.

Hakan doğuda Otuz Tatarlarını itaat altına almış, asileri Baykal gölünün doğusuna doğru sürerek edebilecekleri fenalığın önünü kesmiş idi. Çin, İran ve Roma İmparatorluğu arasındaki yolu elde etmiş idi. Fakat yaşayış, töre, mezhep ve din itibarıyla birbirinden ayrı olan bu heyet üzerindeki İllig Hanlık hükmü pek esaslı bir şey değildir. Hakikaten Han’ın doğrudan doğruya eli altında yalnız Kanklı, Kalaç ve Uygurlar bulunuyorlardı. Güney ve kuzeydeki Karluklar ile bilahare Tunguzlarla karışarak Moğol milletini oluşturan farklı kavimler hatta şöyle usulen bile itaat etmiyorlardı. Batıda Kıpçaklar ve “Yugurlar” (yukarı memleket), Finovaların üzerinde hüküm icra edip bunlarla Abar, Macarlar gibi birlikte heyet teşkil eden diğer farklı kabileler ve serkeşler sürekli isyan edip duruyorlardı. Yalnız Amuderya’nın kuzeyinde yani İran çitinde bulunan ve Sasaniler tarafından sıkıştırılan Türklerle, doğu düşmanı ile daima düşmanlıkta bulunup bütün Çin isyanlarına karışan Ongutlar büyük bir saflık ve sadakatle millî hükümdarlarına, Türk hakanına bağlılık gösteriyorlardı. Mukan Han doğu ve güney taraflarındaki hükûmetini korumak için Çin’den vazgeçemezdi. Batı tarafından da mülkünü korumak için kendisine tabi ve fakat asi olan Kıpçak ve Avarlar ile muharebede bulunan ve asırlardan beri düşmanlıkları nesilden nesile aktarılan İran ile de pençeleşmekte olan Roma ile ittifak düşündü. Bu şekilde hem mülkünün hem o tarafını güvenli kılacak hem de kendisinin de hasmı olan İranlılardan öcünü alacak idi. Hakikaten bir zekâ ve fevkalade erk ve serbestlik eseri olmaktan başka tarif edilemeyen bir siyasî maharete delil olmak üzere doğu Çin ile “Büyük Çin” yani Roma İmparatorluğu ve kendi hükûmeti arasında bir üçlü ittifak oluşturmayı tasarladı. Bu birliktelik heyetine masrafları taraflarından ödenmek üzere, kendisi gereken askeri tedarik edecek ve Çin ile Roma arasındaki dostluk münasebetini temin edecek idi. Bu Türk Hakanı Nehr-i Ahdar (Yeşil Nehir) ile Tuna arasında asayiş ve emniyeti muhafaza için polis hizmetini görecekti ve Çin ile Roma arasında ulaşımı temin edecek, iki hükûmet arasında hakem sıfatıyla hizmet yapacak, dünyayı bölüşecek idi. İşte bu tasavvur çok zaman Türklerin hatırından

¹⁶⁸ *Teofilakt*, s. 286, Türklerin Tesmimi. Menander, s. 297.

¹⁶⁹ *Menander*, s. 297.

¹⁷⁰ Tarihçi Mirhond bu hanımın ismini “Türkzade” diye zikrediyor. Ermeni tarihçilerinden Patkanyan, Kayen diyor.

¹⁷¹ Bu isim Türkçe değil, Çinlilerin sonradan verdikleri ad olacak.

çıkmadı. Ara sıra Cengizler, Hülagûlar, Timurlar, Yavuz Sultan Selimler bu yüce fikri hakikat derecesine çıkarmaya kalkıştılar.

Milâdî altıncı asırda Çin’de birbirini takip eden kargaşalıklar, Bizanslıların akıl almaz sefahat ve kendini beğenmişlikleri bu büyük tasavvuru düşüncede bıraktı, fiile çıkaramadı. Yalnız şuna dikkat etmek lazım: Cengiz bu fikri başa yetirdi ise de icrasında lüzumundan fazla şiddet gösterdi fakat Bumin Han’ın siyasetinde kan dökmek değil emniyeti muhafaza ve asayiş gibi insaniyetperverlik vardır. Zamanımızda Avrupa hükûmetleri arasında görülen ikili ve üçlü anlaşmalarla Bumin Han siyaseti birbirine pek benziyor diyebiliriz.

Justinyen’in tahta geçmesinin dördüncü yılında milâdî 560’ta Türk sefaret heyeti o zaman Vizantion denilen İstanbul’a ulaştı. Bunlar birçok memleketleri, yüksek dağları, kar yığınlarını, ovaları, ormanları, bataklıkları, dereleri velhasıl Kafkas Dağlarını aşarak, uzaktan geliyorlardı. Sefaret heyetinin reisi Acemlerin zehirlemesinden kurtulmuş olan Soğdlu Manyah idi. Rum hükümdarına Sit harfleri ile yazılmış bir güven mektubu bir de özel mektup ve bununla beraber türlü hediyeler ve çokça ipek getiriyordu. Sit harfleri Türklerin eski yazısı olup şu son zamanlarda çözülmüştür. Sibiry ve Moğolistan’da bulunan yazıtlar üzerinde bugün okunabilir. Eski Hiung-Nulardan başkası olmayan Türklerin Sit harfleri ile yazılmış o kadar uzak bir yerden gelmiş olan bu mektuplarını okuyacak ve tercüme edecek adamların Vizantion’da bulunması da dikkat çekicidir. Mektuplar okunduktan sonra Rum imparatoru Türk hakanının sefirini memnuniyetle huzuruna kabul etti. Manyah, imparatorun kendisine sorduğu sorulara cevap verdi. Yüce Han’ın tek ve millî hükûmeti altında birleşmiş olan Türklerin ne şekilde dört idareye bölündüklerini anlattı. Fırkalar Kıpçak (kuzey ve doğu), Kalaç, Kanglı ve Karluk merkez ve doğudan ibaret olup Altı Balık ve Beş Balık Uygurlarının bu hesabın dışında olduğunu ve doğrudan doğruya Çin hükümdarlarından birinin idaresi altında bulunduğunu beyan etti. Türk sefiri imparatorun dile getirdiği iki soruya cevaben Tele Eftalit bağlı millet sıfatıyla Türk hakanına tabi olup vergi verdiklerini ve yirmi bin kadar olan asi Abarların hakana bağlılık arz ettiklerini beyan etti.

Bu ayrıntıyı verdikten sonra Manyah, memuriyetinin gerçek sebebinin ne olduğunu beyan etti. Saldırıyı, kovmayı ve bir ittifaktan bahsederek Türklerin, Roma İmparatorluğunun bütün düşmanlarıyla çarpışmaya hazır bulunduklarını söyledi. Menander diyor ki: *İşte bu suretle Türkler Roma İmparatorluğu’nun dostu oldular.*

Türklerin teklif ettiği maddeler Çin’den aldıkları ham ipeği doğrudan doğruya Roma’ya göndermek için ticaret yolunun açılması ve nazarlarında en büyük cinayetle itham olan ve itaatten ayrılarak kaçmayı seçen Abarlar ile ticaret yolunu kendilerine kapatan Farslara karşı ortak taarruz etmekten ibaret idi. Rumlar bu tekliften bir şey anlayamadılar yahut anlamak istemediler. Türk hakanının hüviyet ve iktidarının neden ibaret olduğunu araştırmak ve halini tamamıyla öğrenmek için zaman kazanmak fikrinde idiler. Sonuçta birçok düşmanla çevrili olduklarından böyle bir teklifi kabule cesaret edemediler. Rumlar Abar hakanı ve Fars Sasani hükümdarı ile savaşacaklarından korkuyorlardı. Türkler kimseden korkmuyorlardı. Bunlar ise her şeyden korkup çekiniyorlardı. Rumlara bir harp planı teklif ediyor ve kendilerinden asker istiyor idi. Rumlar bir sefaret heyeti gönderdiler. Ze-mark bu heyetin reisi idi. Menander bu konuda gerekli bilgiyi veriyor. Sefaret heyeti Pe-Lu’ya ulaştığı anda Mukan Han vefat etmiş olup küçük erkek kardeşi Tekin Dubuhan Fars sınırına hareket ediyor idi. Roma sefirini Çuy ve Sirderya arasında bulunan Talas¹⁷² mevkesine kadar götürüp adı geçene teminat vermek ve ahvale karar verdirmek için karşısına gelen Fars sefirlerine kötü muamelede bulundu.

Menander her ne kadar sefirin Türkistan’a ulaşmasında Yüce Han’ın vefat etmiş olduğunu bildiriyor ise de diğer bir rivayete göre Zemark’a göre yer değiştirerek Soğd bölgesinden geçip Yüce Han’ın karargâhı olan Altay dağlarında bulunan Ak Dağ’a ulaşmış Hakan’ın huzuruna çıkarak hürmete nail oldu. Ve Yüce Han, Farslar aleyhine birlik sağlamak için Romalıları sınırsız taltif eyledi. Ve

¹⁷² Taraz. (Talas)

Zemark'a büyük hediyeler, özellikle güzellikte eşsiz bir Kırgız cariye bahş eyledi ve kendisi de yayladan dönüp kışlığı olan Yaksart-Sirderya Nehri kuzeyindeki Taraz şehrine gitti. O sırada Fars padişahının da özel elçileri gelmiş idi. Yüce Han Talas'ta büyük bir ziyafet tertip ederek gelen sefirleri davetle Romalılarla merasim ve anlaşıma yaptı. Sefirini zehirlediklerinden dolayı Farsları da tahkir etti ve suçladı.

Bu düşmanlığın hakiki sebebi Eftalit yani Tele Türkleri olduğundan ilk önce onlar üzerine ordu gönderdi.

Yüce Han'ın kumandanı Soğd bölgesine girmiş idi. O aralık Heyatala hanı kışlamak üzere Buhara'ya gelmiş olduğundan iki asker Nahşeb yakınında birbirine tutuşarak Ağnalitler mağlup ve hanları meydan savaşında maktul oldu. Bu esnada Büyük Han da Semerkant'ta idi ve Horasan'a girmek niyet ve hazırlığında idi. Lakin teklif olunan barış şartlarının Nuşirevan tarafından kabul edilmediğine dair haberler gelmesi üzerine taarruzdan vazgeçti. Ve kendisi de Kaşgar'a çekildi. O tarihte küçük Buhara, yani Kaşgar ve havalisi Büyük Han'ın idaresi altında idi.

Lakin asli vazifesinden sıkılmış olan korkak Rumların bir şey elde etmesine muvaffak olamadı: *Anda kisra inişi Kağan bolmuş erinç. Oğlı atı kağan bolmuş erinç. Anda kisra inişi eçisin teg kılunmadık erinç. Oğlı akankın teg kılunmaduk erinç. Biligsiz kağan olurmuş erinç. Yablak Kağan olurmuş erinç.* (Orhun Yazıtları.)

Bundan sonra Rumlar Valentinus adında bir asker gönderir Türkler bunu önemsemezler. Bahsedilen şahsın bu ikinci sefareti idi. İmparator Justin ile yapılan anlaşma ve bir de Roma Hükûmeti'yle Asya'nın yüksek kesimleri arasındaki münasebet daim idi. Hakanın tebası olup gerek haricî milletlere mensup Soğdaklar gerek Çinliler ve gerek dâhilî milletlere mensup kimseler servet çoğaltmak için Konstantiniyye'ye geliyorlardı. Fırsattan istifade ederek memleketlerini görmeyi arzu eden bu Türklerden yüz altısı Valentinus ile beraber döndüler. Büyük Çizabul'un vefatından dolayı memleketlerini pek değişmiş görecektlerdi. Cesur Bumin Han'ın vefatıyla "genç biraderleri" olan ve çocukları babalarına benzemediğinden cahil ve tembel hanlar iktidar makamına geldiler. Menander, Valentinus'un sefaret vazifesi ifa ettiği milâdî 575 senesinde Türk Hükûmeti'nin atlattığı ciddî bir tehlike ve buhranı zikredilen sefirin görmemiş olduğunu zannediyor. Bununla beraber Menander'in hikâyesi Cizabul'un yaşadığı dönemde olduğu gibi Türk Hükûmeti dört idareye ayrılıp şimdi sekiz kısma ayrılmasından başka önem arzeden bir değişikliğin varlığından haber vermiyor.

Zamanımızda Kırım Azak Denizi ve Güney Rusya'ya rast gelen memleketleri ve sonra gayet çetin bir memleketi geçerek Valantinius sekiz Türk beyinden birisi olan Ordu'ya ulaştı. Türk ve Moğol dilinde müşterek olan Ordu kelimesi hem bey hem askere mahsus (umumî karargâh) manasındadır.

Roma sefiri Zemark Kanglı veya Kıpçak'ta tutuklu olan kız-kardeşine katılmak üzere Büyük Han'ın yanından ayrılarak arkadaşlarına kavuştu. İstanbul'a sefir göndermek hususunda Büyük Han, Kıpçak reislerine müsaade vermiş olduğundan bunlar da yanlarına biraz adam kattılar. Bunlar Hazar Denizi sahiline ulaştılar. Burada Cürçi isminde birisi en kısa yol ile İstanbul'a varmak için on nefer Türk ile topluluktan ayrıldı.

Zemark, Hazar Denizi kenarınca Yayık ve İdil nehirlerini geçerek Uygur beldelerine girdi. (Bu Uygurlar önceleri Turfan bölgesinde yerleşik olup sonra İdil yani Volga Nehri'nin doğu tarafına göç etmiş idiler ki bugün Nogay kabilelerinden sayılırlar.)

Büyük Han'ın İstanbul'a gönderdiği sefirin adı Tağma olup kendisine Tarhan denirdi. Yine bu rütbe ve unvan ile Manyah'ın oğlu da beraberlerince bulunurdu. Bunlar Volga Nehri'nin sahiline ulaştıkça Büyük Han'ın idaresi altında bulunan Uygur reisi gelerek, orman içinde pusuda dört bin Farslı olduğunu ihbar, hafif zahire ve tulumlarla su vererek yol gösterdi. Onlar da bataklık tarafına yol değiştirip Alanların memleketine ulaştılar. Oradan Famoş'a gelerek gemilere binerek Trabzon'a buradan da kara yoluyla İstanbul'a ulaştılar.

Büyük Han batıya mahsus bir meselenin açıklaması ile uğraşırken bir büyük fırtına zuhur edip on gün devam etti. Bunu semavi bir ceza sayarak nice senelerden beri hapis olan Chou sefirlerini

salıverdi. Ve ittifakı tazelemek için İmparator Vuti nezdine kızını gönderdi. Bundan dolayı yirmi sene rahatsızlıktan sonra milâdî elli yılında hayata veda etti. Yerine erkek kardeşi Tubu Han geçti.

Sefaretname ordu beyinin ismi Turkantos olduğunu beyan ediyor. Bu isim eski Türklerde insan ve kavim ismi olan Türgiş¹⁷³ kelimesinin Rumcası olan Turkos isminin tamlanan hali olması muhtemeldir. Bahsi geçen sefaretnamede sekiz beyden en eskisi Arsilas adıyla kayıtlıdır ki Türkler arasında gayet yaygın olan Arslan kelimesinden bozulmuştur.

Sefaretnamede en az bozulan ve istinsahın hatalarından kurtulan bir özel isim var ise o da Altun Dağı üzerinde yerleşik dâhilî milleti kumanda eden beyin ismidir. Rum müellifi bu beyi Tardu adlandırır ki ismin Türkçesi Tarduş'tur.

Büyük Bumin Han'ın vefatından sonra Türk Hükûmeti sekiz kısma ayrılıp doğuda bulunan hassalardan biri Bumin'in küçük biraderine verilmiş idi. Bunu Çin, Türk ve Moğollar Tupu Han veya Tubu Han olarak adlandırmışlardır.

Birleşen kavimlerin hakiki amiri olan Dubu Han, Buda mezhebini kabul etti. Çinliler ittifakını ısrarla arzu ettiklerinden kendisine külliyetli bir meblağ verdiler.¹⁷⁴

Tsi Hükûmeti tebasından Hui Len adlı Buda mezhebinden bir kimse, cebren kaldırılmış ve Tu Kiular arasında vakit geçirmekte idi. Bu zat Tsi Hükûmeti'nin şevket ve azametinin Buda ayinine riayet edilmesinden kaynaklandığını Tubu Han'a beyan etti. Bu durumda hükümdar sebepler, eserler ve fiiller ile onların karşılıkları hakkında söyleşilerde bulundu. Tubu Han bunları işitip o kimsenin sözüne itimat etti. Ve bir mabet bina ettirerek perhize vesair mezhep uygulamalarına riayet ediyor idi. Orta memlekette yani Çin'de doğmadığına üzüldü.¹⁷⁵ Buda mezhebine tabi ve ayrıca yarı Çinli olan hakiki Türk hakanı iktidarı döneminde batı tarafından beyleri memleketler ve dâhilî millet ittifak etmişler idi. Batılılar doğudan sürüldüklerini hissederek Roma İmparatorluğu hesabına her türlü tehlikeyi göze almakta bulunuyorlardı. Valentinus'u elleri boş geldiğini gördükleri anda paylamaya başladılar. En çok zarar gören Türgiş cesaretle mukabele ve pervasızca karşılık verdi: "Siz Romalıların on lisanı, bir türlü hilesi vardır!.. Türkler yalan söylemezler!.. Sizin kral dediğiniz adam bizim esirimiz olan Abar, Avar, Hunlar ile ittifak etmiştir." Yalnız kamçısını gördükleri hâlde yerin dibine girecek ve tedbirsizcesine karşılık vermeye davrandıkları hâlde kendilerine karşı kılıç çekmeyip cesur ve namuslu Türklerin beygirlerinin ayakları altında kurt gibi ezdirtecek olan bu sefil ve asi kavimlerle Roma hükümdarının bir devlet gibi ittifak eylediğinden dolayı hiddet etti. Birdenbire işte söz ileterek en iyi tanıdığı Dinyeper ve Tuna yolu yani Kıpçak'tan geçen Türk yolu sefirlerine takip ettirilecek yerde Fars askerî sınırından ve Kafkasta geçirildiğinden dolayı Romalıları itham etti. Ve bunu ispat etmek için Kırım'daki Bosforus'u (Yeni Kale Boğazı) kuşatacağını Valentinus'a beyan etti. Gerçekten Valentinus Vizantion'a döndüğünde Buhanus Bu (Buka Han'dır) adında bir Türk kumandanının Kırım'ı istila ettiğini ve Bosforus'u zaptetildiğini öğrendi.¹⁷⁶

Milâdî 575 yılında bulunuyoruz. Türk hakanı şu anda büyük setten Don Nehri'ne kadar Asya'nın bütün kuzeyine hâkim olup batıya uzanan ticaret yolu Pe-Lu ve bozkırlardır. Nan-Lu, Fergana, Fars askerî sınırı ve Kafkas'dan geçen yolu yasaklıyor.

Öne doğru (doğu tarafı) ordusu ta Şantung ovasına kadar, sağa doğru (güney) Tibetlilere yetişmeyerek Tokuz'a (Arzan) kadar, geriye doğru (batı) Yençü (Yaksart) üzerinden Demir Kapı'ya kadar Maverâinnehir'de Semerkant'ın güneyinde ve Derbent'in yakınında sola doğru (kuzey) Berenk-Yarku'nun memleketine kadar götürdüm. ¹⁷⁷ Milâdın VI. ve VII. asırlarında Türk imparatorluğu bu

¹⁷³ "Sevgili oğlum Türgiş Kağan'dan mühürdar Oğuz Makraç âlim-i mühürdar geldi. Kırgız Kağanı'ndan İnanç Mur geldiler. *Mahkukat-ı Kadime-i Türkiye*, s. 13-31.

¹⁷⁴ Bu arada (Tubu Han)ın yüz bin atlısı var idi.... Chou ve Chi imparatorları kendisiyle hısmılık ittifakı peyda etmek için birbirleriyle rekabet ediyorlar ve kendisine hizmet maksadıyla hazinelerini boşalttırıyorlar idi. *Stanislas Julien*, s. 29.

¹⁷⁵ *Stanislas Julien*, s. 29-30.

¹⁷⁶ Sirderya Nehri'ne Eski Türkler Yinçü, Yençü (İnci); Moğollar Gul Serikun (Soğuk İrmak); Grekler Yaksartes; Romalılar Oxus (Boğa, Türkçe Öküz'den); Araplar Seyhun derler. Ana kolları arasında Aris, Çirçik, Keles sayılabilir. (ç.n.)

¹⁷⁷ *Mahkukat-ı Kadime-i Türkiye* (Eski Türk Yazıtları), s. 3, 4-33.

hâlde idi. Türgiş batıda bulunan Hun kalıntısını Volga Nehri'ne kadar olan memleketlerinden kazıdı. Yahut Türklere karıştırdı. Türgiş ve Volga'nın ötesinde Kırım'da Kafkas'ta bulunuyor, işte Hunlar şimdi Türklerden başka bir şey değildir.

Sefaretname de yalnız bir nokta karanlık kalmıştır. Türgiş (Türkeş) Romalılara babasının matemini tutturduktan sonra (matem ayınının Çinlilerin hikâye ettiklerine tamamıyla uygun olduğunu Menander beyan ediyor.) Tarduş'un yanına dâhilî milletlere gönderdi. Bundan maksadı acaba Romalılarla olan münasebetini ortaya koyarak amcazade ve rakipleri arasında şeref ve itibar sahibi olmak mıdır? Her ne olursa olsun, bugünden itibaren Türklerle Romalılar arasındaki münasebet kesildi. Zira Romalılar Türklerden çıkan Kazak kabilelerinden korkuyorlardı. Özellikle bunlarla uyuşarak açıktan açığa Sasanilere hücum etmeye, uç noktadaki doğu kavimleriyle Büyük Fars Devleti'ni parçalamaya cesaret edemiyorlardı. Çünkü Türklerden korkuyorlardı.

İlk defa olmak ve son olmamak üzere bencillik ve cehalet mezhebine yani Asya'nın Avrupa âlemine girmesine mâni oldu.

İKİNCİ KİTAP

TÜRKLER VE İSLÂMÎYET

Hicret-i Nebvî'nin ilk asrı Asya'da mekân tutan kavimlerin hayatları hususunda çok buhranlı bir dönem olmuştur. İla-yı kelimetullah için Sasani Devleti'ni perişan ve İran beldelerini feth ve istila eden Arap mücahitleri şimdiye kadar Oxus (Sirderya, Seyhun) ve Hazar'ın kuzeyindeki eski Sit yolundan akıp gelen Türk göç akınının bir kısmını İran, Küçük Asya ve Suriye üzerine yönlendirdi. Zikredilen üşüşmeler Din-i Mübin-i İslâmîyyeti Nan-Lu ve Pe-Lu tarafında bulunan çitlere kadar genişleterek Hristiyan Avrupa ile doğunun uç noktaları arasındaki medenî ve siyasî münasebetleri tamamen değiştirmiştir.

Çin ile Avrupa arasında doğal aracı olan Türkler Avrupalıların din düşmanı saydıkları İslâmîyet'in silahlı bir cengâveri kesilip kalmışlardı. Orta Çağ'da Avrupa kavimlerinin haksız olarak Müslümanlara karşı gerçekleşen kindar taarruzları ve inançlarının müthiş savaşlarında Türklerin fevkalade fedakârlıkları görülmüştür. Kalpleri her türlü tamamiyle arınmış, muhtaç ve biçarelere yardım etmekten asla vazgeçmeyen asil Türk kavimleri can ve bedenlerini İslâmîyet uğrunda feda ettiler.

Türkler daha sonra İslâmîyet'in eşsiz pehlivanı olmuş bu hâliyle dinin temiz şeriatı uğrunda can feda etmeyi kendilerine Allah indinde emanet edilmiş iftihar olunacak bir hizmet olmak üzere kabul eylemiş mukaddes bir kavim ise de İslâmîyet'i kolaylıkla kabul edinceye kadar Araplarla az çok çatışma ve savaşları da olmuştur. Yeri geldiğinde bahsedilen savaşlar genelde göz ardı edilip geçirildiği hâlde Türk kavimleri tarihinde bir eksik bırakılmış olduğu düşüncesiyle bahsedilen olayların açıklanmasına gerek görülmüştür.

Arap fatihlerinin arslan gibi hücumları o zamana kadar dünyanın kara olan dörtte bir kısmında epeyce bir askerî şöret kazanmış olan Fars ordularını mahv ve perişan eylemiş idi. Arap mücahitleri son Sasanilerin Türkleri sürüp çıkarmaya muvaffak olamadıkları Horasan, Soğd ve Fergana askerî hududunu az bir müddet içinde ele geçirmişlerdi. Bu vaka hicrî I. asrın ilk yarısında meydana gelmişti. Türklerin aslı bahsinde ismi geçen İllig Han'ın etrafında kuvvetli düşmanları vardı. Arap fatihlerinin taarruzlarına maruz kalan tabi ve müttefiklerinin İran askerî hududu sakinlerine, Soğd, Fergana Türklerine ve Türkistanlılara yardım etmek hatırlarına bile gelmiyordu. Doğuda bulunan Hıtay kabilesi, Tu kiu, Uygur ve Karluklar'dan ayrılıp müstakil bir devlet kurmuş idi. Çin ve Liyau memleketinin doğu askerî sınırına sahip olan bu Hıtaylar, Doğu Türkleri arasında devamlı rekabete sebep teşkil eden kuzey askerî hududu ve Pe-Lu girişi meselesinden dolayı Tu kiu ve Karluklar ile mücadele ediyorlardı. Büyük seddin Sarı Irmak dirseği ile deniz arasında bulunan gediğinden Hıtaylar aralıksız Çin'e akın edip Beyaz Nehir'e (Volga, Pi hu) kadar iniyorlardı. Liyau kralının Hıtayları, Çinlileri bunalttığı nisbette Çinliler de İllig Han'ın atlılarına çok maaş veriyordu. Memlekette kalıp Çin hakamı ile alışveriş etmek, kendilerinin borç ödemeye muktedir olamadığı zamanda arazisini gasp ve yağma eylemek ve sanatı ihlal eden amcazadeleri Hıtaylar ile çarpışmayı her hâlde batı tarafında ve Pe-Lu'nun öte tarafındaki memleketlerde yerleşmiş olup güzel sözleriyle kendilerini vazgeçilmez eden amca torunlarını savunmak durumuna tercih ediyorlardı.

Diğer yandan Çinliler hükümdarlık hanedanı için bir nizam koymuş, bu suretle onun iktidarını kısıtlamışlardı. Doğru hareket etmek şartıyla hakana çok tahsisat vermek istiyorlardı. İllig Han'ın Türkleri, iddialarında pek ileriye vardıkları hâlde Çinliler Liyau Türkleriyle pazarlığa girip berikileri bırakıverecekler idi. Bu durumda Tu kiular yalvarırcasına bir tavır ile imparatorun iltimasını talep ediyorlardı. Çinliler sağdan geri dönüp Hıtayları terk ederler ve üzerlerine batıda bulunan amcazadelerini yani Tu kiuları gönderirlerdi. Çin sülale hükümdarlarının on ikincisi olup Sui denilen yeni bir sülale, ilk iş olarak devletin birliğini bozdu. Irken Tunguz (onların atası bir Siyenpi idi) ve

kalben Çinli olan Sui hanedanının başkenti Lu Yang olmak üzere ahalisinin cesareti ile şöhrat bulmuş olan Hu Han memleketini hareket merkezi kabul etti.

Askerî hudut üzerinde bulunan Şansililer ayaklandılar. Kuzey Çin'in Güney Çin üzerine olan askerî üstünlüğünü ispat ederek milâdî altı yüz yirmi altı yılında on üçüncü Tang sülalesini kurdular. Kan itibarıyla Çinli, birlik, karakter ve bünye itibarıyla Türk olan bu sülale Çin'de hâkim olan hükümdar sülalelerinin en sert ve en cengâveridir. Tanglar, Türklerin üzerine el uzattılar. Milâdî yedinci asrın son yarısında yukarı Asya'nın doğu havzasında bulunan Pe-Lu ile Hingan dağları arasında bulunan Türkler kati surette Çinlilere tabi oldular. Türk Beyleri kendi Türk unvan ve isimlerini terk edip Çin unvan ve isimlerini kabul ettiler. Elli sene kadar ünlü hükümdara bağlılık arz edip, fikren ve bedenen kendisine hizmet ettiler. Türklerin dâhilî kavimleri Tangların hesabına olarak Çin himayesi altında yaşadılar. Bu hâl Tang sülalesinin çöküşüne kadar devam etti. Milâdî VIII. asır başlarında muhtariyet elde etmek üzere son hakanlar tarafından alışılmış teşebbüslere girişildiyse de kendi istekleriyle bağlı kalmaları ile sonuçlandı.

İlkin Tanglar başkenti, askerî sınır ile Hu Han eyaleti arasına yani Çin'in göğsüyle kalpgâhı arasında olan Şansi bölgesinde bulunan Singian'da kurdular. Burası kuzeyde Huang Hu dirseği, sonra büyük set ve nihayet Volga'nın teşkil ettiği dirseğin güneyinde bulunan tabileri vasıtasıyla oluşan beş kat hendekle çevrilmiş mükemmel bir harp mevkiisi idi. Bu şehir doğuya Hu Han geçidiyle savunulup on üçüncü asra kadar bu şekilde mağlup olmayan Moğollar burada üç defa mağlup oldular. Çinlilerin Yangtze Kiang Nehri'nin güneyinde başlamış olan gürültülü isyanlarına karşı Tanglar, Mavi Nehri Huang Hu'nun kuzey tabilerinin oluşturduğu engel vasıtasıyla savunuyorlardı. Tanglar iki nehir arasında bulunan güneybatı ve batıya Tibet, Hindistan ve Nan-Lu'ya doğru bütün girişlere hâkimdiler. Bu açıdan defaten Buda ve Hristiyan inançlarını kabul ve imparatorluğun ortamına dâhil olan yeni mezheplerin ulaşacağı yerlere hükmediyorlardı. Ve Çin ile batı arasında olan geçiş kapılarını emniyet ve cesaretli bir kalple arzu ettiklerine açıp arzu etmediklerine kapatıyorlardı. Bahsedilen kapıları tercihen Hristiyanlığa açtılar.

Mesih'in dini, milâdî IV. asırda Horasan ve Maverâünnehir askerî hududu vasıtasıyla Türk memleketine dâhil olmuştu. Milâdî 334 senesinde Barsaba, Horasan'da Merv şehri piskoposu idi. Milâdî 420 senesinde Merv piskoposluğu metropolit mertebesine yükseldi. 503 senesinde Herat ve Semerkant'ta piskoposluk kuruldu. Patrik Timothy, Karakurum'a kadar özel memurlar gönderip 1000 senesine doğru Gobi'de meskûn Karaim Türkleri, Merv metropoliti Ebed Jesu vasıtasıyla Hristiyan inancına yöneldiler.¹⁷⁸ Çinlilerin Olopen çini eserlerinde yalnız kâhin unvanını muhafaza ettikleri Suriyeli bir Papaz 630 senesinde Çin'de İncil vaaz ediyordu. 637 yılında İmparator Tai Chung yeni mezhebi himaye yollu bir emirname yayınladı ve payitahtında bir kilise yapılmasını onayladı. İki dilde, Çince ve Süryanice yazılmış olan meşhur Singian fou, geçmişin anısına tarihinde Çinistan'da papa ve piskopos olan adam ile beraber, Nasturî patriği olan Mahanan, Yesua adlı kimseyi Çince adlandırıldığı Neng Şu şeklinde zikrediyor.

Altıncı asrın son yarısında Buda mezhebi Çin misyonerleri vasıtasıyla memlekete girmiş hatta Mukan Han'ın halef ve biraderi olan Tubu Han, Budizm'i kabul etmişti.

Milâdî XIII. asırda Moğol birliğine dâhil olan kabilelerin bir kısmı Budist diğer kısmı Hristiyan idi.

Evvelce adı geçen Süryani Rahibi Olopen, Çin hakanının misafirperverliğine nail olduğu zaman Sa'd bin Ebi Vakkas kumandasıyla hareket eden mücahitler Arap İran süvarisini Kadisiye Savaşı'nda perişan ediyorlardı. Hilal bin Alkame (r.a.), İran seraskeri Rüstem'i kılıç darbesiyle helak eyledi. Önceleri Roma ordularının önünden geri dönmeye mecbur bulundukları "Direfş-i Kevyani", Sasanilerin o mukaddes saydıkları bayrağı, artık İslâmî gazalar üzerinde bir tesir gösteremeyerek Arap mücahitlerinin ellerine geçmiş idi. Otuz sene sonra, beş yıl içinde İslâm'ın askerleri İran'ı tamamen işgal etti. İran artık Cenab-ı Hakk'a ibadet, Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) selam ve dua

¹⁷⁸ *Mecmua-i Tarih-i Mezahib*, C.12 s. 290.

arz ediyor idi. Arap akıncıları, Ceyhun (Oxus) Nehri'ni aşarak kuzey askerî hududu (çitler) içinde Soğd ve Türkistan'da dolaşıyorlardı. İskender zamanında Keyaniyan sülalesinin son hükümdarının kaçıışı gibi Sasanilerin de son hükümdarı irsî düşmanları olan Türkler yanında bir sığınak aramaya başladı. İran hükümdarı Yezd-i Cürd Çin, Belh ve Türk hükümdarlarından yardım talep etti. Başarılı olamadı. Nihayet mağlup ve firari olan Yezd-i Cürd, Türklerin namus ve şecaatinden, kendine misafirperverliklerinden şüphe etmiyordu. Hicretin yirmi ikinci yılı Ceyhun'u aşarak Türklere iltica eden Yezd-i Cürd bütün amirleri ve tebasından mahrum kalmış ve Türklerin Fergana'da misafiri olmuştur. Kendileriyle büyük hükümdarlara mahsus bütün kin ve gazabıyla savaşıarak çok defa mağlup eylediği Turanîler son İran padişahını mertçe korumuşlardır.

Hicretin otuzuncu yılında ve Osman (r.a.) ahdinde İbn-i Kirayiz kumandasıyla Horasan'da tertip edilen İslâmî gaza bölükleri Soğd ve Fergana'daki Türk askerî hududunu istila etmek üzere Merv ve Belh şehirlerinden geçen ve Ceyhun (Oxus) Nehri'nin güneyinde bulunan eski askerî güzergâhı takip ediyorlardı. Bu bölükler Belh'den kuzeye yönelip Nehr-i Kebir'i gerek şimdiki Çar-Cuy (Dört Irmak) mevkisinden ve gerek Tirmiz'den geçtiler. Ceyhun'un öte yakasında Araplara karşı zannolunacağından daha sert bir savunma başlıyordu.

Memlekette görünen son derece intizamsızlık, İslâm'ın galibiyetini doğuran başlıca sebeptir. Eğer Araplar mızraklarına güvenmiş olsalardı hiçbir zaman Soğd'da muzaffer olmaları ihtimali yoktu. Burada da diğer memleketlerde olduğu gibi harikulade zekâlarına müracaatları ve düşmanlarının manevî intizamsızlığı galibiyetlerine hizmet etmiştir. İran memleketlerinin hangi tarafında olursa olsun cebren yerleşmiş olan Türkleri yerli halk hiçbir şekilde sevmemişti. Türkler dört halifeden iki asır sonraki zamanda o karışıklık hengâmesinde sözlerinde durdular. Muaviye (r.a.) zamanında tuğyan ettiler. Nihayet yine yardım İslâm tarafında kaldığı gibi Yezid bin Muaviye zamanında da Müslim bin Ziyad marifetiyle Harezm ve Buhara zaptedildi. Fakat herhâlde Türkistan tamamıyla itaat altına alınamıyor, Emevilere orada emniyet edilemiyordu. İşte bu münasebetle meşhur Haccac, Irak'ın valisi tayin edilmiş ve Türkistan onun vilayetine terk olunmuş idi. Hicrî seksen yılında Haccac Abdurrahman bin Muhammed bin el Eş'as ile kırk bin kişilik bir orduyu Türkistan üzerine göndermişti. Sebebi ise bir sene önce Türklerin otuz bin Müslümanı şehit etmeleri idi. İbn-i Eş'as bu intikamı fazlasıyla aldı ise de aralarındaki nefret sebebiyle Haccac'ı memnun edemedi. Çünkü Haccac İbn-i Eş'as'ın kanına susamış idi. Haccac'ın *Ey gaddar ve mürted İbnü'l Hatak sana tembihim üzere düşman vilayetine hücum ve yağma eyle, yoksa sana dayanabileceğinden fazla ceza veririm.*¹⁷⁹ diye İbnü'l Eş'as'a yazdığı kâğıt eline vardığı zaman çatışmaya memur olduğu Türklerle karşılıklı anlaşma yaptı. Haccac ile İbnü'l Eş'as arasında Tuster'de yapılan savaşta Haccac yenildi. İbnü'l Eş'as galibiyetten galibiyete koşarak ta Basra'ya kadar geldi. Oradan Deyru'l Cemacim'e indi. Burada yenik düştü. Türkistan'a, Türk hakanına sığındı. Orada izzet ve ikrama nail oldu. Sonra Haccac'ın *Bir milyon askerle gelecek!* diye hakana gönderdiği tehditname ve maddeleri sebebiyle kendisine iade edildi. Bu hakanın ismini Arap tarihçileri anlaşılmayacak şekilde tahrifle Retbil yazıyorlar. Aslına çeviremedik. İşlerini yoluna koydukları zaman Çinlilere has olan mağruriyetleri ve önemini yitirmiş bir hâlde düştükleri zaman bile çeriliğe bağlı son derece hodbinlikleri Türkleri çekilmez bir hâlde getirmişti. Semerkant ve Buhara'da memlekettten sürülmüşlerdi. Sahralarda ikamet ediyorlardı. Maverâünnehir ve Fergana'da İranlılar, milliyetlerinin imhası yolunda yapılan bir savaşa karşı kayıtsız davrandılar. Bunlar ancak mezhep değiştirmek hususunda biraz çaba gösterdiler. Hicrî 85 senesi Haccac tarafından Horasan naipliğine Kuteybe bin Müslim tayin edildi. 94 yılında Emîr Kuteybe tarafından Buhara'da ilk cami-i şerif açıldı. İbadetin Farsça yapılmasına cevaz verilmişti. İman ehli çoğu zaman silahsız olarak camiye gidememişlerdi. Savaşta Arapların mızraklarından kaçan İranlılar cami civarında, sokak aralarında Müslümanları taşa tutarak şehit ediyorlardı. Hak dini kabul eden herkese cuma namazına geldiği zaman beytü'l maldan iki dirhem bağışladı.¹⁸⁰ Nihayet muhalifine

¹⁷⁹ *Sahâifü'l Ahbar*, C. 1 s. 75.

¹⁸⁰ Buharalılar İslâmîyet'in başlangıcında Arapça bilmediklerinden namaz yakarıları Kur'an-ı Azimüşşan tilaveti Fars dili üzere

cebr ve takip uygulamak gereği duydu. Kuteybe, Buhara ve Semerkant ahalisinin silahlarını toplatıp ordusunun en kahraman erleri olan Suriye Nasırîlerini adı geçen ahalinin hanelerinde yatılı misafir ettirdi. İşte bunlar Maverâünnehir ahalisini İslâm dini ile şereflendirdiler.

Artık Türklerle açıkta, sahrada çarpışmak gerekiyordu. Türklerin kılıçlarına karşı Lübnanlıların yatağanlarına o kadar güvenilmiyordu. Çünkü bunlar hücumda galibiyetin ardından yağmaya koyuluyor ve genellikle bozuluyordu. Hatta bu sebeple Şenaad hükümdarı diğer Türk beylerine: *Bu Araplar hırsız gibidir, eğer biraz bir şey verilse dönüp giderler*¹⁸¹ demiştir. Türkler Zerdüş mezhebine pek az inandılar. Bunlardan bir kısmı şehirlerde rahatça yaşamak için adı geçen mezhebi kabul etmiş, dörtte üçü Budist ve putperest olup Merv veya Semerkant piskoposluğu ahalisiyle işleri olan birkaçı da Nasturî inancına yönelmişlerdi. İranlıların mazilerine Türkler esef ediyorlardı. Artık devlet İranlıların devleti değildi. Arapları da hiç beğenmiyorlardı. Zira bunlar kendilerini ücretli ordularına almadıkları gibi zengin Zerefşan memleketinde bulunan Soğd sütü ineklerini de kendi hesaplarına olarak ele geçirip yağmıyorlardı. Ve bundan böyle onlarla hiçbir türlü iş yapmaya güvenmiyorlardı. Çünkü Türklerin en çok bağlı bulundukları hiyerarşi Araplarda neredeyse yok gibiydi. İran'ın sefil halkı Mecusîlerin büyük reislerinden (mevbedlerden) zulüm gördükçe ve “âzâd” ve “dihkan” olarak adlandırılan şövalye ve zâdegân sınıfı tarafından malları yağma olundukça akın akın gelip kendi istekleriyle İslâmîyet'i kabul ediyorlar, saf Türkler ise olan biten işlerden bir şey anlamıyorlardı.

Türkler bir Acem şahını (şah-ı azam) tanıyorlardı. Onunla savaşıyor yahut onun hesabına başkalarıyla savaşmak için kendisinden ücret alıyorlardı. Çin'de olduğu gibi muntazam ayini ile beraber resmi bir mezhep de biliyorlardı. O mezhebin şekil ve itikadı kendilerince pek de önem arzetmez. Çünkü Türkler, Zerdüş, Buda, Hristiyan olsun her şeyin üstünde bir “Tanrı” olup bunun alt kademesinde beş unsur bulunduğuna inanmış idiler. Türkler yüce ve nurlu Muhammediye'nin kıymetli hükümlerini henüz anlayacak mertebede bulunmadıkları gibi pusulayı da şaşırmışlardı. Gayet muzdariptiler, bir hüküm ve nüfuz arıyorlardı. Tabii ki bu dünyada tabiiyet ifade eden Yüce Hakana ve onun da üstünde bulunup zekânın yeryüzünde tecessümünden ibaret olan Buğ(d)u Han'a (Çin'in mukaddes imparatoruna, fağfura) müracaat etmek gerekiyordu.

Türkleri endişede görmekten üzüntü duymayan ve onlara dair bilgi almak, zaman kazanmak isteyen Çin İmparatoru kendilerini o hâlde bıraktı. İllig Han'ı bir daha mat etmek için fırsattan istifade etti. h. 91'de Nehr-i Asfer'in (Sarı Irmak)¹⁸² öte tarafında Çu-Kinag Ching denilen uç siperlerin inşasına başlandı.

Çinliler askerî hududun öte tarafında Türk memleketinin ortasına toplanıyorlardı. Neticesi çok gecikmedi; Hay Yuen devrinin üçüncü senesi milâdî yedi yüz on beşte Karluklar İllig Han'dan ayrılıp Çin fağfuruna¹⁸³ bağlılık bildirdiler. Çinlilerin namını Mo ki lie diye kaydettikleri hakan ile erkek kardeşi Kül Tigin, milâdî 720 yılında “Türklerin Zuhuru” bahsinde görüldüğü gibi açıktan açığa Çin himayesine girdiler. Bunların ikisi de Kutluğ Han'ın oğulları idi. Tanglar bunların adına kendi zamanları üzerine Kara-kurum ve Kara Balsagun harabeleri yakınında Koşo Çaydam adlı bölgede Çin ve Türk dilleri ile yazılmış olan bir abide dikmiştir. İşte bu abide sayesinde bugün en eski Türk yazısının anahtarı bulunmuştur.¹⁸⁴ (Dikkate şayan olan bu yazıtların tahlili bundan önce beyan edilmişti.)

ifade ediliyor idi. Müslümanlar rükûa varacaklarını gördüklerinde bir adamın yüksek sesle (nekînet nekînet) ve secde edeceklerini (negûneyaâ negûnî) diye haber vermesinden anlarlar idi. (Bu eski tabir Fars dili sözlerindendir.) Nerşahî: Rıza Kulî Han'ın zeyli: Şefir tarafında basılmış, s. 274.

¹⁸¹ *Tercüme-i Sahaifü'l Ahbar*, C. 1, s. 762.

¹⁸² Bu nehre Çinliler “Huang Hu”, Türkler “Yeşil Irmak veya Yeşil Nehir”, Moğollar “Kara Müren” yani “Kara Nehir” derler. Necib Âsım burada Türkçeye çevirisi (Sarı Irmak) olan Nehr-i Asfer'i Yeşil Nehir olarak zikretmiş ancak Nehr-i Ahdar yani (Yeşil Nehir) adlandırması da geçer yukarıdaki metinlerde. Burada bir hata mı var diye sorgulamak durumundayız. (ç.n.)

¹⁸³ Çin yapımı kâse olarak tanıdığımız kağfur kelimesi, eskiden Çin İmparatorları için de kullanılırdı. (ç.n.)

¹⁸⁴ Zikredilen abidenin Çin dili üzere olan yazıtları Mukî lien Hakan ile erkek kardeşinin medh ü senasından ibaret ise de Türkçe metnin tercümesi değildir. Bu metinde Mukî lien Hakan'ın adı zikrolunmayıp fakat Bilge Kağan “Âlim Han” unvanıyla yâd olunmuştur.

Kül Tigin adına sabitlenen dikili taş bize, Maverâünnehir'i Araplar istila edip kendilerini kuzeydoğu ahalisi karşısında bulundukları zamanda Çin himayesine giren Türklerin Dîn-i Mübîn-i Ahmedî'yi kabul eden İran memleketi üzerine saldırganca el uzatabileceklerini göstermektedir.

Yedinci asrın sonu ve sekizinci asrın başlangıcında yani Arap krizinin en velveleli zamanında Kül Tigin süvarilerini Seyhun Nehri'nin¹⁸⁵ öte tarafına, Maverâünnehir'de Demir Kapı'ya ve eski Bahter Beyane'ye¹⁸⁶ kadar sevk etti. Güneydoğu ve doğu taraflarında Koko Nur Tangutları ve Tibetlileri mağlup etti. Nehr-i Asfer ve Doğu Gobi bölgesinde bulunan ormanlık büyük dağa kadar akın sevk etti. Kuzey ve kuzeydoğu taraflarında İrtiş Nehri'ni aşır Yir Bayırkuların¹⁸⁷ memleketine vardı. Kardeş ve amcazadeleri olan Pe-Lu bölgesinde bulunan Beş Balık Uygurlarını mağlup edip Kırgızları, kuvvet ve nüfuz sahibi Karlukları, vaktiyle Azerbaycan ve Kürdistan taraflarını silahlarıyla titreten Oğuzlar bölünmekten kurtardı. Önceleri Çin'in sahibi olan Mançurya Hitayları ile dahi güreşti. Bundan dolayı bu sebeple iftihar ettiği Orhun Abidesi'nde görülüyor: *Tengrinin inayeti ile ve çünkü talih benimle beraber bulunduğundan kendim kağan oldum. Kağan olduktan sonra milleti hiçlikten ve zaruretten kurtardım. Fakir kavmi zengin ettim. Az ahaliyi çoğalttım...* ilh.¹⁸⁸

Hakanın milletine Araplar gayet dehşetli iki kuvvetle karşılık veriyorlardı ki bu kuvvetler adı geçen millete pek meçhuldü. Bu kuvvetlerden birisi din, diğeri ırkçılık düşüncesidir. İbn-i Haldun'un meşhur tarihinin mukaddimesinde diyor ki: *Devletler fütuhatla temel atar. Beldelerin fethi için milliyetçilik fikri ile ruh bulmuş ve yalnız bu maksada hizmet etmeye azmetmiş bir cemaat birlikteliğine dayanmak gerekir.*

Milliyetçilik fikri beşerin varlığı için huy ve karakter gibidir. Tabiat dört unsurun karışımıdır. Ümidi birbirinin hükmünü yürürlükten kaldıran unsurların karışımı bir mizaç meydana getirmez. Bir mizaç oluşması için bahsedilen unsurlardan birisinin diğerine hâkim olması mutlak surette gereklidir.

189

Maverâünnehir fatihi "Emîr Kuteybe", İbn-i Haldun'un idrak ettiği sebeple milliyetçilik fikrinin müşahhas örneğini gösterir. Yarattığı milliyetçilik fikrinin tabii yönlendirmesi Türkler ve İranlılar arasındaki eski düşmanlık ve entrikaların keşif ve temyizine sebep oldu. O ana kadar eski kin ve düşmanlığın birbirinden ayırdığı bu putperestlerle Zerdüştlar arasına nifak düşürerek istenildiği gibi kullanmaya başlandı.

En eski Arap tarihlerinin Muğ yahut Maz olarak adlandırdıkları ve Kül Tigin şerefine dikilen taşa Soğdak yahut Soğdî denilen Maverâünnehir İranlıları, Tele yahut Ak Hunlar ve diğer Türk muhacirleriyle karışarak onların hükmü altında yaşıyorlar idiyse de hakikatte kağana tabi idiler. Bunlar kuzey kavimlerine olan tiksintilerini ve daimi surette mağlup ve perişan olmaya alışmış adamlarda kanı donduragelen cinayetlerini göz önüne almayarak yalnız dindarane hissiyata tabi olarak, birkaç kez silaha sarılıp İslâm askeri üzerine yürüdüler. Hicretin elli birinci yılı Halife Muaviye adına Horasan valisi olan Ubeydullah bin Ziyad el-Harisi ilk defa olarak Oxus'u geçip milâdî 674'te de Buhara önünde gözüktü. Kuteybe adı geçen şehre ancak milâdî 706'da tamamıyla sahip oldu. Semerkant'ın Araplara malum olması medeniyet âlemi için büyük bir nimet olarak algılanmalıdır. Çünkü bu şehirde Araplar pamuktan kâğıt imalini öğrenmiş ve bunu bütün batıya, İspanya ve Avrupa'ya tanıtmışlardır.

¹⁸⁵ Seyhun Nehri; Yençü (Yinçügüz), Zerefşan, Sirderya, Oxus, Yaksart adlarıyla da bilinir. (ç.n.)

¹⁸⁶ Bahter Zemin, yani Belh havalisi: Toharistan.

¹⁸⁷ Mösyö Thomsen bu ismin "Yir Bayırgu" beyan ile Çinlilerin Pa ye kou dedikleri kavmin bunlar olduğunu iddia etmiştir. Bayırkular, Ti lu veya Uygur kavimlerinden bir taife olup Gobi'nin kuzeyinde yerleşik bulundukları ve Muçou tarafından eğitildikten sonra kılıç artıklarının bir ormanda gizlenerek Muçou'yu idam ettiklerine bakılırsa bunların "Yir Bayırku" olması akla gelmektedir.

¹⁸⁸ *Tengri yarlıkadukın için, özüm kutum bar için kağan olurtum. Kağan olurup yok çığany bodunug köp kubartdım. Çıgany bodunug bay kıldım. Az bodunug ökiş kıldım.* Kül Tigin sütunu: Kuzey cephenin yedinci ve güney cephenin onuncu satırları.

¹⁸⁹ *Mukaddime-i İbn-i Haldun*, s. 341.

Vakıa bu sanatta Çinliler, Türkler tarafından biliniyorsa da bunlar kâğıdı kendi memleketlerinde pek bol olan ipekten yaparlardı. Türklerse kendi memleketlerinin mahsulü olan pamukla imal etmeyi başarmışlardır.

Biz yine hikâyemize devam edelim. Ne zaman ki kale içinde bulunan Müslüman muhafızlar, gayrimüslim Türkler üzerine cihad etmek üzere kaleden çıkarsa hemen İran mevbedleri (ateşperestleri) uyandırılırlar idi. Buhara ahalisi Araplara karşı kendilerini İslâmî ayinleri icra ediyor gibi gösterip bunların hareketlerinden sonra eski dinlerine dönerlerdi. 412 yılında kati ve resmî şekilde mezhep değiştirdikten sonra mezhebe karşılık diğer şekil kabul gördü. Kendilerini basiret ve ilahi ilhama erişmiş zanneden İranlıların zorlanan dimağlarında hırs, tasavvur ve garazın ortaya çıkarabileceği bütün sapkınlık ve bid'atleri şiddetle yasaklamak için gereğini yaptı.

Din ve ayak takımının kargaşası bertaraf edildiği ve Arapların Maverâünnehir'de görünmeleri hatıra durumuna geldiği anda Sâmânîoğulları millî sülaleden itibaren eski Zerdüşť şehri yani Buhara İslâm âlemine dâhil oldu. Ve ulema ve mutasavvıflara karargâh olan yeni Buhara doğdu. Fakat inançsızlık açısından verimli olan bu arazide yere bırakılan eski inançlar saplanmış cersûmesinin tamamıyla kökten kazınması için iki asırlık zaman sarf edildi.

Soğd Hristiyanları için Arap istilası, Türklere geldiği gibi bir baskın değildi. Her ne kadar bazı Zerdüşťleri İslâmîyet bir devlet inancından kurtarıyor idiyse de Nasturî kilisesini idare eden kimseler Süryanî Arapları, Lisan-ı Ârâmî adamları olduklarından Müslüman Araplarla vatandaş idiler. Lehçe, tabiat, dil, kıyafet, düşünce tarzı ve genel noktalarda yüce inanca, İslâmîyet'e bigâne değildiler. Zerdüşťlerin resmî taassubuyla İslâmî çaba arasında Nasturî ayinlerinden bir şey terk etmeyen bu Hristiyanlar dinî icraatlar hususunda tereddüt etmiyorlardı. Arya memleketinde Hristiyanlık, İslâmîyet tarafından mukabele görmedi. İran'da İslâmîyet'in yayılmasına hiç karşı çıkan olmadı. Bu önemli din değişikliği harp gürültüsü arasında Arapların mızrakları¹⁹⁰ ile Türk süvarilerinin kılıçlarıyla yapıldı, bitti. Eğer Araplar fevkalade zeki olmasalardı Türkler galip olacaktı. Siyasî hatipler, güzel vuruşmayı bilen eski askerlere galip gelmeden muzaffer oldu.

Kanunî veraset gereğince Soğd Türklerinde bir kadın yönetici idi. Arap tarihleri bu kadını saymıyor hatta adını bile anmıyor yalnız Türkçe Hatun-Kadın diyor ki kraliçe demek olacak. Bunun hüküm ve nüfuzu Buhara'nın ötelere ve civarına kadar yayılmıştır. O şehir tamamen bir dinî başkent, bir piskoposun ruhanî idaresine karargâh olup içkale mukaddes mevkilerden sayılıyor idi. Nevruzda güneşin doğuşundan önce mevbed (Mecusî reisi) Keykavus'un oğlu ve Turan Hükümdarı Afrasyab'ın damadı, efsanelere ait Siyavuş'un mezarı üzerinde bir horoz kurban ederlerdi: Buhara ahalisi Siyavuş'un ölümünden dolayı sagu (mersiye) yaptılar ki bunlar her tarafa dağılmıştır. Musikişinaslar onun faziletini anlatmak için besteler yapmışlardır. Ve raviler onları mevbedlerin gözyaşları olarak adlandırdılar.¹⁹¹ Bu hikâyeyi bize nakleden Nerşahî, eserini hicrî 332 yılında yazmıştır. Buhara Müslümanların eline geçtikten bir buçuk asır sonra bu eski İran şehrinde daha Keyaniyanların muzafferiyeti ve kaybedilen mezhepten dolayı doğan dert ve sıkıntı dillerde dolaşıyordu. Milâdî 712 yılında Zerdüşť mabet ve ateşgedesinin civarına bina edilen büyük caminin kapıları üzerinde yalnız yüzleri silinmiş ve diğer azaları saygıdan muhafaza edilmiş insan resimleri bulunduğunu Nerşahî görmüştür. Bu kapılar Buhara etrafında bulunan sayfiyelerden götürülmüştü. Bu sayfiyeler İslâmîyet'e muhabbeti olmayan zenginlerin meskenleri idi. Fakirlere cuma günü iki dürüm bahşedildiği Zeyl-i Nerşahî'de zikrolunur. Bu âdet Osmanlı Hristiyan tebasına kadar yayılarak büyük camilerden bazılarının vakfiyelerinde, civardaki evler görevlendiriliyordu.

Hatunun eşi bir asilzade olup piskoposluk ruhanî idaresinin büyük papazı ve mülkî idare reisi idi. Bu zat din adamlarına ve adliye memurlarına ilişkin işlere asla müdahale etmezdi. Bundan başka Buhara bir İran şehri olup mevbedlerin (Mecusi reislerinin) toplandıkları mukaddes mahallin¹⁹²

¹⁹⁰ Arapların silahı beş metre uzunluğunda, ramata)denilen mızraktı.

¹⁹¹ Nerşahî, *Zeyl*, s. 21-s. 271.

¹⁹² Buhara, Maverâünnehir'in dinî merkezi olup kalmıştır. Askerî karargâh ve ticaret pazarı Semerkant "Semiz Şehr" idi. Türkler

etrafında İranlılar tarafından bina edilmişti. Eski İslâm tarihçileri Buhara kelimesinin putperest dilinde kutsal yer ve âbid ve zahidlerin toplandığı yer ve daire manasına geldiğini beyan ediyorlar. Birbiriyle çelişkili olmak üzere Nerşahî'nin silsile hâlinde aktardığı hikâye serisi arasında Arap istilasından önce Maverâünnehir'de bir karışıklık meydana gelip ahalinin bir kısmının Türkistan'da Pe-Lu askerî hududuna doğru kaçtığı ve asayişin bir Türk beyi tarafından geri sağlanarak göç edenlerin geri getirildiği görülür. Bu sergerde Bigou adıyla bilinip asıl adı Buka (Buğa, kuvvetli) yahut Buğu (büyük geyik) olması muhtemeldir. Çitlere yani askerî hudutlara mensup olup Buğu adı taşıyan bir ailenin yerine getirdiği önemli vazife ileride görülecektir.

Tarih ve İslâmî vakalar Buğu'nun oğluna Farsça Şir-i Kişver adını veriyordu ki Türkçe Ülke Arslanı'nın tam karşılığıdır. İl Aslan'ı göçmenleri geri getirdi. Bunlar geniş arazi sahibi yahut zengin kimselerdi. Buhara'da kalanlarsa aksine fakir ve her türlü geçim vesilesinden mahrum kimselerdi.

İlhan devlet kurdu. Öncekilerin dönüşü üzerine zâdegân sınıfını oluşturdu, diğerleri onlara itaat ve hizmet edeceklerdi. Buhara'ya dönenler arasında arazice zengin bir adam vardı ki kendisine Buhar-ı Huda unvanı verilirdi. Zira büyük bir aileye mensuptu.¹⁹³ Huda kelimesi şüphesiz Hudavend tabirinin kısaltılmışı olup Buhar-ı Huda (Hudavend-i Buhara) yani Buhara beyi demektir. Türklerin himayesi altında yarı ruhanî, yarı cismanî bir devlet şekline sahip olan bu zat İran zâdegân sınıfının tanınmış reisi ve Hatun'un eşi idi. Arap istilasından az zaman önce memede bir çocuk bırakarak mevsimsiz vefat etmişti. "Hatun oğlu adına devleti idare ediyordu."¹⁹⁴ Araplar bu çocuğu Tuğşad olarak adlandırıyorlardı ki bunun Türkçe karşılığı (doğma şad, şad çocuk, prens) demektir. Valide ve oğulun unvanları ispat ediyor ki her ikisi de Türkistan'da Pe-Lu ve kuzey askerî sınırda yerleşik bulunan siyasî ve askerî reis olan Türk hakandan egemenlik ve nüfuz hakkı elde ettikleri, Türk ise Çin Hükûmeti'nden kağanlık idarî hakları elde ettikleri ve bu sebeple Çin İmparatorluğu'nun tebai tabîni oldukları anlaşılıyor.

Arapların istilası devrinde Maverâünnehir'de meskun ahali zengin ve fakir iki kısma ayrılmış, zengin kısmına mensup bir genç kadın bir kraliçe, Turanlı bir Türk; cins, lisan, belki mezhepçe ayrı olan bir yabancı nüfuzu vasıtasıyla İranlıların ve hatta koruyanlarının bile düşmanlık ve tahkirine hedef olan bir kimse ile avam güruhunun başına konulmuştu. Ülkeleri malikâne suretinde taksim ile fakirleri kullanım haklarından men eden eski İran kanunu yerine gelen İslâmîyet, herkesin kullanım hakkını güvence altına almış, fukara da çalıştığı kadar emeğinden faydalanacak bir hâl gelmişti. Yani fukara Allah'ın hükümleri sayesinde bir tür hürriyete kavuşmuştu. Bunun üzerine İslâm dininin İran'a girmesine gayret eden Arap orduları memleketteki fukarayı kendilerine yardımcı buluyorlardı. Zengin yerine fukara kesimini istihdam ediyorlardı. Araplar, Türklere karşı İranlıların yardım ve taksinti damarlarını tahrik ettiler. Araplar bir an büyük bir korku içinde kaldılar. Bu hâl milâdî 706 yılında cereyan ediyordu. Maverâünnehir zâdegânı son bir gayret olmak üzere hissettikleri nefreti yenerek kendilerini Türklerin ayakları altına attılar. Pe-Lu'dan Türk süvarileri davet ederek memleketi onlara teslim ettiler. Kağanın bu zamanda göreceği çok işi vardı. İmparator Tang'la araları bozulduğu için Çinliler, Hıtay, Oğuz ve hücum eri olan Tangutlar -bunlar hakani Araplardan çok meşgul ediyorlardı.- ile savaşıyordu. Fakat ünlü milletten başka birisi süvarilerini ücretle istihdam ederse onları şeref ve istifade yolunda koşturmak menen güç yetiremeyecekti. Türk fırkaları, Yençü (Seyhun, Sirderya) Nehri'ni geçtiklerinde Araplar kendilerini mahvolmuş zannettiler. Buhara'nın etrafındaki memlekette sakin olan Türk ve İranlılar silaha sarılmışlardı. Soğd Beyi Tarhun¹⁹⁵ Henek, Hüdavendi ve Verdand¹⁹⁶ Hüdavendi ordularıyla beraber... Kendilerine kırk bin

tecnisen Semir Kent diyecekleri yerde Semiz Kent olarak adlandırır. Semerkant başlangıçta Türkleri at koşularından dolayı cezbedtiği gibi sonraları da müesseseleri ile toplamıştı. Semerkant Türk şehridir. Buhara İran beldesidir.

¹⁹³ Nerşahî, *Zeyl*, s. 261.

¹⁹⁴ Nerşahî, *Zeyl*, s. 261.

¹⁹⁵ Türkçe kullanımı Soğd Tarhan.

¹⁹⁶ Arap tarihlerinde özellikle müneccimbaşı bu ismi Verdand Hazah diye kayda geçirmiştir.

asker getiren Çin imparatorunun yeğeni Gour Neghanonn'u ücretle yanlarına almışlardı.¹⁹⁷ 760 yılında Emîr Kuteybe Buhara maiyetinden Beykent'in ele geçirilmesine azmetmiş ve ahalisi ile Soğd vesair Türk kabilelerinden yardım alarak kuvvet kazanmış idi. Bunlar boğazları, derbentleri, geçitleri zapt ederek Kuteybe, ordusunun geri dönüş hattını kesmişlerdi. İslâm orduları serdarı olan Emîr Kuteybe'nin dirayet ve şecaati Türklerin gayretine galip geldi. Türk ordusu bozuldu: "Ehl-i İslâm takip edip eriştiklerinin kimini katl ve kimini esir ettiklerinden sonra kılıç artıkları şehre çekilmeleriyle, Kuteybe yetişip şehri yıkmaya başlayınca çok mal verip anlaştılar. Kuteybe orada bir miktar adam bırakıp üzerlerine bir kişiyi vali atadı. Sonra beş konak ayrılıp gidince Türkler isyan edip şehre atanan valiyi katledip askerinin burunlarını kestiler. Bunun üzerine Kuteybe geriye dönüp kaleyi bir ay kuşattıktan sonra feth ve cenge güç yetirenlerini katletti ve etfali esir aldı... Ehl-i İslâm Beykent Kalesi'nde sonsuz mal ve değerli taşlarla süslü silahlar, gümüş ve altın tabaklar bulup hepsini yağmaladılar. Ve çok esir çıkardılar.¹⁹⁸ Milâdî 708 yılında Emîr Kuteybe, Buhara'yı ele geçirdi.

H. 92 yılında Emîr Kuteybe Nahşeb, Nesef ve Faryab gibi şehirleri feth ve Faryab ahalisi itaatten kaçındıkları için şehri ateşe verdi. Ötede beride daha bir hayli savaşımlardan sonra Soğd Beyi Tarhun ile erkek kardeşi Kürhan arasındaki nefis yarışından istifade ile Tarhun üzerine yürüdü. Ve onu dört bin nefer maiyeti ile esir ettikten sonra kendisini kardeşine teslim etti ve: *Düşmanların kalplerine korku salmak için o esirlerin binini önünde, binini arkasında ve biner tanesini dahi sağ ve solunda boyunlarını vurdurdu.*¹⁹⁹

Emîr Kuteybe artık kendisine Acemlerden yardımcı asker bulmaya başlamıştı. Hatta Semerkant kuşatmasında Arap ordusunda hayli Türk bulunuyordu. 92'de Semerkant'ı feth ve içinde bir cami-i şerif bina eyledikten sonra biraderi Abdullah bin Müslim tarafından vali tayin eyledi ve şu tembihi yaptı: "Bir müşrik Semerkant'a girmek istediğinde elini çamur ile arıtıp o çamur kuruyunca şehirde eğlenmesine izin ver. Eğer kuruduktan sonra eğlenirse imansız katleyle ve bir kâfir üzerinde bir bıçak veya bir demir aleti bulursa kendisini o alet ile katleyle."²⁰⁰

Milâdî 706 yılında Kutluk Han'ın oğlu Bilge Han'ın silah taşıyan adamları yirmi binden çok değildi.²⁰¹ Ve amcası Büyük Han'ın kızı ancak 77 yılında Çin veliahdıyla evlendi. Gur Nagan'ın ismi bazı yazarlarda Kurıkan şeklinde değiştirilmiştir. Taberî zikredilen ismi tamamıyla yazıyor: *Kurıgan'un. Kül Tigin süvarilerini daha sonra milâdî 724 senesinde Soğdaklar üzerine sevk edip Sûret-i İbn-i Bahrî'd Darimî kumandasında bulunan yirmi bin Müslüman askerini Semerkant yakınında mağlup etti. Bu savaşta adı geçen kumandan şehit oldu.*²⁰²

Araplar Türklerin mukadderatını sınırsız büyütmüş ise de kayıplar da önemsenmeyecek derecede değildi. Hatta Arapların silahları dahi yoktu. Muhtemelen İran zâdegânı ayaklanmadan önce Arapların silahlarını tamamen satın almışlardı. "Müslüman ordusunda bir mızrak elli dirhem, bir alkan elli veya altmış ve bir zırh yedi yüz dirheme satılıyordu.²⁰³ Kuteybe istihkâma çekilip savaştan vazgeçti. Harp hilesine başvurdu. Saflarının arkasında fırsat bekleyerek işini görmek ve İran zâdegânıyla şehirleri haraca kesmek ve açık memleketleri yağma etmekten çekinmeyeceği şüphesiz olan Türkler arasındaki geçimi ayrışma ve fesat mayasıyla zehirlemek için zaman kazandı. Mevsim ilerlediği ve memleket iki tarafın yaptığı ufak tefek savaşlarla iyice şirazedenden çıktığı gibi Emîr Kuteybe, "milliyetçilik fikri"ni ortaya attı. Maverâünnehir'de toplanan Türklerle, Çin sınırında meskûn ve doymak bilmez yardımcıları arasında haset ve rekabet ateşi yakıp bir taraftan da ufalmakta devam etti ki bu da orduları idareye memur olan zatta bulunması gereken zekâ ve malumata Hazret-

¹⁹⁷ Nerşahî, Zeyl, s. 260.

¹⁹⁸ Sahaifü'l Ahbar Tercümesi, C. 1, s. 708.

¹⁹⁹ Sahaifü'l Ahbar Tercümesi, C. 1, s. 760.

²⁰⁰ Sahaifü'l Ahbar Tercümesi, C. 1, s. 767.

²⁰¹ O Kağan batı hükûmetini... Yirmi bin askerle... Kutluk'un oğlu Mekin (Meki-yen, Bilge Han)... Verdi. Stanislas Julien, s. 177.

²⁰² Yerleşik Soğdakların altı fırkası harfiyyen "Altı çöp Soğdak tapa süledimiz, bozdımız" Tercümesi. "Üzerine sefer ettik onları perişan eyledik": *Türk-i Kadim Mahkukatı*, s. 19-31.

²⁰³ Nerşahi Zeyl, s. 265.

i Emir'in tamamıyla sahip olduğunu gösterir. Kuteybe'nin âmillerinden birisi olan Hayyanü'n Nebtî (yani Ârâmî, Mûsevî veya Îsevî olması muhtemel) Yezîd bin Muhalleb²⁰⁴ Tarhan'dan gizli görüşme talep edip bu sebeple idare-i lisan etti: "Saltanatını mahv edeceksin, burasını bilmiyorsun? Kış mevsimi gelir, bizim buradan beslenmemiz gerekecek. Biz burada oldukça Türkler bizimle meşgul olacaklar, fakat biz gittikten sonra hücum edecekleri sensin! Soğd zengin bir memleketidir. Türkler burayı zaptedeceklerdir!" Tarhan bu sözlerden endişelenmiş olarak Hayyan'dan nasihat istedi. "Ne yapmalı?" dedi... Hayyan cevaben: "Kuteybe ile anlaşıp Süleyman Haccac'ın Keş Şehr-Sebz ve Nahşeb yoluyla bize yardım gönderdiğini Türklere söylemeli, eğer bir anlaşma ile birbirimize bağlı olursak o hâlde sen de felaketten kurtulursun."²⁰⁵ dedi.

Anlaşma imzalandı: Tarhan mağlup oldu. İhanete uğrayan İranlılar dağıldılar. Yalnız Türkler kaldı ki bunlar da galiba ücretleri verilmediğinden yerlerine geri döndüler. Ve kayıpları telafi etmek için geçtikleri yerleri gasp ve yağma eylediler. "Cenab-ı Hak, Müslümanları tehdit eden ölümcül musibeti defetti. Kuteybe düşman tarafından dört ay kuşatılmıştı. Bu müddet zarfında Haccac kendisinden hiçbir haber alamadı. Bu sebepten, fikrini en müthiş düşünceler istila etmişti. Kuteybe'nin kurtuluşu için cami-i şerifte Kur'an-ı Kerim okunuyor, adaklar adanıyor ve umumi dualar ediliyordu.

Araplar Tarhan'ı Türklerden ayırdıkları gibi Hatun ile de aralarını bozdular. Alışlagelen âdetleri gereğince adı geçen hakkında da harikulade hikâyeler rivayet ediyorlardı. Hatun'un yalnız ayakkabıları yirmi bin dirhem kıymetinde idi. O derece güzel idi ki Müslümanlarla anlaşma imzalamak için Saîd bin Osman'ın huzuruna geldiği zaman bu dindar Emîr, o putperest kadının aşkından hastalanmış ve bu latif hikâye çok zaman şua ve ahali tarafından nazım ve bestelere ilham olmuştur.²⁰⁶ Nerşahî hikâyesini tamamlamak için diyor ki: *Kırmızı kumaşla tefriş edilmiş bir çadır içerisinde etrafında meşaleler yakılmış cüsseli, gösterişli bir Arap'ı evvelce kadına gösterdiler. Bunun görünüşüne kadın bayıldı. Havası döndüğü zaman kendisini güzel bir surete sahip olan Saîd'in huzurunda buldu.*

İşin hakikati, Araplar silahla Türklerin hakkından gelediler. Alışlagelmiş hareketlerinden birine yani iftiraya başvurup Hatun'un yerine geçecek olan oğlunun bir esirden olduğunu hikâye ettiler. Askeri arasında nifak çıkartıp kadını halk nazarında zanlı bıraktılar. Araplara katılan İranlıların arasında aşağılayıcı muamelelerle karşılaşan ve memleketinde de desteksiz kalan biçare kadın, kendi tebası arasında namusu lekелendiği ve cesareti kırıldığı için mensup olduğu diyarı terk etti.

²⁰⁴ Müneccimbaşı: "Hayyan bir rivayette Horasan'da idi. Ona bazıları (Nebtî) dedikleri lekentine binadır" diyor. C. 1, s. 775. Nebtî, Nebet veya Nabat olarak anılan kavmin mensuplarına verilen addır, ilavesinde bulunmak gereği duyuyoruz. (ç.n.)

²⁰⁵ Nerşahi Zeyl, s. 266-267.

²⁰⁶ Nerşahi, Zeyl, s. 266-267.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.